

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00636064 8

Purchased from the
SEWERYN WINDYK LIBRARY BEQUEST

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

*J. W. DRAPER — HISTORY OF THE CONFLICT
BETWEEN RELIGION AND SCIENCE.*

DKF 103
6
DUPLICATE

ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ ВІРИ З НАУКОЮ

Написав

ДЖ. ДРЕПЕР.

Переклав із 21-ого англійського видання.

М. ПАВЛИК.

— 1919. —

Накладом
УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ ім. Т. ШЕВЧЕНКА і СПІЛКИ.
168 E. 4th Street, — New York, N. Y.

JUL
7
1983

BL

245

D7195

1919

UKRAINE INSTITUTE
LIBRARY GIFT

B. N. KRASNO
UKR. GIFT

З М І С Т:

Від перекладця	стор.	V—VIII
Переднє слово		IX—XV
I. Початок Науки		1—24
II. Початок Християнства. — Його переміна від захоплення імператорської власти.—Його відносини до Науки		25—48
III. Боротьба за доктрину про одного Бога. — Перша або південна Реформація		49—73
IV. Віднова Науки на Півдні		74—86
V. Боротьба за природу душі. Доктрина про Еманацию та й Абсорпцію		87—110
VI. Боротьба за природу Світа		111—134
VII. Суперечка за вік Землі		135—148
VIII. Боротьба за ознаку Правди		149—168
IX. Суперечка за кермоване Вселенною		169—188
X. Латинське Християнство та новіща цивілізація		189—210
XI. Відносини Науки до новіщої цивілізації		211—240
XII. Нависла кріза		241—270
Показчик		273—280

ВІД ПЕРЕКЛАДЦЯ.

Видаючи по українськи книжку про боротьбу віри з наукою,—боротьбу, котра, як усяка боротьба, була, на нашу гадку, користна тим, що ворушила людей, до життя й мислення, і могла би бути на далі ще користніша, акби вела ся, з обох боків, способами чесними, гідними, принципіальними, — ми, натурально, цікаві бачити вплив її на теперішню віру наших народних мас,—яка, треба зазначити, в суті однакова на всьому просторі Руси-України, з колоніями, але правду кажучи, далека від властивого християнства. Отже яло ся сказати, що й тої віри се ся книжка, сама про себе, розуміє ся, не звалить, навіть коли дійде до відома всіх одиниць нашого народу; але вона певно підотне в ній до-разу темноту, забобонність, бездушні форми, грубий матеріялізм і, головно, найгірше лихо релігійне, що перебрало ся з поля віри й на всі інші людські відносини, декуди й на поле науки — нетерпимість. Якби після сего краща частина тої віри була помирена з наукою та перенята ідеями отсеї книжки, то моглаби підняти ся ид тому рівневи релігійности, на якому стоїть її автор. Уважний читач покітить, певно, що той рівень — безмірно вищий від найвищого вершка Християнства — (особливо величний у Дрепера, розуміє ся, бог). Тим вищий, очевидячки, Дреперів розум, який сягає в безодні світів: безконечно-великого тай безконечно-малого, і то не лише фізичного, але й духового тай морального, зводячи тоті світи в одну цілість, кермовану одним іспоконвічним законом, освічену одним сяєвом, одушевлену одним духом. Дійсно, світогляд Дреперів на прочуд одноцільний, повний, широкий, величний, живий і живущий тим, що правдивий, реальний, заснований на строгій науці. По нашому, Дрепер—один із найбільших філософів світа, тим симпатичніший, що при тім і горячий пропо-

відник невсищущої праці задля поступу людської породи, на історію якої він дивить ся особливо живо.

Ось чому вплив ідей його книжки—найвиразніщої і найясніщої синтези дотеперішнього вселюдського поступу — був великий власне в Америці та в Англії, як се видно хочби з числа видань оригіналу (в Європі він іде помаліще: Франція напр. усуває лихо, вказане ним на ст. 238—9 і 252, аж тепер, касуючи виховане клерикальне і заводячи загально світське та йдучи до розділу церкви й держави). Але той вплив може тай повинен бути ще далеко більший на дальший гармонійний розвій народів, межі ними й нашого.

У нас отся книжка повинна би заінтересувати найперше людей релігійних, і з них головн наших сектантів у Росії, які вже йдуть до свого бога самі, без посередників, але при тому роблять чималі промахи. Ся книжка далаби велику підмогу їх розумови, звязавши його, одним боком, із науковою критикою св. письма тай історією релігій, а другим, із земними інтересами мас нашого народу в Росії, від яких ті наші релігійні мислителі відвертають ся, на шкоду тим масам.

Сему відвертанню винна власне віра тих мас, яка счеплена в Росії з офіціальною російською церквою,—ненавистною і людям дійсної віри, і людям науки. Дрепер, не знаючи Росії, не зазначив, що офіціальна церква Росії, православіє, одна з найбільших і найміцніще з'організованих Грецьких Церков — воріг науки й поступу людського, навіть чисто релігійного, такий самісїнький, як і римський католіцизм, або й гірший, бо ще темніщий (а цензурує всі книжки про віру!), тай дужший, о стілько, що зильлятий зо світським російським деспотизмом, якого вже нема ні в одній цивілізованій державі світа, і який давить одиниці тай цілі народности, особливо нашу, так само, як воно було в західній Європі за середновіччя, під панованем католицького Рима. Ми певні, що коли ідеї сеї книжки доберуть ся до загалу наших селян у Росії, то причинять ся дуже і до зваленя світського російського деспотизму.

Повинні би заінтересувати ся сею книжкою і ті наші люди, які, відчїмхнені долею від України, впинили ся в батьківщині Дрепера, на вільній Американській землі, де вони, що правда, допали ся до великого добра, але й

наскочили на нову небезпеку — на поверховний американізм або т. зв. американський гумбуг (між иншим і релігійний), який заїдає маси менше культурних людей із європейських націй. Праця Дреперова — глибінь дійсно вільного (а не самовільного!) американського духа, — вказалаби тамошнім нашим людям вихід із тої грізної небезпеки. Вказує-ж вона вихід із теперішньої релігійної кризи всій людській породі, — вихід певний і навіть доволі лехкий, якби в той бік подали ся найперше її духовні провідирі, — на що, розуміє ся, нема найменшої надії. Тим часом, власне зо становища релігії, настане—намісь безлічи теперішних вір, церков і сект, — одної віри, ідеальної, чисто духової, з одною-однісінькою релігійною старшиною—богом, уявленням відповідно, і зильяне тої одної віри з наукою, або,— докладніше кажучи: стане вічно-поступаючої науки (розуміє ся, оживленої далеко більше, ніж тепер), запаленою вірою всіх народних мас на світі, з богом-піддержувачем того руху — то булаби найбільша подія на землі, подія, від якої пішов би такий поступ, якого ми тепер і здумати не годні. Такий стан віри й така її роля варті чейже бажання горячого власне релігійних людей. Вони повинні зважати, що, супроти безлічи ріжних і ворожих собі вір, церков і сект (із яких кожда чванить ся, що вона єдиноспасительна, тай гадає, що до неї навернесь увесь світ!)— наука, з самого свого первопочатку тай доси, одна-однісінька, згідна на всему світі, і між иншим власне сею своєю єдністю дійшла доси, при дуже невидній скількості рішучих прихильників, без меча навіть задля власної оборони, а зовсім мирними способами, до результатів, як отсе й показує Дрепер, величезних, і що, коли теперішні віри, церкви й секти не з'єднають ся з собою та не зрівнають ся з наукою, яка все більше й більше росте й поступає, при своїй повній єдності, — то жде їх неминуче доля всіх передущих вір, церков і сект, які впали від досвіду й науки, і вже не встануть а ті всі віри, церкви й секти, які повсталиби після впадку теперішних, були би все тускліші та тускліші, так що нарешті дійшлоби неминуче до погаснення всякої віри, в усіх закутинах землі, на віки. Ось що повинні тямити люди дійсно релігійні....

А в тім, по практиці з 1-го видання,— яке й вийшло на домагане декого з наших селян-радикалів,— ми може-

мо міркувати, що ідеї сеї книжки захоплять найбільше тоту частину наших селян, які найздібніші по природі, але при тому більше „сегосвітні”. Розуміє ся, що й їм перехід на становище Дрепера не буде лехкий. Мусять же вони перебути, за впливом його книжки, важку духову кризу, в якій трісне їх теперішній світогляд, мов банька з мила. Але за те вона-ж, отся книжка дасть їм добро нове, тривке. Вона ростворить широко їх очи на світ, покаже їм його в дійсному, реальному стані, визначить їм їх дійсне становище в ній, заставить їх заглянути глибоко і в себе самих, ізбудить у них силу незалежного людського духа, ясне розумінє реальних людських інтересів — матеріяльних, духових і моральних — тай енергію-завзяте в праці й боротьбі за ті інтереси.

Що такі робітники й борці за народні інтереси із самого нашого робучого люду, розсіяні скрізь серед мас того люду, рушать нарешті ті маси в напрямі до поступу — про се не може бути найменшого сумніву.

Розуміє ся само собою, що потрібна сеся книжка й нашій інтелігенції, не виключаючи й письменників особливо газетярів, — яко взорець дійсної вчености, себ то не лише докладного знання фавтів, але й ідейности — синтези, розуміння внутрішньої звязи фактів, їх духа тай ваги задля живого людського поступу; взорець дійсної інтелігенції, культурности, того, як серіозно розуміти своє покликанє супроти рідного народу, за які живі культурні справи брати ся тай як їх обробляти, а, найперше, як проводити ся зо справами й людьми.

Ті наші інтелігенти, які живуть серед нашого робучого люду, повинні знати добре справи, зачеплені в отсій книжці, ще й тому, що читачі її з менше просвічених людей певно звертати-муть ся до них за поясненем непонятних їм наукових назв і річий. Знадіявши ся на сю братню підмогу з їх боку, ми покинули нашу первісну думку — додати толковий словарець, тим більше, що він мусів би значно вбільшити обем і кошт видання книжки тай вийти за межі її головної задачі.

М. П.

Львів, 29. VIII. 1904.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Хто мав нагоду пізнати духовий стан інтелігентних клас в Європі та в Америці, той мусів завважати, що там іде велика і чим раз борзіша розлука з публичною релігійною вірою. Щиріші з тих утікачів не ховають ся з сим зовсім, але далеко більше й далеко небеспечніше відступство — приватне, потайне.

Се відступство таке розширене тай таке могуче, що до него не можна ставити ся ні згорда ні грізно. Його не знищиш ані сміхом, ані лайкою, ані силою. Наближає ся швидко час, коли воно дасть поважні політичні наслідки.

Церковний дух уже не одушевляє політики світа. Военний запал до віри погас. Його одинокі пам'ятки—се мармурові подоби лицарів-хрестоносців, які стоять на їх гробах, захованих по мовчазних церковних закамарках.

Що нависає кріза, се видко з постави великих держав до папства. Папство репрезентує ідеї та змагання двох третин Європейської людности. Воно домагає ся політичного верховенства, покликуючи ся на свій божеський початок і місію, домагає ся привернення середно-вічних порядків, вигукуючи, що воно й чути не хоче ні про яке помирєне з новіщою цивілізацією.

Противенство межи Релігією та Наукою, яке ми бачимо тепер, се дальший тяг тої боротьби, яка почала ся ще тоді, коли Християнство стало захопляти у свої руки політичну власть. Обява Божа мусить неминуче нетерпіти всяке противенство вона мусить відкидати всяке поліпшене в собі самій і дивити ся згорда на те поліпшене, яке росте від поступового інтелектуального розвою чоловіка. Але-ж наші погляди на всяку річ переміняють ся без устанку, від невпинного поступу людського знаня.

Чи можемо-ж ми більшати вагу сеї незгоди, в яку мусить, хотя-не-хотя, вмішати ся кожда мисляча людина? В такий важній справі, як справа релігії, всі люди, яких дочасні інтереси не потонули в існуючих інституціях, бажають щиро найти правду. Вони хочуть знати і справи незгоди, і поведінку суперечників.

Історія Науки се не самі звістки про окремі відкритя;

се оповідане про боротьбу двох супротивних сил, про розширну силу людського розуму, з одного боку, та про здавлюване переказаною вірою й людськими інтересами, з другого боку.

Доси ніхто не розглядав справи із сего погляду. А власне з сего погляду вона показує ся нам живою справою — ба, найважливішою з усіх живих справ.

Скільки років тому був політичний і, значить добрий звичай, навіть не натякувати на сю незгоду, ховати її як найдалі в кут. Супокій суспільности так дуже залежить від твердості її релігійних переконань, що не можна виправдати нікого, хто би колотив їх лехкодушно. Але Віра по своїй природі неперемінна, стояча; Наука-ж, по своїй природі, прогрессівна; і нарешті вони мусять розійти ся так, що сего не сховаєш. Оттоді ті, що взнали оба способи мисли, обов'язані виявити свої погляди — скромно, але твердо; порівнати супротивні претенсії супокійно, безпристрастно, філософічно. Історія показує, що коли сего не робити, то заводять ся грізні, тривкі суспільні нещастя. Коли стара мітологічна релігія Європи падала, під вагою власних незгод, то ні Римські імператори, ні тодішні філософи не зробили нічогосінько такого, що могло би запанувати над публичною опінією. Вони махнули рукою на релігійні справи,—ось чому ті справи допали ся в руки темним, лютим церковникам, дармоїдам, євнухам і рабам.

Інтелектуальна ніч, яка вкривала Європу, через таке велике занедбане обов'язку, минає; ми живемо на зорях кращих річий. Суспільність же жадно світла, аби побачити, в якім напрямі вона пливе. Вона бачить ясно, що дорога, по якій доси йшла цивілізація, полишена, та що почато нову плавбу по незвісному морю.

Я був глибоко перенятий такими думками, а про те не був би зважив ся написати отсю книжку тай набивати ся громаді ідеями, які вона показує, як би розказані в ній факти не були передумані мною докладно й серіозно. Мене спонукало сильно взяти ся за сей обов'язок те, що видану мною скільки років тому „Історію Інтелектуального Розвою Європи“, яка видержала багато видань в Америці тай була перепечатана в численних Європейських мовах: англійській, французькій, німецькій, російській, польській, сербській і т. н., прийнято скрізь прихильно.

Збираючи й порядкуючи матеріяли до томів, виданих мною під заголовком „Історія Американської Горожанської Війни”, твору, що коштував мене дуже багато праці, я привчився прирівнювати супротивні свідоцтва тай розбирати супротивні домагання. Признає, з яким повитала сей твір Американська публіка, критичний суддя розбираних подій, натхнуло мене новим довірем до себе. До того-ж я посвятив чимало уваги експериментальному дослідю появу природи і видав про сі справи скільки добре звисних праць. А чейже-ж ніхто не може віддати ся сим змаганням і повернути велику частину свого життя на публичне подаване науки, без деякої безпристрастности тай правди, яку будить Фільософія. Вона натхає нас бажанем посвятити дни свої добру нашої породи, так аби тоді, як померкати-ме світло вечера нашого життя, ми, обзираючи ся назад себе, не мусіли признати, якими то марними та безхосенними справами ми займали ся.

Не жалував я праці ні в чому, складаючи отсю книжку, а про те чую добре, яка вона не рівна справі, задля гарного викладу котрої треба знати порядно науку, історію, теологію, політику; кождісінька сторінка повинна би трепотіти живо інтелігенцією тай блискати фактами. Але потім я нагадав собі, що се-ж лише немовби передне слово, передтеча цілої літератури, яку викличуть події тай потреби нашого часу. Ми впинили ся на самому краю великої інтелектуальної переміни. Купа теперішнього лехкодушного читання буде виперта літературою, повною мисли, серіозною, оживленою загроженими інтересами, тай запаленою від церковної пристрасти.

Я намагав лише показати ясно та безпристрасно погляди й учинки двох ворожих собі партій. В одному розуміню, я старав ся тожсамити себе з обома, аби порозуміти докладно їх мотиви; але в иншому, вищому розуміню, я намагав стояти з боку тай розказувати їх поступки безпристрастно.

Ось чому я надію ся, що хто схоче критикувати сесю книжку, той тямити-ме, що ціль її є не боронити погляди та претенсії сеї чи тої партії, але показати ясно і докладно погляди й претенсії їх обох. Порядкуючи кожний розділ, я звичайно клав на перше місце правовірний погляд, а на друге погляд супротивний.

У такому викладі не конче треба було звертати ува-

гу на більше помірковані або посередні погляди, бо хоть вони самі про себе й можуть значити велико, та в таких боротьбах безпристрасному читачеві важні не помірковані, але крайні погляди. Від їх рухів залежить кінець.

Ось чому я мало-що мав сказати про два великі Християнські обряди, про Протестантську тай Грецьку Церкву. Грецька Церква, від відновлення науки, не виступала ніколи ворожо проти поступу знання. На вивороть, вона все зустрічала його радо. Вона дивилася на правду з пошаною, хоть би відки тота йшла. Признаючи очевидні незгоди межі своїми толкуваннями об'явленої правди та відкритями науки, вона все надіялася, що появлять ся вдовольючі пояснення й помирень, і тут вона не помилилася. Гарно було би задля новішої цивілізації, якби Римська Церква робила була так само.

Говорячи про Християнство, я в загальї маю на увазі Римську Церкву, а то по-часті тому, що її прихильники чинять більшість Християнства, по-часті тому, що її домагання найпретенсійніші, а нарешті й тому, що вона старалася звичайно силувати до тих домагань горожанською властю. Ні одна протестантська Церква не займала коли-небудь такого приказуючого становища — ні одна не мала коли небудь такого широкого впливу. Протестантські Церкви відвертали ся по найбільшій часті від силювання і, з виімкою скількох пригод, їх незгода найбільше хиба будила теологічну ненависть.

Наука-ж не думала ніколи кликати на поміч горожанську власть. Вона не пробувала ніколи завести ненависть або знищити суспільно яку-небудь людську істоту. Задля того, аби піддержати або розширити свої ідеї, вона не завдавала ніколи нікому душевного горя ні тілесної муки, а тим менше смерті. Вона чиста від лютощів і проступків. Але в Ватикані — ми нагадаємо лиш Інквізицію — руки, що бач, піднімають ся вгору, молячи ся до Всемилосерного, червоні. Вони мачали ся в крові!

Є два способи історичного виклику, артистичний і науковий. По першому, люди роблять події; задля того вибирає ся якусь визначну особу, малює ся її в фантастичній формі і робить ся її героєм роману. Науковий спосіб стоїть на тому, що людські справи се безпереривний ланцюх, де кождий факт дитина якогось передущого факту і родич якогось дальшого факту, тай каже, що не

події залежні від людей, але люди від подій. Перший спосіб дає твори, які є лише на один ступінь вищі від новель, хотьби як дуже вони інтересували або радували нас; другий спосіб поважний, може й немилий, бо він утовкмачує нам завзято переконане про невідмінне пановане закона тай про невидноту людських змагань. У такій величній справі, якій посвячена сеся книжка, і романтичність і популярність зовсім невмітні. Хто хоче говорити про сю справу, мусить усе дивити ся на той ланцюх долі, який показує всесвітня історія; мусить відвертати ся згідно від зрадливих привидів пап, державників і королів.

Якби ще треба було чого, що могло би показати недостовірність артистичних історичних творів, то ось вам наш особливий досвід. Як часто наші найближші приятелі не бачать дійсних мотивів наших щоденних учинків; як часто вони толкують хибно наші наміри! Коли-ж воно так у тому, що йде перед нашими очима, то яке-ж нам не бути переконаними, що годі порозуміти справедливо вчинки тих людей, які жили дуже давно, і яких ми й не бачили ніколи!

Я вибирав і порядкував справи, які отсе маю показати, по-части за вказівкою „Вірую” останнього Ватиканського Собора, по части-ж за вказівкою порядку подій в історії. Не без інтересу завважає читач, що справи виходять тепер перед нами так само, як виходили перед давними грецькими філософами. Ми все ще займаємо ся тими самими питаннями, за які перечили ся тамті. Що таке Бог? Що таке душа? Що таке світ? Як управляє ся світ? Чи маємо ми яку міру або ознаку правди? І мислячий читач певно запитає ся найповажніше: „Чи наші-ж розвязки сих завдач ліпші бодай трохи від їхніх?”

Отже загальний зміст отсеї книжки такий:

На сам перед я звертаю увагу на початок новіщої науки, яка різнить ся від давної науки тим, що стоїть на обсервації, експерименті й математичному досліді, замись на самій спекуляції, тай показую, що се вийшло із Македонських походів, які звели до купи Азію з Європою. Короткий нарис оттих походів тай Александрійського Музея показує її характер.

Потім я нагадаю коротенько звісний добре початок Християнства, тай показую його поступ до захоплення імператорської власти, його перемену через перемішане з

поганством, тодішньою Релігією Римської Імперії. Ясне розумінє про непомиримість його з наукою спонукало його закрити силоміць Александрійські Школи. Воно було всилувано до сего політичними потребами свого стану.

Розмістивши таким чином партії, готові кинути ся на себе, я розказую далі історію їх першої явної боротьби; се перша або Південна Реформація. Перечили ся тоді за природу Бога. Тут є й зріст Могаметанства. Із сего вийшло те, що велика частина Азії тай Африки, з історичними містами Єрусалимом, Александрією тай Картагіною, відпала від Християнства, і доктрина про одного Бога була встановлена в більшій частині колишньої Римської Імперії.

Після сеї політичної події настало відновлене науки, позасновувано колегії, школи тай бібліотеки скрізь там, де запанували Араби. Сесі завоювачі, женучи швидко на перед 'у своїм інтелектуальнім розвою, відкинули антропоморфічні ідеї про природу Бога, які лишили ся в їхній простонародній вірі, тай приймили інші, більше філософічні, рідні тим, які були вже давно в Індії. З сего вийшла друга боротьба, боротьба за природу душі. Під назвою Аверроїзму виступили на перед теорії про Еманацию тай Абсорпцію. В кінці середніх віків Інквізиція встигла прогнати з Європи ті доктрини і тепер Ватиканський Собор прокляв їх формально, врочисто.

Тим часом, через плекане астрономії, географії тай інших наук, люди придбали собі вірні погляди на становище й відносини землі тай на будову світа; і як Релігія, покладаючи ся на св. письмо, стояла на тому, що земля се центральна і найважніща частина всего світа, то зняла ся третя боротьба. Тут Галилей ішов по переду Науки. Скінчила ся боротьба тим, що Церква була побита в спірній справі. Після того повсталa менша суперечка, за вік світа, при чому Церква стояла на тому, що світови всего шість тисяч років. І тут вона була побита.

На Европу падало мало-по-малу світло історії тай науки. В шіснацятomu столітю принадність Римського Християнства змаліла дуже через отті інтелектуальні поражки тай через його політичний і моральний стан. Чимало набожних людей бачило ясно, що Релігія не була винна тому фальшивому становищу, в якому вона впинила ся, але що се лихо йшло просто з її давньої злуки з

поганством. На се був одинокий лїк—вернути ся до первісної чистоти. Таким чином повсталa четверта боротьба, звїсна під назвою Реформації—другої або Північної Реформації. Спеціальна її форма була суперечка за міру або ознаку правди, чи її можна найти в Церкві чи в Біблії. Означене сего містило в собі встанову прав розуму або інтелектуальну волю. Лютер, визначний чоловік сеї епохи, здійснив свій намір дуже вдатно; і скінчила ся боротьба тим, що Північна Європа пропала задля Римського Християнства.

Ми живемо серед суперечки за спосіб управи світом за те, чи се робить ся за безперестанним вмішуванєм божим, чи за впливом первісного і невідмінного закона. Інтелектуальний рух Християнства досяг тої точки, на якій стояв Арабізм у десятому та в одинацятому столїтї; і доктрини, про які говорено тоді, появляють ся на чергу знов; се доктрини про Еволюцію, Сотворїне, Розвій.

* Під сими загальними заголовками помістили ся, на мою думку, всі головні точки сеї великої суперечки. Розміщуючи під отсі короткі розділи факти, які ми маємо розглянути, і розказуючи про кожду групу окремо, ми певно порозуміємо ясно їх обопільну звязь і їх історичний лад.

Росказав я сеї боротьби, по змозї, так як вони йшли, хронологічно, але задля доповнення додав іще ось які розділи:

Дослід того, що дало Латинське Християнство новішій цивілізації.

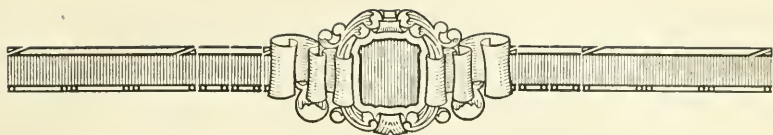
Відповідний дослід того, що дала Наука.

Становище Римського Християнства в грозячій боротьбі, так як воно назначено Ватиканським Собором.

Увага купи людий, які шукають правди, була так виключно занята подробицями сектантських незгод, що довга боротьба, котрої історії посвячені отсі листки, звичайно звїсна лише мало. Стараючи ся все тямити намір написати сей твір безпристрастно, говорити про ворогуючі партії з пошаною, але при тому ніколи не ховати правди, я здаю його на прихильний осуд мислячого читача.

ДЖОН ВІЛЬЯМ ДРЕПЕР.

Університет, Нью-Йорк, у Грудни, 1873.

I.

ПОЧАТОК НАУКИ.

Стан релігії Греків у четвертому століттю перед Христом. Наступаючи на Перську державу, Греки починають дивитись інакше на природу і пізнають нові релігійні системи. Воєнна, інженерська й наукова діяльність, яку підносять македонські походи, доводить до засновання в Александрії Музея, — інституції задля розвою знання експериментами, обсервацією та математичними дослідями. — Отсе й є початок науки.

Ніяке видовище не може навести на мислячого чоловіка такої задуми й такого суму, як упадок старої релігії, яка розраджувала в свій час чимало людських поколінь.

В чотириста років перед різдвом Христовим, Греція почала переростати швидко свою давню віру. Її філософи, досліджуючи світ, були вражені глибоко противенством межі величним діянням природи та нужденними олімпійськими богами. Її історики, запримічуючи природний хід політичних справ, очевидну схожість людських учинків тай те, що нема такої події, якої годі було би пояснити передуючою подією, — стали підозрівати, що чудеса та вмішуване богів, про які було тільки наросказувано в старих літописях — чистий туман. Як же пропав вік надприродного, то вони стали питати себе, чому то занімили пророчні та чому тепер уже не діють ся чудеса на світі?

По переказам покон-вічним, яким колись набожні люди вірили свято, — на островах Середземного моря та в сусідніх країнах було повно надприродних чудес: відьом,

2 ГРЕЦ. МІТОЛОГІЯ. НАСЛІДКИ ВІДКРИТЬ КРИТИЦ.

відьмаків, велитнів, людодів, гарпій, горгон, центаврів, циклопів. Голуба небесна стеля була підлогою неба; там царював Зевс серед гурту інших богів, їх жінок і наложниць, роблячи то само, що й люди тай не здержуючи ся від людських пристрастей і гріха.

Береги Греції, дуже поврїзувані, та море з найлишнішими на світі островами додали Грекам духа до морського житя, географічних відкрить і кольонізації. Їх кораблі плавали скрізь по Чорнім і Середземнім морі. Показало ся, що нема зовсім чудес, які колись були шановані, величані в „Одіссеї” тай обожані прилюдно. В міру кращого пізнання природи. Греки переконали ся, що їх небо—іллюзія, що там нема ніякого Олімпу, що в горі лише простір та звізди. Як же щезли божі палати, то щезли й самі боги як йонського Гомерівського так і дорійського Гезіодівського типу.

Та се не зробило ся без противенства. Прості люди й попи особливо кинули ся були зразу на сумніви яко на атеїзм. Переступників карали конфіскаатою маєтку або прогнанєм із краю або навіть засудом на смерть. Вони казали, що те, в що здавна вірили набожні люди і що стояло віки, мусить бути правда! Потім, коли докази противників стали невідпірні, то вони допустили тільки, що ті чидеса були аллегорії, в які мудрість старих людей заховала чимало святощів і тайн. Але з боязни, аби не вийшло, що все те чиста байка, вони старали ся помирити ті святощі й тайни з розвоєм власної просвіти. Та марний був їх труд! Усяка публична опінія мусить неминуче перейти певні стадії. Зразу в тім, що перше шанували, починають сумнівати ся, потім толкують його по новому, далі погляди двоять ся, нарешті покидають усе яко чисту байку.

За філософами та істориками, від старої віри почали відступати поети. Евріпіда ненавиділи яко еретика, Есхіля мало не вкаменували за богохульство. Але люті змаганя тих, що піддержують помилки — марні. Деморалізація ширила ся невпинно в усій літературі, аж поки не захопили і простих людей. Грецький філософічний критицизм поміг грецькому філософічному дослідови нищити народню віру. Він підпер усякими аргументами широко розширене невірство. Він порівнював доктрини різних шкіл, показував на їх суперечних учениях, що нема

певної ознаки правди, що ідеї про добро і зло в кожній країні інші, і що, значить, вони не можуть знаходити ся первісно в природі, а мусять бути вповні витвором виховання; що правда та кривда то лише привиди, сотворені громадою задля власної користи. В Атенах деякі поступовіщі верстви не лише що відкидали все невидиме, надприродне, але й казали, що світ то лише сон, привид і що в загалі нема нічого.

Топографічні зариси Греції відбили ся на її політичному стані. Вони розділили націю на окремі громади з супротивними інтересами та зробили її неспосібною до централізації. Безперестанні усовбиці межі ворожими державами спиняли її розвій. Греція була бідна, її проводирів можна було купити. Вони були все готові промінати свій патріотизм на чужі гроші, продати його за перські гостинці. У Греків було дуже розвите почуте краси, воно виявилось у скульптурі та в архітектурі, так як ніде й ніколи перед тим, ані після того, але практичного розуміння добра й правди у них не було.

Тоді як європейська Греція, повна ідей про волю й незалежність, відкидала панованє Персії, азіатська Греція признавала його рішуче. В ті часи простір Перської держави рівнав ся половинні теперішньої Європи. Персія досягала до моря Середземного, Егейського, Чорного, Каспійського, Індійського, Перського і Червоного. Її країнами текло шість найбільших рік на світі: Евфрат, Тигр, Інд, Яксарт, Оксус і Ніль,—кожда довга поверх 1000 англійських миль. Її поверхня простирала ся від тисячі триста стіп пониж поверхні моря до двацять тисяч стіп повище неї. Ось чому в Персії було повно всякого добра. Її мінеральне багатство було невичерпане. Вона посіла славу держави Медійської, Вавилонської, Ассірійської, яких літописі сягали в зад на більше ніж дві тисячі років.

Персія вважала все Грецію європейську політично нікчемною, бо її не було і половини тільки, що яка небудь перська сатрапія. А про те перські походи задля поневолення Греції показали Персам, що Греки добрі вояки. До перського війська узято грецьких наємників, які цінили ся яко найкраща його сила. Иноді Персія не вагала ся віддавати грецьким генералам провід над своїм військом, а грецьким капітанам провід над своєю воєнною фльою. В політичних усовбицях, які трясли Персією, гре-

цьких наємників уживали часто ворогуючі перські проводирі. Сї воєнні операції були дуже важні. Вони показали бистрому окови сих воєнних наємників політичну слабість Перської держави, тай можливість дібрати ся до її осередка. Після смерти Кира в битві коло Кунакси показав безсмертний відступ десятитисячного грецького війська під проводом Ксенефонта, що грецька армія може не лише дібрати ся до осередка Персії, але й вибити ся відти назад.

Пошана до воєнної вдачі азійських генералів, яка було вразила Греків глибоко таким інженерським ділом, як міст через Геллеспонт і прокопане перешийка Афонської гори Ксерксом, ищезла коло Саляміни, Плятеї та Мікале. Грабоване богатих перських провінцій стало непоборною покусою. Такий був похід спартанського короля Агезіляя, але блискучу його вдачу знищило перське правительство своєю давньою випробованою політикою. правительство своєю давньою випробованою політикою, підкупом сусідів Спарти, аби вдарили на неї. „Мене побідило трицять тисяч перських стрільців”, сказав з досади король Агезіляй, сідаючи назад на кораблі, — він натякав на перські гроші дарейки, на яких був вибитий стрілець із луком.

Нарешті Филип, македонський король задумав повторити сї проби з далеко грізніщою організацією тай ширшими плянами. Він хотів стати головним генералом над усіми Греками не задля самого нападу на перські сатрапії, але й задля повалення перської династії в самім осередку її сили. То поки він приладив ся, його вбито і після него настав Александер, тоді ще молодець. Загальні збори Греків у Коринті вибрали його в один голос намісць батька. Але в Іллірії зняли ся несунукої і задля всмиренья їх Александер мусів іти з армією на північ аж до самого Дунаю. Тим часом як його не було, Тебанці ще з деякими иншими задумали на него зраду. Вернувши ся, він узяв Тебц приступом, посік шість тисяч Тебанців, продав їх трицять тисяч у неволю, само-ж місто знищив до тла. Ся остра воєнна розправа вийшла в користь його азійському походowi: йому не треба вже було бояти ся повстаня за плечима.

На весні 334 року перед Христом Александер переправив ся через Геллеспонт до Азії. Його армія складала

ся з трийцять чотирьох тисяч піхоти за чотирьох тисяч кінноти. Він мав з собою всего на всего сімдесят талантів. Ішов він просто на перську армію, далеко більшу від його, що стояла здовж ріки Граніка. Він перейшов через ріку силоміцю, побив неприятеля таї став паном усеї Малої Азії з її багатством. Останок сего року він обернув на воєнну організацію здобитих провінцій. Тим часом перський король Дарій, поставив шістьсоттисячну армію, аби не дати Македонцям зайти в Сірію. В битві під гірськими переходами коло Ісса Перси були знов побиті. Бійня була така страшенна, що Александер та Птоломей, один з його генералів, перейшли пропасть, наповнену трупами. Рахували, що Перси втратили не менше як дев'ять тисяч піших і десять тисяч їздців. Побідникови допало ся в руки королівське шатро та ще й із жінкою та дітьми Дарія. Сірія була також здобута Греками. В Дамасці захоплено було чимало Дарієвих наложниць, офіцерів та багату військову касу.

Перед тим як йти в Месопотамські поля, задля останньої боротьби, Александер старав ся закрити собі плечі та забезпечити дорогу до моря. Задля сего він пішов на південь берегом Середземного моря та поздобував по дорозі всі міста. В своїй промові на воєнній раді після битви коло Ісса, заявив Александер своїм генералам, що не треба гнати ся за Дарієм, поки не здобудуть Тира та не відірвуть від Персів Єгипта і Кипра, бо як би Персія захопила знов у свої руки морські затоки, то перекинула би війну у Грецію, тому то йому потрібно конче стати паном моря. Маючи в руках Кипр і Єгипт, він не журивби ся Грецією. Облога Тира взяла йому більше як півроку. З пімсти за сю задержку він кажуть, прибив на хрест дві тисячі полонених. Єрусалим піддав ся відразу і через те з ним обійшли ся делікатно. Але в поході на Єгипт македонська армія була задержана коло Гази; перський намісник Бетіс боронив завзято се місто, аж поки його не взято приступом після двомісячної облоги. Десять тисяч муштин упало від меча, решту з жінками й дітьми продано в неволю. Самого Бетіса волочили живого навкруги міста, прив'язавши його до колісничії побідника. Тепер уже не було ніякої перешкоди. Єгиптяне, з'огидивши собі перське панованє, прийняли Александра з розпростертими руками. Він з'організував

країну задля власної користі, роздаючи македонським офіцерам усі військові посади, цивільну-ж управу полишаючи в руках родимих Єгиптян.

Поки лагодили ся до рішучого походу, Алесандер відвідав святиню Юпітера Аммона на оазі в Лібійській пустині, віддаленій двісті англійських миль. Тамошня пророчня заявила Александрови, що він син того бога, який під видом вужа дібрав ся до його матери Олімпіади. Безгрішне почате та злізанє богів на землю вважало ся тоді за щось таке звичайне, що як лише хто дуже визначив ся в людських справах, то вже й думали, що він надприродного роду. Навіть у Римі, кілька століть опісля, ніхто не міг заявити безбоязно, що се місто не мало свого засновника, Ромуля, дякуючи сходинам бога Марса зневинною дівчиною Реєю Сільвією, коли вона йшла в керницю по воду. Єгипетські ученики Плятона були би дуже обурили ся на тих, хто би не признавав легенди, що Періктіона, мати сего великого філософа, почала його яко невинна дівчина від Аполлона та що сам бог сказав її нареченому Арістонові, відки у неї взяла ся дитина. Колиж Алесандер у своїх листах, наказах і декретах звав себе „Королем Александром, сином Юпітера Аммона”, то Єгиптяне та Сирійці приймали се з такою пошаною, про яку тепер годі й подумати. А про те вільнодумні Греки знали такому родоводови дійсну ціну. Олімпіада, котра чейже сама знала справу найкраще, казала жартуючи, що „бажала би, аби Алесандер перестав сварити її з Юпітеровою жінкою”. Арріян, історик македонського походу, каже так: „Я не можу осудити його за змагане вселити у своїх підданих віру в свій божий рід тай не можу вважати сего за якийсь великий злочин, бо треба-ж думати, що він хотів тим лише піднести свою повагу у своїх вояків”.

Зробивши таким чином усе задля забезпекн собі плечей, вернув ся Алесандер назад у Сирію тай пішов зі своєю армією в пятьдесят тисяч добрих вояків у похід на Схід. Переправивши ся через Евфрат, він подав ся далі попід Мазійські гори, аби не йти у велику спеку південніщими месопотамськими полями; так запевнено й буйніщу пашу коням. На лівім березі Тигра, коло Арбелі, він зійшов ся з величезною армією в міліон сто тисяч мужа, яку вів Дарій із Вавилону. Смерть перського монарха,

незабаром після його побиття, причинила ся до того, що в руках македонського завоювача опинила ся величезна країна від Дунаю аж по Інд. Опісля він розширив своє завоюване аж по Гангес. Здобич, захоплена ним, була майже неймовірна: в одній Сузі він найшов — як каже Арріян — самих гроший пятьдесят тисяч талантів.

Новіщі воєнники не можуть начудувати ся отсим незвичайним походом. Перехід через Геллеспонт, насильний перехід і битва коло Граніка, зима обернена на політичну організацію здобутої Малої Азії, марш правого крила та середини армії здовж Сірійського Середземноморського берега, важка перемога Тира, взяте Гази приступом, розлука Персії з Грецією, відокремлене її кораблів від Середземного моря спинене всіх її заходів підняти інтригами чи підкупом Атенців або Спартанців, колись так часто вживаних удачно, завоюване Єгипта, друга зима обернена на політичну організацію сеї шановної країни, злука на другу весну всеї армії задля месопотамські поля, перехід через оброслий сумними вербами Евфрат попри знищений міст коло Тапсаку, перехід через Тигр, нічні розвідини перед великою та памятною битвою коло Арбелі, скісний рух на полі битви і перерва неприязельської середини — маневр, якому судило ся бути повтореному чимало століть опісля коло Австерліца, — енергічна нагінка за перським монархом: се такі героїські вчинки, яких не сповнив ні-однісінький пізніщий гетьман.

Се все спонукало Греків могуче до духової діяльності. Межи ними були люди, які перейшли з македонською армією від Дунаю аж до Нілю, від Нілю аж до Гангесу. Вони дізнали ся що таке холодні гіперборейські вітри в країні за Чорним Морем, дізнали ся, що таке самуми та піскові бурі в єгипетських пустинях. Вони бачили піраміди, які стояли вже по двацять століть, бачили записані гієрогліфамиobelіски Люксору, ряди мовчазних і потайних сфінксів, величезні подоби монархів, які панували на Сході землі. В сїнях Есар-гаддону вони стояли перед престолами давних грізних асирійських королів, яких стерігли крилаті бики. У Вавилоні ще лишили ся були його мури, які перше займали поверх шістьдесят англійських миль і ще й тоді, хоть понищені трьома століттями та трьома здобувачами, були поверх вісімдесят стіп зав-

вишки ;тут були ще руїни святині Ваала, яка досягала до хмар і на вершку якої стояла обсерваторія, де халдейські астрономи — ворожбити займали ся зірками; тут-же були й останки двох палат із їх висячими садами, де в повітрі росли великі дерева, лишили ся й останки гірдавлічних машин, які доставали садам воду з ріки. У штучне озеро, з його великим апаратом водопроводів та спустів, спливали з вірменських гір стаплені сніги і були спинювані в бігу через місто греблями Евфрата. Та мабуть найбільше чудо з усього був тунель попід корито ріки.

Коли Халдея, Ассірія та Вавилонія мали чудову й шановну старину, яка сягала взад аж до темряви часу, то Персія мала свої новітні чудеса. В стовпових сінях Персеполя було повно чудес штуки — повирізованих річій, скульптури, поливаних річій, алябастрових бібліотек, обелісків, сфінксів та величезних биків. Екбатана, прохолодна літня домівка перських королів, була боронена сімома круглими мурами з тесаного блискучого каменя; найкрайніший із них від надвору був найнижчий, а кожний дальший все вищий та вищий і кожний помальований іншою краскою, в астрологічній згоді з сімома планетами. Палата була покрита срібними плитами, її стовпи були позолочені. О півночі в її салях ішли на взводи з соннічим світлом рясні нафтові свічники. Рай — розкіш східніх монархів — був викоханий серед міста. Перська держава від Геллеспонту аж по Інд була дійсно садом нашої землі.

Я посвятив кілька сторінок історії сих чудових походів через те, що воєнний талан, плеканий ними, довів до заснованя в Александрії математичних і практичних шкіл, дійсної колиски наук. У македонських походах започало ся все наше точне знане. Гумбольдт завважав справедливо, що пізнане нових і великих предметів природи розширює людський розум. Александрові вояки й товариші його табору зустрічали на кождім поступі ненадійну та живописну картину. З усіх народів Греки визначали ся найтоншою увагою, найшвидшим і найглибшим вражінем. От тут лежали піскові поля без краю, там стояли гори з верхами повище хмар. У пустині показували ся воздушні привиди, на кручах гір тіни хмар, які прилітали швидко поверх лісів. Вони були в країні дак-

тильових пальм, амбрової краски та кинарісів, тамарісків, зелених мірт, олеандрів. Коло Арбелї вони били ся против індійських слонів, у гущавинах над Каспійським морем сполошували з берлогу захованого там тигра-короля. Вони бачили звірів, які против європейських були не лише що чудні, але й величезні — носорожця, гіппопотама, вельблюда, крокодила Нілю й Гангеса. Вони пізнали людей ріжної масти і в ріжній одежі: чорнявого Сірійця, оливкового Перса та чорного Африканця. Про самого Александра розказують, що він уже на смертній постелі казав своєму адміралови Неархови сидіти коло себе та слухав палко оповідання про пригоди сего моряка — про його плавбу по Інді в Перську затоку. Завоювач бачив відплив і приплив моря і чудувався. Він казав робити кораблі задля досліду Каспійського моря, бо догадувався, що воно, як і Чорне море, се мабуть затоки великого океана, як про се переконався Неарх на перським та Червонім морі. Він задумав був обплисти своєю фльоотою Африку і вплисти у Середземне море помежи Геркулесові стовпи — що, як кажуть, сповнили були давню фараони.

Та не лише найбільші грецькі полководці, але й найбільші грецькі філософи найшли в здобутій державі чимало такого, що могло їх зачудувати. Каллістен дістав у Вавилоні цілий ряд халдейських астрономічних дослідів, які сягали взад 1903 роки; він післав їх Арістотелеви. Досліди були написані на палених цеглах, то може новіщі вчені найдуть їх дуплікати в цегольних бібліотеках ассірійських королів. Плотомей, єгипетський астроном, мав вавилонський спис затьмінь сонця й місяця, який доходив до 747 року перед нашою рахубою. Треба було довгих, безперестанних і точних обсервацій, поки можна було означити декотрі з тих астрономічних результатів, які дійшли до нашого часу. Так Вавилонці означили були триванє тропічного року точно, лише без 25 минут; у їхній оцінці сідеричного року було лише дві минуті більше. Вони відкрили були настанє рівних днів і ночий. Вони знали причини затьміння сонця й місяця, і могли вгадувати їх наперед, при помочи свого цикля, що звався Сарос. Їх оцінці сего циклю, що обіймав поверх 6585 день, хибувало лише 19½ минут, протів теперішнього.

Такі факти доказують безперечно, що астрономією займалися в Месопотамії щиро і розумно і що вона розвивалася була доволі гарно, не вважаючи на недосконалі інструменти. Ті давні дослідники зробили були спис звізд, розділили зодіак на дванайцять знаків, поділили день на дванайцять годин і ніч на дванайцять. Вони, як каже Арістотель, займалися довгий час обсерваціями закривання звізд місяцем. У них був вірний погляд на будову сонячної системи і знали вони порядок розміщення планет. Вони придумали годинники сонячні, водяні, астролябії та гномони.

Не без інтересу дивимося ми їй доси на проби їхнього друку. Вони вирізували свої записи клиновим письмом на верткім валку і проводячи його по м'яких глиняних, робили незнищимі відбитки. З їхніх цегельних бібліотек ми ще їй тепер беремо дані до літератури й історії. Вони тямали дещо і в оптиці. Випукле скло знайдене в Німроді доказує, що вони знали побільшаючі інструменти. В арифметиці вони відкрили значіне числових знаків по їх позиції, хоч їм незвісний був великий індійській винахід цифер.

Се все були дива для грецьких завоювачів, які доти не займалися ні експериментами, ні обсерваціями. Вони вдовольнялися самим міркованем та марними абстракціями.

Але грецький духовний розвій, що йшов, значить, почасти від ширшого погляду на природу, був дуже підпертий і пізнанем релігії завойованої країни. Грецьке божкохвальство було Персам усе гидке; нападаючи на Греків, вони все нищили їх святині та неславили домівки їхніх звіроватих богів. Безкарність за таку погань вражала глибоко і причинила се не мало до підкопання гелленської релігії. Та ось поклінник негідних олімпійських богів, яких розпустність мусіла вражати усіх праведників, опинився перед великою, поважною, та кріпкою релігійною системою, заснованою на філософічній підвалині. Персія, як і інші довговічні держави, перебула кілька перемін релігій. Вона признавала зразу, Зороастрів монотеїзм, опісля прийняла дуалізм, а далі перемінила його на магіянізм. У часи македонського походу вона вірувала в усесвітній Розум, Творця, Хоронителя і Керманича всіх річий, найсвятішу суть правди, давця

всякого добра. Його годі було представити в яким небудь образі, або вирізаній формі. І як в усіх світових річах ми бачимо наслідок двох супротивних сил, то й під тою істотою стояли два рівні й вічні принципи, в образі Світла й Темряви. Сі принципи бороли ся з собою без перестанку. Земля була полем їх боротьби, чоловік їх нагородою.

По давнім дуалістичним легендам, Злий Дух післав, як кажуть, змія знищити рай, який сотворив Добрий Дух. Сі легенди переняли Жиди, як були у вавилонській неволі.

Істнуванє злого принципу — неминуха умова істнуваня доброго принципу, так як тїнь неминуха умова істнуваня світла. Таким чином можна було пояснити істнуванє зла на землі, якої творець і керманіч є найліпший. Оба сі олицетровані принципи світла й темряви, Ормузд і Аріман, мають під собою ангелів, своїх порадників і своє військо. Добрий чоловік повинен жити по правді, бути чесним і працювати. Колись, як мине ся отсе житє, він може ждати житя на тому світї, надїяти ся на воскресєнє тіла, на безсмертє душі та на свідоме будуче істнуванє.

Перед кінцем Перської держави, принципи магіанїзму брали мало-помалу верх над принципами Зороастра. Магіанїзм поклоняв ся головнo силам природи. З них вогонь уважав ся за найгіднішого репрезентанта найвищої Істоти. На вівтарях, поставлених не по святинях, але під небом, горіли без перестанку вогні і сходяче сонце вважало ся за найгідніщий предмет людського обожаня, В азійській суспільности не бачать нічого окрім монарха; в просторі неба щезає все перед сонцем.

Александр умер у Вавилонї на трицятому третьому році житя (323 перд Христом), відорваний перед часом від усяких великих плянів. Підозрівали, що його втрєно. Він зробив ся був такий дикий, такий лютий, що його генерали і навіть його найближчі приятелї жили в вічному страху. Кліта, одного з остатних, він пробив у нападі біснуватости, Каллістена, посередника межи ним і Арістотелем, він казав повісити або, як упевняли ті, що знали справу, віддав на муки і потім роспав на хресті. То може лише задля самооборони змовили ся зрадники убити його. Та певно се обмова, коли до справи вмішу-

вали Арістотелево ім'я. Арістотель був би швидче стерпів від Александра і найгірше, ніж мав би приставати до такого великого злочину.

Колотнечі та вбійства, які були настали потім, не уймили ся навіть після того, як македонські генерали розділили межі себе державу. Межі тими перемінами треба звернути увагу на одну подію: Птоломей, син короля Филипа від Арсіної, прегарної наложниці, який хлопцем був пригнаний у купі з Александром, коли оба не подобали ся були батькови, в багатьох Александрових битвах і в усіх його походах його вірний товариш, став намісником і потім королем Єгипта.

При облозі Рода, Птоломей зробив був таку важну прислугу його жильцями, що вони в подяку за те вшанували його яко бога і назвали Сотером — Спасителем. Сим прізвищем — Птоломей Сотер — він визначає ся від пізніших королів із македонської династії в Єгипті.

Він оселив свій уряд не в якій небудь давній столиці краю, але в Александрії. За мандрівки до святині Юпітера Аммона, македонський завоювач заложив був се місто, віщуючи, що воно може стати торговим магазином між Азією та Європою. При тому важне особливо одно. Треба завважати особливо те, що не лише сам Александер вивів чимало Жидів із Палестини задля заселення міста, не лише що Птоломей Сотер після облоги Єрусалима привів їх іще поверх сто тисяч, але й Птоломей Філадельф, його наступник, визволив із неволі сто дев'ятьдесять вісім тисяч сего народу, заплативши за них їх єгипетським властителям повну вартість грішми. Усім тим Жидам дано ті самі привілеї, що й Македонцям. Через сю розумну політику, дуже багато їх земляків, і багато Сірійців прийшли добровільно в Єгипет. Їх прозвано гелленістичними Жидами. Так само багато Греків, принаджених праведним пануванєм Птолемея Сотера, шукали пристановища в сій країні і напади Пердіккаса та Антігона показали, що грецькі вояки перебігали охоче від інших генералів до його армій.

Людність Александрії складали ся, таким чином із трьох різних національностей: 1) Родимих Єгиптян, 2) Греків, 3) Жидів — факт, який відбив ся на релігійних віруваннях нової Європи.

Грецькі будівники та інженери зробили Александрію

найкращим містом старого світа. Вони наповнили її пишними палатами, святинями та театрами. В осередку міста, де перехрещувалися, під прямим кутом, його дві великі вулиці, серед садів, фонтан та обелісків, стояв мавзолей, де лежало тіло Александрово забальсмоване, по єгипетському звичаю. Його перевезено із Вавилону серед великих похоронних свят, які тривали повних два роки. Домовина була зразу з чистого золота, але що через те порушувало гріб, то намісь неї дали алябастрову. Та не се і навіть не великий маяк Фарос, побудований із білого мармуру і такий високий, що вогонь, який горів раз у раз на його вершку, видно було з моря чимало миль — Фарос уважався одним із сімох чудес світа — не сесі пишні витвори архітектури звертають нашу увагу; дійсною найславнішою пам'яткою македонських королів у Єгипті є Музей. Його вплив лишить ся ще й тоді, як не стане навіть пірамід.

Александрійський Музей заснований був Птолемеєм Сотером і довершений його сином Птолемеєм Філядельфом. Він стояв у Брухіоні, аристократичній частині міста, побіч королівської палати. Збудований був із мarmору тай обведений сінями на стовпах, де жильці могли собі в купі ходити та розмовляти. В його салях, украшених різьбами і наповнених що-найкращими статуями та малюнками, находила ся філядельфійська бібліотека. В сій бібліотеці було нарешті чотириста тисяч томів. Пізніше, мабуть через недогоди задля тільки книжок, засновано доповнюючу бібліотеку в сусідній частині Ракотісі і поміщено її в Серапіоні або святині Серапіса. Число томів у сій бібліотеці, яку звали дочкою Музейної, доходило нарешті до трьох сот тисяч. Таким чином, в обох сих королівських збірках було разом сім сот тисяч томів.

Александрія була не лише столицею Єгипта, але й духовим центром світа. Тут, як було сказано справедливо, зійшов ся Геній Сходу з Генієм Заходу і сей давний Париж став осередком модної розривки та загального скептицизму. Навіть Жиди, спокушені чарівним товариством, забули свій патріотизм. Вони покинули мову своїх батьків і стали говорити по грецьки.

Засновуючи Музей, Птоломей Сотер і його син Філядельф мали на оці три цілі: 1) вдержане того знання, яке

було тоді на світі, 2) його зріст, 3) його розширенє.

1. Задля вдержання знання. Наказано було головному бібліотекареви купувати, коштом короля, усі книги, які лише він міг дістати. В Музею вдержувано гурт переписувачів, що були обов'язані робити вірні копії з тих творів, котрих властителя не бажали продавати. Всі книжки, які приносили чужинці в Єгипет, забирали зараз у Музей і зробивши з них вірні копії, давано остатні властителям, оригінали-ж поміщували в бібліотеці. Часто плачено за книжки чималі гроші. Так розказують про Птоломея Евергета, що він, доставши з Атенів твори Евріпіда, Софокля та Есхіля, післав їх властителям відписи і вкупі з ними нагороду коло п'ятдесять тисяч долярів. Птоломей Евергет, вертаючи з сірійського походу, привіз назад у тріюмфі всі єгипетські намятки з Екбатани та Сузи, які забрав був із Єгипта Камбіз та інші завоювачі. Він поклав їх на давнє місце, або взяв задля прикраси до своїх Музеїв. Коли твори були не лише відписувані, але й перекладувані, то плачено за те суми майже неймовірні, як се було при перекладі Біблії сімдесятьма перекладчиками (Септуагінти), що велів зробити Птоломей Філадельф.

2. Задля зросту знання. Одна з головних завдань Музея була служити пристановищем людям, що посвячувалися студіям; вони мали тут квартиру і вдержанє, коштом короля. Іноді він сам сидів з ними за столом. Анекдоти з тих урочистих нагод дійшли аж до нашого часу. По першій організації Музея, жильці його були поділені на чотири факультети: літератури, математики, астрономії та медицини. Сі головні факультети ділилися до приходу на менші галузи; так натуральна історія вважалася галузю медицини. Дуже високий урядник був президентом сего закладу та мав у загальї дбати про його інтереси. Дмитро Фалярейський, може найученіший муж на той час, довголітній намісник Атенів, був именований першим таким урядником. Під ним стояв бібліотекар, уряд, який займали иноді люди, що їх прізвища дійшли й до нас, як от Ератостен та Аполлоній Родійський.

У зв'язи з Музеєм був ботанічний сад і зоологічний сад. Сі сади, як показують їх назви, були закладені задля влекшеня студій над рослинами та звірями. Тут була й астрономічна обсерваторія з армілярними сферами, гльо-

бусами, сольстіціяльними та екваторіяльними кругами, астролябіями, паралактичними мірами та іншими приладами, які тоді вживали ся; інструменти були поділені на градуси та шестини. На підлозі сей обсерваторії була проведена лінія меридіана. Дуже діймала недостача певного способу міряти час і температуру! Перше робив дуже недокладно водяний годинник Ктезібія, друге гідометер, що плавав у чарці води; він показував переміни температури перемінами густоти. Філядельф, що в кінці життя бояв ся страшенно смерті, обертав чимало часу на те, аби найти лік на жите. Задля таких змагань мав Музей хемічну лябораторію. Невважаючи на пересуди того часу, особливо на єгипетські пересуди, тут, при медицинським відділі, була анатомічна сая задля розрізування не лише трупів, але й живих людей, засуджених за злочини на смерть.

3. Задля розширення знання. В Музею навчали відчитами, розмовами й іншими способами по всім відділам людського знання. Сюди, у сей великий духовий осередок, зїздили ся слухачі з усіх країн. Кажуть, що одного часу було їх тут коло чотирнайцяти тисяч. Пізніше навіть християнська церква мала відси кількох найславніших своїх батьків, як Климент Александрійський, Аріген, Атанасій.

Бібліотека Музея згоріла серед облоги Александрії Юлієм Цезаром. У нагороду за сю велику втрату, подарував Марк Антоній королевій Клеопатрі бібліотеку пергамського короля Евмена. Ся бібліотека була заснована на те, аби зрівнати ся з Птоломейською. Її прилучено до збірки в Серапеї.

Мені лишає ся ще написати коротенько про філософічну основу Музея та про його причинки до скарбу людського знання.

В память славного засновника сего чудового закладу — закладу, що його звали давно „божеською александрійською школою” — ми повинні згадати найперше про його „Історію походів Александра”. Великий вояк і володар, Птоломей Сотер був і славним писателем. Час, який не міг знищити памятки того, чим ми йому обов'язані, поступив собі несправедно з його твором. Його тепер нема.

Як можна було ждати по приятельстві між Алексан-

дром, Птоломеем і Арістотелем, арістотелівська філософія була духовою підвалиною Музея. Король Филип поручив був виховане Александра Арістотелеви і в перські походи завоювач причинив ся дуже, грішми та й иншими способами, до „Натуральної Історії”, яку тоді ладив Арістотель.

Основний принцип арістотелівської філософії — підніматися ся від студій подробиць до знання загальних принципів або цілостей, доходячи до них індукцією. Індукція тим певніша, чим більше фактів, на яких вона опирає ся; її певність безперечна, коли вона дає нам можливість угадувати инші факти, доси незвісні. Ся система потребує тяжкої безконечної праці коло збирання фактів, як експериментами так і обсерваціями; але вона потребує й серйозної застанови над сими фактами. Таким чином се власне метод праці і розуму, а не метод фантазії. Помилки, які часто робить сам Арістотель, доказують, мовби ся система була непевна, а швидше доказують, що вона певна. Сї помилки виходять із недостатчі фактичного матеріалу.

Деякі загальні результати, до яких дійшов Арістотель, дійсно величні. Так він виводив, що все готово перемінити ся в жите та що різні органічні форми, які ми бачимо в природі, се лише ті, які допускають ся існуючими умовами. Як би перемінили ся умови, то переміняться і форми. Тим то й існує безперервний ланцюх, від простого елементу крізь рослини й звірів аж до чоловіка і різні групи незавважними відтінками переміняють ся одна в одну.

Таким чином, індуктивна філософія, заснована Арістотелем, се метод великої сили. Йому треба подякувати за ввесь новіший поступ у науці. В своїй найдосконалішій формі він підносить ся індукціями від прояв до їх причин і потім, по академічному методу, сходить дедукціями від сих причин до подробиць прояв.

Коли таким чином наукова Александрійська школа стояла на принципах одного великого тенського філософа, то моральна її школа стояла на принципах другого, бо Зенон, хоть був родом Кипріянин чи Фінікіянин, але прожив довго в Атенах. Його ученики називали себе стоїками. Його вчення пережили його на довго, і в часи, коли не було иншої розради чоловікови, давати опору в важ-

них досвідах та певну вказівку в лихі години життя, не лиш славним Грекам, але й багатьом великим римським філософам, державним мужам, генералам та й імператорам.

Ціль Зенона була дати вказівку до щоденного практичного життя, зробити людей добрими. Він стояв на тім, що виховане дійсна основа добра, бо коли ми знаємо, що таке добро, то й будемо раді робити його. Ми повинні здавати ся на чуте, збирати матеріял до знання, а розум буде поряdkувати його, так як треба. Тут видно ясно свояцтво Зенона з Арістотелем. Усяка жадоба, похоть, домагане виходять із недосконалого пізнання. Наша природа наложена на нас Долею, але ми повинні вчити ся панувати над своїми пристрастями і жити свобідно, розумно та чесно, згідно в усьому з розумом. Наше істноване повинно бути розумне — ми повинні приймати супокійно всяку радість і всяке горе. Ми не повинні ніколи забувати, що ми люди свобідні, а не раби суспільности. „У мене, каже стоїк, є скарб, якого не може мені взяти увесь світ — ніхто не може збавити мене смерті”. Ми повинні тямити, що Природа іде в своїх діях до цілого та й не шанує ніколи індивідів, але вживає їх як способи сповнити свої цілі. Ми, значить, повинні піддавати ся Долі, набуваючи знане, помірковане, хоробрість і справедливість, яко річи конче потрібні до добра. Ми повинні тямити, що все довкола нас переміняє ся, що смерть настає після новотворення, новотворене після смерті, та що не треба журити ся смертю на світі, де усе вмирує. Як водоспад показує ся рік-у-рік у незмінній формі, хоть вода його міняє ся раз-у-раз, так і вид природи не що инше як потік матерії в формі несталій. Світ, яко цілість, не переміняє ся. Ніщо не є вічне, лише простір, атоми та сила. Форми природи, які ми бачимо, є минучі, вони мусять пропасти усі.

Ми повинні тямити, що найбільша частина людей вихована недосконало і через те ми не повинні вражати непотрібно релігійних ідей нашого часу. Доволі знати нам самим, що хоть і є Найвища Сила, та нема Найвищої Істоти. Є невидимий принцип, але нема особистого Бога, і було би не так богохульно, як нерозумно приписувати йому людську постать, людські почуття та пристрасти. Усяка обява є, значить, чиста фікція. Те, що люди

звуть пригодою се лише наслідок незвісної причини. Навіть у пригодах є закон. Нема нічого похожего на божий промисел, бо природа поступає по невідмінним законам, і тут увесь світ то лише величезна автоматична машина. Жива сила, яка проймає світ, і є те, що темні люди звуть Богом. Відміни, крізь які проходять усі річчї, складають ся невідмінним способом, і через те можна сказати, що поступ світa, під Долею, похожий на сім'я, яке може розвинути ся лише способом визначеним наперед.

Душа людська се іскра житевої полеміни, загального житевого принципy. Вона переходить, мов тепло, від одного до другого, і нарешті прожирася чи злучує ся знов із загальним принципом, із якого вийшла. Ось чому ми повинні ждати не знищення, але злуки; як утомлений чоловік жеде нечулості сну, так і філософ, утомлений світом, повинен ждати супокою смерті. А про те ми повинні думати про ці справи, сумніваючися, бо розум не може втворити певного знання одними своїми внутрішніми силами. Нефілософічно шукати перших причин; ми повинні мати діло лише з проявами. Поперед усього, ми не повинні ніколи забувати, що чоловік не може встановити абсолютної правди, що остаточний результат людського досліду матерії, — такий, що ми неспосібні до повного знання; що, навіть якби ми мали у руках правду, то ми не можемо бути певні за неї.

Що-ж тоді лишає ся нам? А вжеж, що добувати знане, зберігати чесноту та приятельство, додержувати вірності й правди, та приймати смирно всякі наші пригоди і жити в згоді з розумом.

Та, хоть александрійський Музей був призначений спеціально на плекане арістотелівської філософії, то не треба думати, що інші системи були виключені. Плятонізм не лише що розвив ся тут у повні, але нарешті й переміг Періпатетіцизм (періпатетичну філософію), і через нову Академію відбив ся тривко на християнстві. Філософічний метод Плятона був навідворотний арістотелівському. Він починав із загальних основ, у саме істнуване яких треба було вірити, і сходив відти на частини, або подробиці. Арістотель, на вивороть, піднімав ся від частин до загальних основ, доходячи до них індукціями.

Плятон покладав ся, значить, на фантазію, Арістотель на розум. Перший, розкладаючи первісну ідею, сховав на подробиці, остатній зводив допробиці в загальну уяву. Через те, по плятонівському методу, можна було творити швидко таке, що видавало ся блискучим, хоть ся помаліще, але за те далеко певніше. Він вимагав безконечної праці коло збирання фактів, важкого заходу коло експериментування та обсервації, вживання доказів. — Плятонівська філософія се пишна воздушна палата; арістотелівська міцний будинок, поставлений важко і з богатою хитами, але не твердій скалі.

Обертане до фантазії далеко принадніше ніж уживане розуму. В часи духового упадку Александрії, ліниві методи стали миліші від важкої обсервації та поважної духової праці. Новоплятонівські школи були набуті філософами - містиками, як Аммоній, Сакас і Плотін. Вони заняли місце поважних геометрів давнього Музея.

Александрійська школа се перший приклад тої системи, яка дала, в руках новіших натуралістів, такі чудові результати. Вони не признавала фантазії, її теорії були виразом фактів, добутих експериментами та обсерваціями, при помочи математичних розвідок. Вона напірала на принцип, що вірний метод досліду природи се експериментальна справа. Досліди Архімеда про цеціфічний тягар, розвідки Птолемея про оптику похожі на наші теперішні досліди в експериментальній фізиці, вони чисте противенство пустим міркуванням давніших письменників. Ляпляс каже, що одинока обсервація в історії астрономії, зроблена Греками перед заснованем александрійської стоянки сонця в 432 році перед Христом. В сій школі ми маємо у перше скомбіновану систему обсервацій, зроблених за підмогою іструментів до міряня кутів і вирахованих тригонометричними методами. Астрономія приняла тут таку форму, яку пізніщі століття могли лише видосконалити.

Ані обем ані ціль отсеї книжки не позволяють мені розказати докладно про причинки александрійського Музея до засобів людського знання. Доволі буде, коли читач матиме загальне вражінє їх характеру. Задля подробиць, я позволю собі вказати читачеві на шестий розділ моєї „Історії духового розвою Європи”.

Вже було сказано, що стоїцька філософія сумнівала

ся, чи розум може встановити абсолютну правду. Отже коли Зенон возив ся з такими сумнівами, то Евклід ладив свій великий твір, який мав визвати на запереку увесь людський рід. Після двайцятьох і двох століть із верхом він іще стоїть яко зразок точности та ясности. Сей великий геометр не лише що писав про інші математичні справи, як н. пр. про конічні перекрої та порізки, але мав писати й розвідки про гармонію та оптику, досліджуючи остатню з погляду гіпотези про проміне, яке паде від ока на предмет.

До александрійських математиків і фізиків треба зачислити й Архімеда, хоть він жив опісля в Сіцилії. Між його математичними творами були дві книзі про кулю та циліндер, де він доказував, що об'єм кулі рівнає ся двом третинам циліндра, який її обхоплює. Він цінив се своє відкриття так високо, що казав вирізати його геометричну фігуру на своїм нагробнім камені. Він писав іще про квадратуру круга та про параболу, про коноїди та сфероїди, тай про названу його імям спіралю, до пояснення якої він був спонуканий приятелем своїм Кононом Александрійським. Рівного йому математика Европа не мала майже дві тисяч років. У фізиці він оснував гідростатику, найшов метод до означення специфічних тягарів, дослідив рівновагу плаваючих тіл, відкрив вірну теорію підйоми та винайшов шрубку, яка й доси носить його імя, до підняття води з Нілю. Йому-ж маємо подякувати і за безконечну шрубку, тай за якесь особливе палюче зеркало, яким він підчас облоги підпалив, як кажуть, римську флоту.

Ератостен, що кермував колись Александрійською бібліотекою, був автором багатьох важних творів. Із них можна згадати його означене віддали межі тропіками та пробу означення величини землі. Він розглядав розділ і розлогість суші, положене гірських хребтів, вплив хмар, геологічні поринання країн, піднесенє колишніх морських ден, роствір Дарданелів і Гібральтарського проливу та відносини Евксінського Понта. Він зложив повну сістему землі у трьох книгах — фізичну, математичну та історичну — і додав до неї карту всіх звісних тоді частин землі. Відривки, які лишили ся з його „Літописі Тебанських Королів” оцінено справедливо аж остатними рока-

ми. Їх дискредитувала чимало століть повага нашої дурної теологічної хронології.

Не потрібно наводити аргументів, на які покладались Александрійці задля доказу кулястої форми землі. Вони мали вірні ідеї про науку про кулю, її бігуни, вісь, екватор, арктичні та антр-арктичні круги, точки рівних днів і ночей, стоянки сонця, розділ кліматів і т. и. Я можу лише натякувати на розвідки Апальлонія про конічні перекрої та про *Maxima* й *Minima*, який, кажуть перший ужив слів еліпса й гіперболя. Так само я лише згадаю про астрономічні обсервації Арістілья та Тімохаріса. Гіппарх має подякувати обсерваціям остатного над *Spica Virginis* за своє велике відкрите настання рівних днів і ночей. Гіппарх же перший означив і нерівний хід місяця та зрівнане центра. Він прийняв теорію про епіциклі та ексцентричні круги, геометричну уяву задля розвязки видимих рухів тіл небесних на принципі кругового руху. Він же взяв ся зладити катальог звізд по методу проведення ліній — то є, вказуючи ті звізди, які знаходять ся в тій самій видимій простій лінії. Число звізд, записаних таким чином у катальог, доходило до 1,080. Пробуючи так описати вигляд неба, він старав ся зробити то само і з поверхнею землі, означуючи положене міст і інших місць лініями, потягненими вздовж і впоперек. Він перший зладив таблиці сонця й місяця.

Серед такої пишної звіздяної громади геометрів, астрономів та фізиків сияє особливо Птольомей, автор великого твору „*Syntaxis*”, розвідки про математичну конструкцію неба. Сей твір стояв майже п'ятнацять століть і був випертий дійсно аж безсмертними „*Principia*”-ми Ньютона. Він починає з ученя, що земля є кругла, і прикрівлена у просторі, описує конструкцію таблиці тив та інструменти до обсервацій стоянок сонця, доказує нахиленість екліптики, знаходить земні ширини гномоном, описує клімати, показує, як можна перемінити звичайний час у сідеричний, доказує, чому то тропічний рік ліпший від сідеричного, викладає теорію сонця на тому принципі, що дорога його простий ексцентричний круг, пояснює зрівнане часу, досліджує рухи місяця, розказує про його першу нерівність, його затьміння та рухи його вузлів. Після того йде розмова про властиве велике відкрите Птольомея, — і се впевнило йому безсмертність —

відкрите свекції або другої нерівності місяця, поясненої ним енциклічною теорією. Він пробує означити віддаль сонця й місяця від землі, але лише по частині вдатно. Він розважає настанє днів і ночей — Гіппархово відкрите, повний період якого чинить двацять п'ять тисяч років. Він дає катальог 1022 зізд, обговорює природу молочної дороги і розказує по майстерськи про рухи планет. Отся точка дає Птольомееви друге право на наукову славу. Свої означення планетних доріг він викінчив порівнюючи свої власні обсервації з обсерваціями давніших астрономів, між иншим із обсерваціями Тімохаріса над планетою Венерою.

В александрійському Музеї винайшов Ктезібій по-жарну сикавку. Його ученик, Герон поправив її, додавши до неї два циліндри. Тут же ішла й перша парова машина. Її теж винайшов Герон; то була реакційна машина, зроблена на принципі еоліпіля. Тишина в сінях Серапея була переривана водяними годинниками Ктезібія й Аполлонія, які міряли час каплями. Коли римський календар став такий замотаний, що треба було неминуче поправити його, то Юлій Цезай покликав Созігена, астронома з Александрії. За його порадою скасовано місячний рік, горожанський рік міряно лише по сонцю, і введено юліянський календар.

Македонських володарів Єгипта лаяли за поведінку супроти релігійного чувства їх часу. Вони вживали його задля користи держави, бачучи в ньому спосіб орудувати нижчити верствами. Інтелігенції вони давали філософію.

Та вони держалися її політики безперечно з досвіду в тих великих походах, які зробили Греків першою нацією землі. Вони бачили, що мітольогічні уяви в їх рідній країні зійшли на байки; що чудеса, якими давні поети вкрасили Серездземне море, показалися чистими ілюзіями. З Олімпу щезли боги тай сам Олімп показався привидом фантазії. Пропали Гадесові жахи; йому не можна було найти місця. Із лісів, грот і рік Малої Азії позабиралися місцеві боги й богині; навіть їх щирі поклінники стали сумнівати, чи були вони там. Коли сірійські дівчата, заводили ще, в своїх любовних піснях, над долею Адоніса, то робили вони се лише на памятку, а не на правду. Персія переміняла свою народну віру не

раз і не два. На місце Зороастрової обяви вона поклала була Дуалізм; опісля під новими політичними впливами прийняла Магізм. Вона поклоняла ся вогневи і вдержувала задля него горючі вівтарі по горах. Вона поклоняла ся сонцеви. Коли прийшов Александер, то вона падала швидко в пантеїзм.

У такій країні, де свої боги не були в стані захистити її в політичній нужді, переміна віри неминуча. Шановні божества Єгипта, на хвалу яких ставленоobelіски та святині, піддали ся не раз і не два мечеві чужих завоювачів. У країні пірамід, кольоссів і сфінксів, подобо богів перестали репрезентувати живі істоти. В них перестали вірити. Треба було інших, новіщих, і ось Серапіс став против Озіріса. По склепах і вулицях Александрії було тисячі Жидів, які забули Бога, що жив за завісою святині.

Перекази, обява, час — усе втратило свій вплив. Перекази європейської мітології, обяви та освячені часом догми Єгипта — усе те пощезало, або минало ся швидко. І Птольомей порозуміли, які минучі форми віри.

Але Птольомей порозуміли й те, що є дещо тривкіше ніж форми віри, які пропавши раз, пропали на віки, мов органічні форми геологічних епох, і не можуть відновити ся, вернути ся. Вони порозуміли, що в світі минучих ошук і привидів є світ вічної правди.

Сего світа ви не знайдете в марних переказав тих людей, які жили на зорях цивілізації, ані в мріях містиків, які вважали себе за натхнених. А знайдете його дослідками геометрії та практичними допитами природи. Вони дають людям добро тривке, велике, неоцінене.

Ніколи не прийде день, коли котра небудь Евклідова теза буде заперечена; ніхто ніколи не стане сумнівати ся в круглоті землі, признаній Ератостеном; світ не допустить, аби були забуті великі фізикальні винаходи та відкриття, зроблені в Александрії та Сіракузах. Імена Гіппарха, Аполльонія, Птольомея та Архімеда будуть поминати ся на землі з пошаною людьми всякої віри, поки є люди, що говорять.

Александрійський Музей був, таким чином, колискою новіщої науки. Правда, ще довго наперед його засновання роблено астрономічні обсервації в Китаю та Мезо-

потамії; математикою займалися подекуди вдатно в Індії. Але ні в одній із тих країн не прийняв дослід звязкої та тривкої форми; ні в одній не вжито фізикальної експериментації. Характеристичний риз александрійської, як і новіщої науки, той, що вона не обмежила себе самою обсервацією, але опиралася на практичний допит природи.

II.

ПОЧАТОК ХРИСТІЯНСЬТВА.— ЙОГО ПЕРЕМІНА ВІД ЗАХОПЛЕННЯ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЛАСТИ. — ЙОГО ВІДНОСИНИ ДО НАУКИ.

Стан релігії в Римській Республіці.— Приняте імперіалізму веде до монотеїзму. — Розширене християнства в Римській Державі. — Обставини, серед яких воно захопило імператорську владу, пруть його неминуче до злуки з поганством. — Тертуліянів опис християнських доктрин і життя. — Прийняте християнства через Константинову політику. — Співка християнства зо світською властю.— Його незгода з наукою. — Знищене Александрійської бібліотеки і заборона філософії. — Виклад Августинової філософії і в загалі патрістичної доктрини. — Святе писмо стає взірцем задля науки.

В політичнім розуміню християнство се заповіт Римської Імперії світови.

В період переходу Рима з республіканської форми уряду до імператорської, корили ся сій центральній власті всі незалежні національності навкруги Середземного моря. Покорене їх, одна по одній, не було зовсім нещастем. Безперестанні війни, які вони вели одна з одною, скінчили ся; намість нещастя через їх боротьбу, настав загальний мир.

Подібна республіка принесла в Рим богів підбитих народів не лише на знак підбиття, але й задля догоди своїй гордості. Згідно-терпимо позволяла вона покло-

няти ся їм усім. Верховна повага, яку мало кожде божество в своїй первісній оселі, пропала до-разу серед гурту богів і богинь того місця, де воно опинило ся. Як ми бачили, віра в давні релігії вже була захитана глибоко географічними відкриттями та філософічним критицизмом. Отся-ж політика Рима dokonala її.

В усіх підбитих провінціях щезли королі; на їх місце настав один імператор. Ищезли й боги. Коли зважити, що політичні та релігійні ідеї були все сцеплені з собою, то зовсім не буде чудно, що політеїзм став переходити в монотеїзм. Ось чому шановано по божеськи імператора, зразу вмерлого, а нарешті й живого.

Величезне моральне вражінє робило те, що так легко можна було творити нових богів. Від того, що роблено нового бога, ставав смішний початок старих богів. Інкарнація на Сході та апотеоза на Заході наповнили швидко Олімп божествами. На Сході боги сходили з неба і ставали людьми; на Заході люди підносили ся із землі та займали місце серед богів. Рим оскептичив ся не через занесене грецького скептицизму. Самі релігійні вибрики підкопували підвалини віри.

Не всі класи людности переняли однако за швидко монотеїстичні погляди. Перші подали ся їм купці, правники та вояки, які через своє занятє знали більше халепи життя та були інтелігентніші; на самім останку подали ся їм сільські робітники і мужики.

Коли імперія в воєннім і політичнім розуміню дійшла до вершка розвою, то релігійно й соціально вона впала була на найнижчий ступінь неморальности. Вона стала зовсім епікурейська; вона стояла на тім, що жите повинно бути празником, що чесність се лише закришка до роскоші, а помірковане спосіб продовжити їх. Ідальні, блищачі від золота і виложені бисерами, пишно-одягнені раби, чарівне жіноче товариство, де всі жінки були ростустниці, пишні лазьні, театри, глдіятори, — ось ще манило Римлянина. Завоювачі світа переконали ся, що одинока річ варта пошани, се сила. Нею можна було впеvнити собі все, що надбали запопадливо праця й торгівля. Конфіскаата богацтва й землі, оподатковане провінцій, були заплатою за вдатну війну; імператор був символом сили. Панував суспільний блиск, але се був фосфоричний розклад Середземного світа.

В одній східній провінції Сирії зійшлося скільки людей дуже скромного життя в товариство задля чоловіколюбних і релігійних цілей. Їх доктрини годилися з почуттям загального братерства, яке підносило їх від злуки підбитих королівств. Отсі доктрини проповідував Ісус.

На підставі давніх переказів вірив жидівський нарід, що серед нього появи́всь спаситель, який верне йому його давню славу. Ученики Ісуса вважали його тим давно бажаним Мессією. Але попи, певні, що його доктрини шкодили їхнім інтересам, донесли на нього римському намістнику, і той рад-не-рад віддав його на смерть, аби ввільнити волю їхнім крикам.

Його доктрини про чоловіколюбство та братерство між людьми пережили сю пригоду. Ученики, замість розсіятися, з'організувалися. Вони зійшлися в товариства на підставі комунізму, зносячи до спільного скарбу все своє майно і зиск. Таким чином мали підмогу вдовиці й каліки, що належали до громади. Із сего зерна розвилось нове і, як показалося, всемогуче товариство — церква; нове, бо нічого такого не було давно; всемогуче, бо місцеві церкви, відокремлені зразу, стали незабаром єднатися задля спільного інтересу. Отсій організації має християнство подякувати за всі свої політичні тріумфи.

Як ми сказали, військове пановане Рима принесло загальний мир і збудило серед підбитих націй почуте братерства. Се було корисно задля швидкого розширення нового — християнського — принципу по всій імперії. Він розширився з Сирії по всій Малій Азії, і потім по черзі досяг до Кипру, Греції, Італії, нарешті далеко на захід, до Галії та Британії.

Його розширене прискорювалося проповідниками, які голосили його в усіх напрямках. Ні в одній давній класичній філософській школі не вживали таких способів.

Політичні умови поклали новій релігії межі. В кінці то були межі Римської Імперії; Рим, непевне місце Петрової смерті, а не Єрусалим, безперечне місце смерті нашого Спасителя, став столицею релігії. Ліпше було мати в руках імператорське семигорбне місто, як Гетсиманію та Голготу з усіма їх святими пам'ятками.

Якийсь час проявляло ся християнство яко сістема, проповідуюча три річи — поклоненє Богови, чисте особисте житє і любов ближнього. В перші дни своєї слабини зискувало воно собі прихильників лише перекопуванєм, але, зрісши числом і впливом, воно почало виявляти політичні змагання, нахил завести уряд серед уряду, державу в державі. Сї змагання воно не покинуло ніколи. Правду кажучи, вони виходили льогічно з його розвою. Римські імператори, бачучи, що християнство зовсім не сумістне з імператорською сістемою, старали ся здавити його силою. Се годило ся з духом їхніх воєнних правил, які окрім сили не мали иншого способу встановити єдинство.

Знімі 302—3 після Х. Р., вояки-християне деяких легіонів не схотіли пристати до давних празників задля перепросин богів. Повстане розширило ся так швидко, пригода була така незвичайна, що імператор Діоклетіян мусів скликати нараду задля рішинцю, що робити. Трудність справи стане може ясна, коли ми нагадаємо, що й жінка тай донька самого Діоклетіяна були християнки. Діоклетіян був чоловік дуже розумний і з широкими політичними поглядами; він порозумів, що з політичного становища треба конче виступити проти нової партії, але казав виразно, що се треба зробити без проливу крови. Та як можна здержати скажений горожанський розрух? Нікомедійска церква була знищена до тла; за те спалено імператорську палату, висміяно прилюдно і здерто імператорський едикт. Офіцерів армії християн скинено; по всіх усядах настали мучеництва та вбійства. Хід подій був такий невідпирний, що й сам імператор не міг спинити переслідуваня.

Ставало ясно, що християне чинили в державі могучу партію, яка була захоплена обуренєм за винесені жорстокости і постановила не терпіти їх довше. Після того як Діоклетіян скинув ся з імператорства (305 р.), став головою християнської партії Константин, один із шукачів порфіри, порозумівши, що така політика може бути йому користна. Се прихилило до него мужчин і жінок усеї держави, готових піти задля него в огонь і на меч; се дало йому щирих прихильників у кождім легіоні армії. В рішучій битві, коло Мільвійського мосту, побіда вкоронувала його замисли. Смерть Максиміана і потім

Ліцінія, відсунула всі перешкоди. Він вийшов на трон цезарів — яко перший християнський імператор.

Посади, користи, власть — ось що було на думці в усякого, хто приставав до побідившої партії. Купи світських людей, яким ані в голові було релігійні ідеї, стали тепер найгорячіше боронити ті ідеї. Вони були в душі погане і їх шкідливий вплив показався в тім, що незабаром опоганилось і християнство. Імператор, сам не лїпший від них, не здержував зовсім їхні змагання. Він приймав церковні церемонії аж під кінець свого грішного життя, в 337 р.

Задля оцінки тодішніх перемін в християнстві — перемін, які довели його нарешті до боротьби з наукою — ми порівнюємо його з тим, яке воно було в свій кращій час. На щастє, такий опис є в „Апольогії або обороні християн він завин поганів”, яку написав Тертуліян у Римі, за переслідувань Севера. Тертуліян передав своє писанє не імператорови, але магістратським урядникам, які судили обвинувачених. Є се впрочиста і дуже серйозна жалоба, яка показує всю суть справи, є се виклад віри й життя християн, виведений в імператорській столиці перед лице всего світа, є се не лайливий або пристрастний церковний поклик, але поважний історичний документ. Його вважали все одним із найталановитіщих творів у перші віки християнства. Написана ся апольогія коло 200 р.

Тертуліян починає свої аргументи дуже скупо. Він каже урядникам, що християне чужинці на землі і в чужій країні ждуть ворогів. Вони просять лише, аби їх не осудили, не вислухавши їх, та аби римські власти дозволили їм боронити ся; закони імперії прославлять ся, коли присуд над ними буде виданий після розсліду справи, а не коли їх присудять, не вислухавши їх; несправедливо ненавидіти річ незвісну нам, навіть якби було за що ненавидіти її римські закони мають діло з учинками, а не з самими назвами; тим часом, не вважаючи на се, покарано людей за те, що вони звали себе християнами, і то без якої-небудь провини в проступку.

Після сего він розказує про початок, суть і вчинки християнства, вказуючи на те, що воно засновано на живітських писаннях, найдостойніщих із усіх книжок. Він каже урядникам: „Мойсееві книжки, в яких Бог заховав,

немов у скорбі, всю релігію Жидів, а, значить, і всю християнську релігію, далеко старші від наших книжок, навіть від усіх наших публичних памяток, від початку вашої держави, від заснованя не одного великого міста — старші від усього, що ви маєте в віках історії та памяти часів; старші від винаходу письма, яке є товмачем науки та сторожем усього гарного. Ба, на мою думку, я можу сказати більше: вони старші від ваших богів, ваших святинь, ваших пророчень і жертов. Автор сих книг жив тисячу років наперед облоги Трої і поверх п'ятнайцять сот років наперед Гомера". Час є спільник правди, і мудрі люди вірять лише тому, що певне і що справджено часом. Головний авторітет сих писань основує ся на їх шановній давниці. Найбільше вчений із Птольомеїв, котрого прозвали Філадельфом, славний володар, казав, за порадою Дмитра Фалярейського, зробити копію з тих святих книг. Вона є тепер у його бібліотеці. Божественність сих писань доказує ся тим, що в них можна найти проречено наперед усе, що стало ся в наші часи; в них є і все те, що стане ся межи людьми.

Хиба сповнене пророцтва не є свідоцтво його правди? І як ми бачимо, що минулі події виправдали сї пророцтва, то хиба-ж ми винні тому, що віримо їм і в тих подіях, які мають бути? І як ми віримо річам, які були проречені і стали ся, так віримо й річам, які нам були сказані, та ще не стали ся, бо всі вони були проречені тими самими писаннями, і ті, які справджують ся що днини, і ті, які ще мають сповнити ся.

Сї святі писання навчають нас, що є один Бог, який сотворив світ із нічого, який хоть дає себе знати день-у-день, а про те є невидимий; його безконечність звисна лиш йому самому; його безмірність ховає його, але в тойже час і відкриває його. Він назначив людям нагороди й кари, як до їх житя; він воскресить усіх мертвих, які жили від сотворіня світа, накаже їм узяти на себе знов свої тіла і присудить їх після того або на вічне щасте, або на вічний вогонь. Пекольний вогонь се та потайна полонь, яка захована в нутрі землі. В давні часи він посилав на землю проповідників або пророків. Пророками тих давних часів були Жиди; свої пророцтва вони обертали до Жидів, які зібрали їх у писаннях. На них, як було сказано, засновано християнство, хоть церемоніями хри-

стіянини ріжнить ся від Жида. Нас винують за те, що ми поклоняємо ся чоловікови, а не Богови Жидів. Се несправедливо. Честь, яку ми віддаємо Христови, не вменшує чести, яку ми віддаємо Богови.

Через заслуги тих давніх патріархів, Жиди були одним любим Богови народом; він сам розмовляв з ними завлюбки. Він підняв їх до чудової величності. Але вони, попсувавши ся, стали безбожні тай перестали поклонятися йому; вони перемінили його закони на світські обряди. Він остерігав їх, що возьме собі слуг вірніших від них і покарав їх за їхній проступок, прогнанем із рідної країни. Тепер вони розсіяні по всьому світу; вони бурлакують в усіх усядах; вони не можуть користувати ся повітрям, яким дихали як родили ся; у них нема короля — ні чоловіка, ні Бога. Як Бог грозив їм, так і зробив. Він вибрав собі з усіх націй і з усіх усядів землі, народ вірніший від них. Він заявив, через своїх пророків, що сі слуги матимуть більшу лаксу та що має прийти Мессія, аби дати їм новий закон. Сей Мессія був Ісус, який і є Богом. Бог може вийти з Бога, як світло свічки зо світла іншої свічки. Бог і його Син се той самий Бог — світло се то само світло, з якого воно вийшло.

По святому писаню, Син Божий має прийти двічі: перший раз у пониженю, другий раз судного дня, в силі. Жиди могли були знати все те від пророків, але гріхи їхні так засліпили їх, що вони не пізнали його, як він був перший раз, і все ще ждуть його марно. Вони думали, що всі його чудеса були ділом марії. Книжники і найвищі священники позавидували йому тай обвинили його перед Пілатом., Він був роспятий на хресті, умер був похований і через три дни воскрес. Сорок день перебув він межи своїми учениками. Потім він був обгорнений хмарою і зніс ся на небо — правда, певніща над усі людські свідoctва про знесіне Ромуля чи якого іншого римського князя.

Тертуліян описує далі початок і суть чортів, які під Сатаною, своїм князем, коять хвори, хиби в воздуху, пошести, горіне цвітів землі, кусять людей приносити жертви, аби мати кров жертв, якою вони годують ся. Вони лехкі як птахи і через те знають усе, що робить ся на землі; вони живуть у повітрі і через те можуть шпівонувати, що робить ся на небі; ось чому вони мо-

жуть зводити людей брехливими пророцтвами та віщованиями. То вони звістили в Римі, що буде побіджений король Персей, коли по правді знали, що битва вже була виграна. Вони лічать хвороби фалшиво, бо, захопивши людське тіло, викликають там нездоров'я і потім наказавши вжити який-небудь лік перестають його мучити, а люди думають, що справді вилічилися.

Християне, хоть і не признають імператора богом, а про те молять ся за його щастє, бо загальний упадок, який грозить світові, згорінє світа здержує ся лише до-ти, доки існує славна величність тріумфуючої Римської Імперії. Християне не бажають бути при погибелі всеї природи. Вони признають лиш одну республіку, яка повинна би обіймати увесь світ; вони чинять одну громаду, поклоняють ся одному Богови таї ідуть усі до вічного щастя. Вони молять ся не лише за імператора та за власти, але й за мир. Вони читають писаня, аби піддержати свою віру, підняти надію та скріпити своє довіре до Бога. Вони сходять ся, аби впоминати одні одних; вони вигоняють грішників із своїх товариств; вони мають єпископів, які старшують над ними і вибијають ся тими, ким мають кермувати. В кінци кожного місяця кождий приносить, що хоче, але нікого не силує ся, аби давав; гроші, зібрані таким чином, се застав набожности; вони не коштують ся на їду та напитки, але на годованє бідних, на їх похорони, на вдержанє дітий, які не мають родичів і маєтку, на підмогу старим людям, які віддали найкращий свій вік на службу вірним, на підмогу тим, що втратили увесь свій маєток через розбите корабля і тим, що засуджені на каторгу, або прогнані на острови, або замкнені в тюрму за те, що визнавали релігію правдивого Бога. Лиш одна річ не є у християн спільна, і та одна річ — їх жінки. Вони не бенкетують, так як би мали вмирати завтра, ані не будують ся, так як би ніколи не мали вмирати. Ціль їх житя — невинність, справедливість, терпінє, поміркованість і чистота.

До сего чесного викладу християнської віри й житя, на той час, не завагав ся Тертуліян додати зловіщу пересторогу властям, до яких обертав ся — зловіщу, бо се було прореченє великої події, яка мала настати незабаром: „Ми ще недавні, а вже нас повно скрізь, де признають вашу власть — у містах, кріпостях, на островах, у

провінціях, на народних зборах, у римських залах, в імператорській палаті, в сенаті, в публичних місцях і особливо в арміях. Ми не лишили вам нічого, окрім ваших святинь. Подумайте-ж, які війни ми можемо зняти! Як швидко ми могли би узброїти ся, як би нас не здержувала наша релігія, яка вчить нас, що краще бути вбитим, ніж убити!"

В кінці своєї оборони, Тертуліян повторяє думку, яка ввійшовши опісля в жите, мала вплив на духовий розвій усеї Європи. Він каже, що святе письмо се скарб, із якого пішла вся дійсна мудрість світа; що кожний філософ і кожний поет обовязаний йому. Він намагає ся доказати, що воно стяг і міра всякої правди, і що все, що не годить ся з ним, неминуче бріхня.

Ми бачимо з талановитого Тертуліянового твору, що таке було християнство тоді, коли воно терпіло переслідування та боролось за існуванє. Тепер погляньмо, що вийшло з него, коли воно захопило в свої руки імператорську владу. Чимала різниця межи християнством за Севера і християнством після Константина. Не одна доктрина, яка визначала ся в остатній період, була перше незвісна.

До злуки християнства з поганством довели дві причини: 1) Політичні потреби нової династії. 2) Політика, якої хопила ся нова релігія задля забеспеки свого розширення.

1. Хоть християнська партія показала ся доволі сильною, аби дати голову імперії, а про те вона не мала ніколи на тільки сили, аби знищити свого супротивника, — поганство. Конець боротьби межи ними був такий, що прінципи їх обох зильяли ся. Тут християнство різнило ся від могаметанізму, який нищив свого супротивника до тла, тай ширив свої доктрини без попусту.

Константин показував раз-у-раз своїми вчинками, що чув доконечність бути безпристрастним володарем усього свого народу, а не лише представителем партії, яка взяла верх. Ось чому він, з одного боку, будував християнські церкви, а з другого відновляв поганські святині; з одного боку, слухав духовних, а з другого радив ся віщунів; з одного боку, скликав нікейський собор, а з другого поклоняв ся статуї Фортуни; з одного боку охрестив ся, а з другого вибив монету, де він названий „Богом”. Його

статуя, на верху великого порфирового стовпа в Константинополі, се була давня подoba Аполлона, якої лице заміняно на лице імператора, голова його була обведена цвяхами, якими-ді був прибитий до хреста Христос, і які зложені були так, що чинили німб.

Чуючи, що треба попустити побідженій поганській партії, згідно з її ідеями, дивився Константин прихильно на божкопоклінні рухи в своєму дворі. Справді, провідниками сих рухів були його свояки.

2. Імператорови — скінченому світовикови, чоловікови без усякого релігійного переконання, — видавалося безперечно найкращим задля него самого, найкращим задля держави і найкращим задля воюючих партій, помагати з усіх сил їх спілці або злуці. Навіть щирі християне, не були, бачить ся, проти того; вони може думали, що нові доктрини розширять ся найшвидше через сполучу зі старими ідеями, та що нарешті Правда таки устоїть ся і викине нечистоту. Дорогу сій злуці зробили Олена, імператриця-мати, за підмогою двірських дам. На її радість, найдено в печері коло Єрусалиму хрест Ісуса, хрести обох розбійників, напись на хресті Спасителя тай цвяги від його роспятя; все те лежало там закопано поверх три століття. Їх тотожність доказало чудо. Почалося дійсне мощехвальство. Вернула ся забобонність давних грецьких часів, коли то в Метапонті можна було бачити на власні очі струменти, якими зроблено троянського коня, у Херонеї Пельопсову булаву, в Фазелісі Ахіллово ратище, в Нікомедії Мемнонів меч, коли то Тегеатес міг показувати шкіру каледонського дикого кабана і коли багатоміст чванило ся тим, що мають справдішнє Палладіум Трої; коли то були Мінервині статуї, які могли метати ратища, малюнки, які могли червоніти ся та безчисленні скриньки й святі місця, де можна було вилічити ся чудом.

Віра, описана Тертуліяном, стала з часом більше модна і більше фальшована. Вона зільяля ся з грецькою мітольогією. Відновлено Олімп, лише що божества позазивано інакше. Сильніші провінції настоювали, аби прийняти їх давні чесні понятя. Понятя про Трійцю встановлено згідно з єгипетськими переказами. Відновлено не лише культ Ізиди, під новим імям, але і появил ся образ її на місяці в під-повні. Добре звісний образ сеї богині,

з дитиною Горусом на руках, дійшов аж до нашого часу в гарних, артистичних подобах Мадонни з дитиною Христом. Такі віднови старих понять у нових формах приймали радо скрізь. Коли сказано Ефесцям, що собор ефеський, під проводом Кирила, урадив, аби Діва звала ся „Божою Матірю”, то вони зо слізьми в очах обняли коліна свого єпископа; се прорвав ся у них давній інстинкт; їх предки були би зробили так само задля Діяни.

Сї змаганя навертати світських людей тим, що приймало ся їх ідеї та звичаї, не пройшли без докорів з боку тих, хто бачив ясно сей мотив. „Ви завели, каже Фавст Августинови, свої вечері любови намісць поганських поминок, а своїх мучеників намісць поганських ідолів і шануєте їх зовсім так само. Ви перепрошуєте тіни умерлих вином і бенкетами ви святкуєте урочисті поганські свята, їх календи, їх сонічні навороти; а їх звичаї ви задержали без переміни. Ніщо не ріжнить вас від поган, хиба те, що ви сходите ся окремо від них”. Поганські звичаї заведено скрізь. На весілях співали гімни Венері.

Задержмо ся трохи коло сего та погляньмо, Забігаючи на перед, до якої западні духового приниження довела нарешті отся політика поганення. Принято поганські звичаї, заведено пишні та блискучі обряди, пишну одєжу, мітри тіари, воскові свічки, врочисті процесії, посвячення, золоту та срібну посудину. З римського літууса, головної відзнаки авгурів, зроблено жезло. Ставлено церкви над могилами мучеників і посвячувано їх по обрядам, узятим із давнив установ римських понтіфексів. Празники та поминки мучеників множили ся з безчисленними фіктивними відкриттями їх мощів. Піст став ся могучим способом вигоняти чорта та перепрошувати Бога, безженність найбільшою чеснотою. Ходили на прощу в Палестину і до гробів мучеників. Приносили зо святої країни купи пороху й землі та продавали їх дорого, яко захорону від чортів. Вартість свяченої води пішла в гору. Образи й мощі вносили у церкви та поклоняли ся їм так як поганським богам. Розносили чутки, що в певних місцях показували ся страхи та чудеса, як у поганські часи. Зазивали щасливі душі умерлих християн; вірили, що вони ходять по світі або пробувають коло своїх гробів. Множили ся церкви, вівтарі, покаянна одєжа. Свято очищення Діви (Стрітене) придумано, аби втішити навернених поган пі-

сля втрати їхніх Люперкалій або празників Пана. Поклоняли ся образам, частинам святого хреста, костюм, цвяхам та иншим мощам, як дійсним фетішам. На доказ автентичности сих річий наводили два аргументи — авторитет церкви та їх чудотворність. Шанували навіть лахмани зо святих і землю з їх могил. Із Палестини принесено, як упевняли, кости св. Марка, св. Якова таї інших давніх великих людей. Намісць апотеоз давніх римських часів заведено канонізацію; святі заступники стали на місце мітольоґічних божеств. Нарешті заведено містерію транссубстанціяції, то є переміни священником хліба й вина у тіло і кров Христову. Протягом століть опоганене ставало чим раз повніше. Зеведено свята в пам'ять копія, яким був пробитий бік Спасителя, в пам'ять цвяхів, якими Спаситель був прибитий до хреста, в пам'ять тернового вінця. Як відомо, сі остатні безцінні мощі, мав не один манастир, але ніхто не зважив ся сказати, що не може-ж бути, аби всі вони були автентичні.

Варто навести уваги єпископа Ньютона про се опоганене християнства. Він каже: „Чи-ж теперішнє поклонене святим і ангелам не зовсім то само, що було колись поклонене демонам? Ріжне лиш ім'я, але річ та самісінька... обоготворених людей християнства покладено намісць обоготворених людей поганства. Ініціатори сего поклонення знали добре, що се було то само та що одно настало намісць другого; коли-ж поклонене було те саме, то й обряди при обох були ті самі. Палене кадила, або чого иншого запахущого на різних вівтарях одночасно кроплене свяченою водою, або сумішкою соли з простою водою, як уходить ся в публичні святині, або виходить ся з них; засвічуване множества лямп і воскових свічок у ясний божий день перед вівтарями та статуями сих богів; завішуване обіцяних жертв і дорогих дарів на спомин тільких чудесних вилічень та визволінь від слабостей і небеспек; канонізація або боготворене умерлих великих людей; посвячуване певних провінцій, або префектур умерлим героям і святим; пошана й поклони перед умерлими на їх гробах, у каплицях і коло скриньок із їх мощами; благословлене образів і поклони перед ними призначане ідолам чудесної цілющої сили; ставлене по вулицях, дорогах і стежках та на верхах гір малих молебних столиків, вівтарів і статуй; обношене образів і мо-

щів серед урочистих процесій із množеством свічок, музикою та співом; бичованя в урочисті нагоди на знак покаяня; množество всяких орденів релігійних і брацтв попівських; стрижене волося на голові у попа або так звана тонзура; наказ безженности та присяги на чистоту у набожних обох полів — усі ті, як і багато інших обрядів і церемоній, однаковісїнько і поганські, і папські забобони. Ба, тоті самісїнькі святинї, тоті самісїнькі образи, які були колись посвячені Юпітерови та іншим демонам, посвячені тепер Дїві Марії та іншим святим. Тоті самісїнькі обряди й написи належні обом, тоті самісїнькі страхи й чудеса відносять і до сих і до тих. Одним словом, вискочило майже все поганство і перейшло в папство; і одно і друге зроблено виразнісїнько по тому самому пляну і на тих самих прінціпах; тут, значить, не лише похожість, але й рівність у службі божій старого й нового, поганського й християнського Рима”.

Таке каже єпископ Нютон; але вернім ся в часи Константина. Воно хоть було попущено старим і популярним ідеям і навіть підпирано їх, та все-ж таки пануючи релігійна партія не завагала ся ніколи провести свої постанови силою світської влади — силою, яку й давано їй радо. Таким чином завів Константин постанови нікейського собора. В справі Арія він наказав навіть, що всякий, хтоби найшов книжку сего еретика і не спалив її, буде присуджений на смерть. Так само й Теодосій Молодший вислав Нестора на єгипетську оазу.

До поганської патртії належало чимало старих аристократичних фамілій імперій; її держали ся між іншим усі ученики старих філософічних шкіл. Ся партія дивила ся згорда на свого противника. Вона казала, що науку можна добути лише пильною вправою людської обсервації та людського розуму.

Християнська-ж партія казала, що вся наука є вже в святім письмі та в переказах церкви; що в писаній обяві Бог не лише дав ознаку правди, але і показав нам усе те, що хотїв, аби ми знали. Таким чином святе письмо обіймає суму, остатню ціль усього знаня. Попи, з імператором із заду, не хотїли признати ніякого рівного духового права.

Так вийшло противенство межи тим, що звали святим і світським знанем; так опинили ся проти себе дві

ворожі партії, одна беручи собі за керманича людський розум, а друга об'яву. Поганство шукало опори в пауці своїх філософів, християнство в натмненню своїх Батьків.

Таким чином церква стала хоронительною і судією знання; вона все була готова покликати світську власть задля всплування слухати її постанов. Так вона ступила на дорогу, яка визначила всю дальшу її ролю; вона стала колодою задля духового поступу Європи на більше як тисячу років.

Царюване Константина се епоха переміни християнства з релігії в політичну систему; і хочь, з одного боку, ся система упала до божкохвальства, але з другого вона підняла вгору розвій старої грецької мітології. В суспільнім, як і в механічнім світі, однаково важне правило, що коли два тіла вдаряють ся, то переміняє ся форма їх обох. Поганство було перемінено християнством, християнство поганством.

У трінітаріанській суперечні, яка повстала найперше в Єгипті — Єгипет, країна Трійць — ішло головню про те, що таке „Син”. Жив тоді в Александрії священник, на ім'я Арій, нещасливий кандідат на єпископа. Він поклав тезу, що був час, коли, по самій природі синівства, Син не існував, і час коли він почав існувати, і се-ж, казав він, неминуча умова синівських відносин, що батько мусить бути старший від сина. Але воно очевидячки противило ся сувічності трьох осіб Трійці, допускало підвладність або нерівність межи ними а, значить і те, що був час, коли Трійця не існувала. Отже єпископ, колишній щасливий Арій супірник, став виявляти усю свою реторичну силу публичними розмовами про сю справу і коли суперечка розросла ся, то Жиди й погане, яких було в Александрії дуже багато, грали ся театральними виставами сеї суперечки на сцені — жартуючи собі з того, що батько й син однолітки.

Нарешті суперечка ставала така різка, що справу предложено імператорови. Він подилив ся зразу на суперечку як на зовсім нікчемну і може в душі хилив ся на бік того, що казав Арій, то є що по правді батько мусить бути старший від сина. Але-ж на него так наперто, що він нарешті мусів скликати нікейський собор, який задля полагоди боротьби зложив образець віри, додавши до

него ось яке прокляте: „Свята Католицька й Апостольська Церква проклинає тих, хто каже, що був час, коли Сина Божого не було і що, поки він не був початий, то він не існував, і що він був зроблений із нічого або з якої іншої матерії чи суті, і що він є сотворений або перемінливий, або хиткий”. Константин піддержав постанову собора світською властю.

В кілька років опісля імператор Теодосій заборонив приносити жертви, заявляючи що ворожбана утробі звірів — головництво і заборонив кому небудь входити в поганські святині. Він установив Інквізіторів Віри і заявив, що хто не годить ся з вірою римського єпископа Дамаса, та александрійського єпископа Петра, має бути висланий і збавлюваний горожанських прав. Тих, хто важив би ся святкувати Пасху того самого дня що й Жиди, він присуджував на смерть. Незабаром грецька мова перестала бути звісна на Заході, і дійсна наука почала щезати.

Тоді александрійським єпископом був якийсь Теофіль. Міським християнам дано давню Озірісову святиню, аби поставили собі церкву і коли клали підвалини під нову будівлю, то наткнули ся на гидкі символи давнішої віри. Більше ревний як скромний Теофіль, казав показати їх на базарі, на прилюдне посміховище. Погане прийняти се менше терпеливо як християнська партія, коли її ображувано в театрі підчас трінітаріянської суперечки; вони вжили насильства і зняло ся повстанє. Серапей був їх головною кватирою. Настав непорядок і пролив крови такий, що мусів вмішати ся сам імператор. Він післав наказ в Александрію, аби єпископ Теофіль розбив Серапей; і велика бібліотека, зібрана Птоломеями, яка не згоріла за Юлія Цезара, була знищена сим фанатиком.

Після сего Теофіля став єпископом його свояк, св. Кирил, що сподобав ся був александрійським громадам, яко добрий і гладкий бесідник. Він же дуже старав ся завести поклонене Діві Марії. Але його вплив на слухачів лехкодушного міста ослабляла дуже Гіпатія, донька математика Теона, яка визначала ся не лише своїми викладами Плятонових та Арістотелевих доктрин, але й поясненнями писань Аполлонія та інших геометрів. Перед її академією стояв день-у-день довгий ряд возів; її аудиторія була набита богатою та добірною александрійською пу-

бликою. Публика приходила слухати її розмови про питаня, які ставили люди всіх віків, але ще ніколи не мали на них відповіді: „Що таке я? Де я? Щоя можу знати?“.

Гіпатія і Кирил! Фільософія і забобонність! Вони не могли помістити ся обое. Кирил чув се тай робив як чув. Коли Гіпатія ішла у свою академію, на неї напала Кирилова товпа — товпа черців. Її роздягли до голого на вулиці, затагли в церкву і тут її убили палицею Петра читця. Тіло її посікли на кусники, м'ясо відшкробали від костей мушлями тай кинули останки в огонь. За се лянче головництво Кирила не потягли зовсім до відповіді. Вже й тоді, бачить ся, думали, що ціль освячує способи.

Так скінчила ся грецька фільософія в Александрії, так пропала перед часом наука, задля якої тільки зробили Птоломей. „Бібльотека - Донька“, Серапейська була рознесена. Доля Гіпатії стала осторогою всім, хто би хотів займатися світською наукою. Від тепер не було вільности задля людської думки. Ніхто не смів думати інакше, як наказав церковний авторитет у 414 р. Навіть в Атенах ждала фільософія свого просуду. Юстиніян заборонив нарешті викладати її і наказав замкнути всі її школи в місті.

Коли таке робило ся в східних провінціях Римської Імперії, дух, який творив його, розвертав ся і на Заході. Чернець британський, який назвав себе Пелягієм, обійшов Західну Европу та Північну Африку, навчаючи, що смерть не настала на світі від Адамового гріха, що навивороть Адам був смертний неминуче і з природи, і хоть би був і не согрішив, то все таки був бу вмер; що наслідки його гріхів прилипли до нього самого і не показували ся на його потомстві. З отсих преміс робив Пелягій деякі важні теологічні виводи.

У римі прийнято Пелягія прихильно; але в Картагінї, за понукою св. Августина, його обжалувано. На синоді в Діосполї його виправдано від ересі, але поки справа була предложена римському єпископови Інонкентію I., то його навивороть, присуджено. Вийшло так, що Інонкентій зараз умер, його-ж наступник Зосим скасував його присуд і заявив, що Пелягієві погляди правовірні. На сї супротивні присуди вказували не раз противники папської непохибности. Серед отсеї замотанини повело ся хитрим африканським єпископам, дякуючи впливови гра-

фа Валерія, добути від імператора едікт, який обжалував Пелягія яко єретика; він і його прихильники були присуджені на прогнане й конфіскату майна. Казати, що смерть була на світі перед упадком Адама, було, значить, державне головництво.

Дуже цікаво розглянути принципи, на яких засновано сей чудний присуд. Як справа була чисто філософічна, то можна було ждати, що буде вона розібрана по природним принципам; тим часом наведено лише теологічні причини. Уважний читач певно завважав, що в Тертуліяновім викладі християнських принципів нема зовсім доктрин про первородний гріх, про загальне попсоване, про напередне назначене, благодать і спасіне. Ціль християнства, яку він показує, не має нічого спілього з пляном спасіння, що появив ся в два століття після того. За точний виклад наших поглядів на сї важні справи ми маємо подякувати Картагенцеві св. Августинові.

При розсуді того, чи смерть була на світі перед Адамовим упадком, чи се була кара наложена на світ за його гріх, допевняли не про те, чи Пелягієві погляди годили ся чи не годили ся з Природою, але про те, чи годили ся вони з доктринами св. Августина. Результат вийшов такий, якого можна було ждати. Доктрина, яку оголосив церковний авторитет за правовірну, була звалена безперечними відкриттями новіщої науки. Далеко перед появою людської істоти на землі, вимерли міліони індівдів — ба тисячі відмін і навіть родів; ті, що є тепер, се лише невеличка частина тих великих куп, які пропали.

Із розсуду Пелягіянської суперечки вийшла дуже важна річ. Книжку Бития зроблено підвалиною християнства. Коли, на теологічний погляд, її оповідане про гріх у саді Едені та про переступ і покаранє Адама, стало таке важне, то й на філософічний погляд, її зроблено великим авторитетом патрістичної науки. Австрономія, геологія, географія, антропологія, хронологія тай усі інші поля людського знання, мусїли годити сю з нею.

Коли, таким чином, доктрини св. Августина поставили теологію проти науки, то може буде цікаво розглянути коротко деякі з більше чисто філософічних поглядів сего великого чоловіка. Задля сего ми беремо частину його студій про перший розділ Бития, яка містить ся в оди-

пайцятій, дванайцятій та тринадцятій книжці його „Confessiones” — (Сповідь).

Се є філосохічні розвідки, дуже розбовтані балаканиною. Він молить ся, аби Бог дав йому порозуміти писання та отворив йому їх значіне; він заявляє, що в них нема нічого непотрібного, та що слова значать багато дечого.

Вже само лице сотворіня доказує, що тут був Творець; та ось стає питане: „Як і коли він сотворив небо і землю? Вони не могли бути сотворені **на** небі й **на** землі, світ не міг бути сотворений **у** світі, ані не могли вони бути сотворені, коли не було нічого, з чого би їх сотворити”. Рішинець сего головного розсліду находить св. Августин у словах: „Ти сказав, і вони були сотворені”.

Та тут трудностям не кінець. Св. Августин завважує, що склади, вимовлені Богом, ішли один по одному і що мусіло бути щось сотворене, аби виразити слова. Се сотворене мусіло, значить, істнувати перед небом і землею, але нічого тілесного не могло бути перед небом і землею. Мусіло-ж бути якесь сотворіне, бо слова були вимовлені і скінчили ся; але ми знаємо, що „слово Господне триває вічно”.

Окрім того ясно, що вимовлені, таким чином, слова не могли бути говорені одно по одному, але нараз, або инакше був би час і переміна — атжеж задля черги мусить бути час; але тоді не було нічого, лише вічність і безсмерте. Бог знає тай каже вічно, що робить ся в часі.

Св. Августин поясняє після того дуже містично, що значать перші слова Бития: „В початку”. Він доходить до свого висновку, опираючи ся на инше місце писання: „Якіж чудові діла твої, о Господи! в мудрости своїй ти сотворив їх усі”. Отся „мудрість” і є „початок”, і в сім початку сотворив Господь небо і землю.

Але додає він, хто небудь може запитати ся: „Що-ж робив Бог заки сотворив небо і землю! бо, коли він став показувати свої діла в яку небудь окрему хвилину, то се значить час, а не вічність. Із вічності не виходить ніщо — все є теперішність”. Відповідаючи на се, він не може не вжити тої реторики, за яку його так прославлено: „Я не буду відповідати на се питане, кажучи, що він приладив пекло на тих, хто шпіонує його тайни. Я кажу, що заки Бог сотворив небо і землю, він не творив нічого, бо

ніяке сотворіне не могло бути зроблено, заки яке небудь сотворіне було зроблено. І час є сотворіне і через те він не міг існувати перед сотворінем”.

„Що-ж таке час? Се не минувшина, не будучина, а тедерішнє — хто може сказати, що воно таке, хіба те, що воно щось таке, що не має тривку межі двома неістнующими річами. Нема нічого такого 'як „довгий час' або „короткий час”, бо нема нічого такого як минувшина і будучина. Їх нема, лише в душі”.

Стиль, яким св. Августин викладав свої ідеї, се рапсодична розмова з Богом. Його твори то якийсь недоладний сон. Задля переконання читача, я наведу майже навгадь дещо з його параграфів. У дванайцятій книжці говорить ся таке:

„І так, ось що я розумію, о Боже мій, коли чую, що в твоїх Писаннях сказано: В початку сотворив Бог небо і землю і земля була невидима та безформна і пільма була над безоднею, але не згадано, котрого дня ти сотворив їх; ось що я розумію, що тут річ про небо небес — духове небо, де розум знає все нараз, не лише частинку, не темно, не крізь скло ;але яко ціле, яснє, лице в лице; не — се тепер, а те зараз опісля; але (як я сказав) знає все нараз, без якої-небудь черги часу; і що тут річ про землю, невидиму та безформну, без якої-небудь черги часу, що показує чергу „се тепер, а те зараз опісля”; бо, де нема форми, там нема й ріжниць річий; і так, значить, через отсі дві річи, одну первісно сформовану, і другу первісно безформну; одну, небо, але небо небес; другу, землю, але землю рухому і безформну; через отсі річи, як я розумію, твоє Писанє говорить не згадаючи дня: „В початку сотворив Бог небо і землю”. Бо тут-же додано, про яку землю говорить ся; і так само, коли згадає ся, що небосклін сотворений другого дня і названий небом, то се вказує на те, про яке небо говорило ся перше, не згадаючи дня.

„Чудна глибина слів твоїх! поверхня їх ось-ось! перед нами, принадна для малих; але вони чудна глибина, о Боже мій, чидна глибина! Лячно подивити ся в неї; се ляк пошановку і дрож любови. Ворогів її я ненавиджу люто; о, коби ти вбив їх своїх мечем обосічним, аби вони не могли бути далі її ворогами: бо я так люблю, що рад би, аби вони були вбіті в собі, аби могли жити в тобі”.

Для прикладу герменевтичного способу, як св. Ав-

густин показував заховані факти писань, я наведу ось що із тринадцятої книжки „Сповіді”; тут має бути показано що доктріина про Трійцю є в Мойсеевім оповіданю про сотворене:

„Ось, тепер показує ся мені темно в зеркалі Трійця, що є ти, Боже мій, бо ти, о Батьку, в тім хто є початком нашої мудрости що є твоя мудрість, що родила ся від тебе, рівна тобі і сучісна, що є в твоім Сині, сотворив еси небо і землю. Чимало ми говорили тепер про небо небес і про землю невидиму та безформну, і про темряву безодні, про змінчиву несталість її духової гидоти, як би була не обернула ся до того, від кого мала тоді свій ступінь життя, і від його просвіти не стала прегарним житєм і небом того неба, яке було потім поставлено між водами і водами. І під імям Бога я розумію тепер Батька, що зробив ті річи: і під імям початку, Сина, в яким він зробив ті річи; і як я вірую в Бога могого як у Трійцю, то я шукав далі в його святих словах, і ось! твій Дух зносив ся над водами. Так ось і Трійця, Боже мій! — Батько і Син і Дух святий, Творець усього сотворіння”.

Аби дати читачеві справедливе вражінє від характеру філософічних творів св. Августина, я дав у сих двох місцях замість свого перекладу, переклад о. Дра Пусея (Pusey), який є у I. т. „Library of Fathers of the Holy Catholic Church”, виданій в Оксфордї, 1840.

З огляду на високий авторитет, який приписував творам св. Августина релігійний світ майже пятайцять століть, треба говорити про них з пошаною. Тай нема потреби робити інакше. Наведені тут параграфи критикують себе самі. Ніхто не зробив задля противенства межі наукою і релігією більше, як сей Батько; то головно він відвернув Біблію від її дійсної завдачі — бути провідницею чистоти життя — а вказав їй небезпечне становище судії людського знання, сміливого тірана людської думки. А коли вже дано приклад, то не хибло й наслідувачів; твори великих грецьких філософів напаятновано яко грішні високославні діла александрійського Музея заступила хмара неущта, містичізму та незрозумілого жаргону, з якого аж надто часто проривали ся руйнуючі блискавки церковної пімсти.

Божа об’ява науки не допускає ніякої поправи, ніякої переміни, ніякого поступу. Вона відстрашує від

усякого нового відкриття, яко від чогось непотрібного, або навіть гидкого, вважаючи його за безправне шпіоноває річий, які вгодно було Богови сховати.

Що-ж таке тота свята, тота обявлена наука, яку Батьки церкви признали сумою всякого знання?

Вона рівнала всі прояви, природні й духові, до людських учинків. Вона бачила у Всемогучім, Вічним лише величезного чоловіка.

Що до землі, то вона твердила, що се собі плоска поверхня, над якою висить небо немов звід або, як нам каже св. Августин, розтягнено немов шкіра. По ній рухає ся сонце, місяць і звізди так, що можуть давати людям світло в ден і в ночі. Земля була зроблена з матерії, сотвореної Богом із нічого і була скінчена з усіми родами звірів та рослин, які заселяють її, за шість день. Над небесною стелею або зводом є небо; в темнім і вогнянім просторі під землею пекло. Земля се центральне і найважлище тіло всего світа, всі інші річі назначені задля неї і мають служити їй.

Що до чоловіка, то він був зроблений із пороку землі. Він був зразу один, але опісля зроблено жінку з його ребра. Він є найбільше з божих діл. Його поміщено в раю коло берегів Евфрата, і він був дійсно мудрий і дійсно чистий; але покушавши забороненого плоду і переступивши таким чином даний йому заповіт, він був присуджений на працю і на смерть.

Потомки першого чоловіка, не злякавши ся його кари, жили й далі так безбожно, що треба було конче знищити їх. Ось чому потопа заляла лице землі і підняла ся понад верхи гір. Коли вона сповнила свою ціль, її вишув вітер.

Від сеї катастрофи вратували ся в ковчезі Ное та його три сини з жінками. Із тих синів Сим лишив ся в Азії й заселив її знов. Хам заселив Африку; Яфет Європу. Батьки не знали про істнуване Америки, тому й не вдарували предком її народу.

Послухаймо-ж тепер, що кажуть декотрі з тих авторитетів задля підпори своїх думок. Ляктанцій, згадуючи еретицьку доктрину про кулястість землі, завважує: „Чи може-ж бути, аби люди були такі дурні та повірили, що колосе й галузе по тім боці землі висить у низ і що у людий ноги вище голов? Коли ви питаєте їх, як вони бо-

ронять отсі чудні нісенітницї, як річи не впадуть із землі по тім боці, то вони відповідають, що природа річній така, що тяжкі тіла пруть ся в центр, мов спиці колеса, а легкі рвуть ся від центра на всі боки до небес, як хмари, дим, вогонь. Я дійсно не знаю, що сказати про тих, що зробивши раз помилку, стоять на своїм дуренстві тай боронять одну дурну думку другою". В справі антиподів запевняє св. Августин, що „не може бути, аби були люди по тім боці землі, бо ні про яку таку породу не згадано в писаню межи потомками Адама". Та може найчудніший аргумент проти кулястости землі був той, що „в судний день люди по тім боці землі не могли би бачити Господа, як сходитиме в повітрі".

Мені не треба говорити що-небудь про заведене смерти на світі, про безперестанні вмішування духів у хід подій, про завдачі ангелів і чортів, про сподіване згорінє землі, про вавилонську вежу, про помішанє язиків, про розсіянє людий, про толкованє таких природних появ як затьмїня, веселка і т. д. Я здержую ся поперед усього від критики патрістичних уяв про Всемогучого: вони аж надто антропоморфічні і без усякої величности.

Але я позволю собі навести із Козьми Індікоплейста погляди, які панували в шестому столїтї. Він написав книгу під заголовком „Християнська Топографія", головна ціль якої була звалити еретицьку думку про кулястість землі та поганську думку про те, що південь від горячого є клімат поміркований. Він твердить, що згідно з дійсною правовірною географічною системою, земля є чотиробічна рівнина, по сто день їзди на схід і на захід, і як раз половину тільки на північ і на південь; що вона обведена горами, на яких стоїть небо; що одна з тих гір, на північнім боці, більша від інших, заступає сонічне проміне і робить таким чином ніч; що плоскість землі не зовсім горізон, тальна, але трохи схилена від півночи: ось чому Евфра-Тигр і інші ріки, які течуть на південь, такі швидкі; Ніль же, який іде вгору, мусить текти дуже помалу.

Беда Шановний, який писав у сьомому столїтї, каже нам, що „сотворіне було скінчено за шість день і що земля є його центром і його найважливішою цілею. Небо є з вогняної й делікатної матерії, кругле і скрізь рівновіддалене від центра землі, як бальдахін. Воно обкручує ся

що днини раз несказано швидко, здержуючи ся лише за-
порою сімох планет, із яких три находять ся по- вище сон-
ця — Сатурн, Юпітер, Марс — потім є сонце; три пониже
— Венера, Меркурій, місяць. Звізди крутять ся своїми
сталими дорогами, північні роблять найменчий круг. Най-
вище небо має свої власні межі в нїм є ангельські сили,
які сходять на землю, беруть на себе етеричні тіла, ро-
блять людські діла і вертають ся назад. Небо остуджує
ся ледяними водами, аби не спалахнуло поломіню. Нижне
небо називає ся твердь, бо воно відділяє спадаючі води
від нижних вод. Води тверди находять ся по-ниже духо-
вого неба, але повище всіх тілесних істот і держать ся,
як кажуть одні, на другу потопу, а другі, і се певніше, за-
для остуди вогню сталих звїзд”.

І задля отсих смішних схем — плодів неучтва та по-
дуфалости — покинено твори грецьких філософів! Не
перехопили ся великі критики в часи Реформоції, які
порівнували твори сих письменників, вказавши їм нале-
жне місце та навчивши нас дивити ся згїрдно на них
усіх.

Найчуднішою частиною сеї дурної системи булаїї льо-
гіка, спосіб її доказів. Вона здавала ся на свідоцтво чу-
да. Думали, що якийсь факт доказує ся страхітним до-
казанем чогось иншого! Один арабський письменник,
згадуючи про се, каже так: „Як би який чудодій сказав
мені: „три є більше як десять, а на доказ того я переміну
отсю палицю у змію, то я зачудував би ся його характер-
ництву, але певно не згодив би ся з його думкою”. А така
льогіка панувала більше як тисячу років, і в усій Європі
приймали ся такі дурні реченя на підставі таких же смі-
шних доказів.

Коли партія, яка запанувала в державі, не була в ста-
ні дати творів рівних інтелектуально творам великих по-
ганських авторів і не могла зайняти нижчого становища,
то стало необхідно з політичного погляду страшити і на-
віть переслідувати світську вченість. Із сего вийшло пе-
реслідуване плятоніків за Валентініана. Їх обжалувано
за магію і чимало їх присуджено на смреть. Філософіч-
на професія стала небезпечна — вона була державним

злочином. Намість неї зросла жадоба чудесного, дух забобонів. Єгипет проміняв великих мужів, які дали Музею безсмертну славу, на товпу черців-пустинників та відокормлених дівок, яких стало повно в країні.

III.

БОРОТЬБА ЗА ДОКТРИНУ ПРО ОДНОГО БОГА. — ПЕРША АБО ПІВДЕННА РЕФОРМАЦІЯ.

Єгиптяне настоюють, аби заведено культ Діви Марії. Їх переміг Нестор, константинопільський патріярх, але на-решті, за їх впливом на імператора, Нестора вислано і його прихильників розігнано.

Початок Південної Реформації.— Папад Персів; його моральні наслідки.

Арабська Реформація.— Могамет зійшов ся з Несто-ріянами. Він приймає і розширює їх принципи, відкидаючи культ Діви Марії, доктрину про Трійцю і все противне од-ному Богови. — Він нищить божкохвальство в Арабії си-лою і ладить ся до війни з Римською Імперією. — Його наступники відбивають Сірію, Єгипет, Малу Азію, Півні-чну Африку та Іспанію і нападають на Францію.

В результаті сеї боротьби — доктрина про одного Бо-га запанувала в більшій частині Римської Імперії.—Розвій науки відновив ся, а християнство збуло ся своїх найсла-в'їйших столиць: Александрії, Картагіни і, поперед усього Єрусалима.

Політика Візантійського двора дала первісному хри-стіянству опоганену форму, яку вона розширила між усі-ми божкохвальними жильцями імперії. То було зільяне двох партій. Межами сеї сфальшованої релігії були межі Римської Імперії.

Християнська партія здобувала собі з отсим великим простором політичний пвлив і богатство. Значна части-

на чималих державних доходів ішла до церковного скарбу. Було, — як воно все й мусить бути серед таких обставин, — чимало таких, які гналися за сею здобищою — людей, які під маскою ревности до пануючої віри думали лише про вживане її парохій.

За передущих імператорів здобуване було доведено до кінця; імперія була викінчена; не лишилося нічого принадного в воєнному життю; минулися часи обривку з війни і грабовання провінцій. Але честолюбцям отворено нові ворота, показано нові цілі. Блискуча кар'єра в церкві вела до результатів, які можна було сміливо рівнати до результатів давніших часів від блискучої кар'єри в армії.

Церковна, ба можна сказати, в великий мірі й політична історія цих часів, крутиться довкола боротьби єпископів трьох великих столиць — Константинополя, Александрії та Рима — за верховенство: Константинопіль покладав свої права на тім факті, що був дійсно столицею імперії, Александрія вказувала на своє торгове й літературне значіння, Рим на свої спомини. Але задля константинопольського патріярха було дуже некорисно те, що він був занадто на очах імператора і, як переконався, на свою шкоду, дуже часто і під його рукою. Віддаль забезпечувала єпископства александрійське і римське.

Релігійні розмови крутилися на Сході в загальній довшої ріжноті думки про природу та прикмети Бога, на Заході довкола відносин і життя чоловіка. Ся питоменість показалася ясно в перемінах, які перейшло християнство в Азії та в Європі. Ось чому в часи, про які говоримо, панувала в усіх східних провінціях Римської Імперії духовна анархія. Перечилися по дикому за Трійцю, за суть Бога, за становище Сина, за суть Духа святого, за впливи Діви Марії. Тріумфуючий крик ба сеї, ба тої секти потверджувало то чудом-доказом, то проливом крові. Не пробовано ніколи дослідити противні думки логічно. Але всі партії годилися в тім, що фальшивість давніх класичних поганських форм віри доказувалася тою лехкістю, з якою їх звалено. Тріумфуючі церковники кричали, що образи богів не оборонили себе, коли настав крутий час.

У південних європейських рас були все в пошановку політеїстичні ідеї, семітські-ж раси піддержували одного

Бога. Може воно через те, як думає один новіший автор, що різнобразна країна з горами й долинами, островами, ріками й заливами прихилила чоловіка згори до віри в багато богів. Велика-ж піскова пустиня таї океан без краю вбивають йому в тямку ідею про самотність Бога.

Політичні причини спонукували імператора дивитися прихильно на сумішку християнства з поганством і се певно вменшало завзятість супірництва межі сими противниками. Небом простонародного, модного християнства був давний Олімп, із якого зігнано шановні грецькі божества. Тут, на великому білому троні, сидів Бог Батько, з правого боку коло него Син і благословенна Діва, в золотій одежі і „вкрита всякими жіноцькими прикрасами”; з лівого боку сидів Бог Дух святий. Навкруги сих тронів були купи ангелів з арфами. Величезний простір за ними заставлено столами, за якими сиділи щасливі душі праведників і все веселили ся та бенкетували.

Коли прості люди, вдоволені сим малюнком щастя, не допитували ся ніколи за подробицями такого неба, або за тим, кілька втіхи могло бути в нудоті такої вічно сталої та нерухомої сцени, то не так воно було з інтелігентними людьми. Як побачимо зараз, серед вищих церковників були люди, які відкидали з обуренем отсі любашні, матеріялістичні погляди і піднимали свої протестуючі голоси в обороні прикмет Скрізьприсутного, Всемогучого Бога.

Супротив опоганення релігії в усіх напрямх, кожний єпископ мусів дбати про те, аби приймили ся ідеї, які панували спокон віку в його громаді. Таким чином Єгиптяне були вже накинули церкві свої питомі тринітаріянські погляди; таї тепер вони пробували відновити культ Ізиди, під формою обожання Діви Марії.

Вийшло так, що антиохійський єпископ Нестор, який держав ся філософічних поглядів Теодора з Мопсуестії, був покликаний імператором Теодосієм Молодшим на константинопільського єпископа (в 427 р.), Нестор відкидав грубий простонародний антропоморфізм, дивлячи ся на него мало що ліпше як на богохульство, таї уявляв собі величне вічне Божество, яке проймає світ і не мало ніякої людської подобі ані прикмети. Нестор був прийнятий глибоко доктрінами Арістотеля таї старав ся погодити їх із тим, що вважав за правовірні християнські

принципи. Із за того зняла ся суперечка межі ним і Кирилом, александрійським єпископом чи патріярхом. Кирил репрезентував ту церковну партію, яка зливалася з поганством. Нестор тоту, яка змагала стати на філософічній підвалині. То був той самий Кирил, що вбив Гіпатію. Кирил наважив ся завести поклонене Діві яко Матери Божій, Нестор виступав проти того. В своїй проповіді в митрополітальній константинопільській церкві, він боровив прекмети Вічного, Всемогучого Бога і викликнув: „І може-ж сей Бог мати матір?” В інших розмовах і писаннях він показував іще докладніше свої ідеї про те, що Діву треба вважати не за Матір Бога, але за матір людської частини Христа, частини, яка ріжнить ся від його божої частини так основно, як святиня від шанованого в ній божества.

Константинопільські черці, під'юджувані александрійськими черцями, хопили ся за зброю в обороні „Матери Божої”. Суперечка вийшла така, що імператор мусів скликати собор до Ефесу. Тим часом Кирил підплатив кількома фунтами золота головного євнуха імператорського двора і зискав собі тим вплив на імператорову сестру. „Таким чином свята дівка небесного двора найшла спільничку свого полу в святій діві імператорського двора”. Кирил поквапив ся на собор у товаристві товпи чоловіків і жінок нижшого стану. Він сів до-разу на місце президента і серед ворохобні прочитав імператорський указ, заки могли явити ся сірійські єпископи. Одна-однісінька днина довершила його тріумф. Усякі проби полагоди з боку Нестора відкинено, заяв його не прочитано і присуджено його, не вислухавши. Коли явили ся сірійські священники, то зійшли ся і запротестували. Вийшло дуже криваве повстанє в катедральній церкві св. Івана. Двір покинув Нестора тай вислав його потім на єгипетську оазу. Його переслідувачі мучили його, поки він жив, усякими способами страшенно, а після його смерти пустили чутку, буцім-то „його богохульний язык росточили черваки та буцім-то від спеки єгипетської пустині він утік лише в горячі муки пекла!”

Але впадок і покаранє Нестора не знищили його думок. Він і його прихильники настоювали на те, що остатній рядок першого розділу євангелія св. Матея (і не знав її [Йосиф]), аж поки вона вродила свого первород-

ного сина, і дав йому ім'я Ісус") та п'ятдесятити п'ятий і п'ятдесятити шостий рядок тринадцятого розділу сего-ж євангелія („Хиба-ж він не син теслі? хиба не його мати зве ся Марія? а брати його Яків та Йосій, та Симон та Юда? хиба не його сестри між нами? Відки-ж се все у него?"), треба розуміти до слова там не дали ся ніяким чином наломити на те, аби новій небесній королеві признати вічне дівоцтво. Їх філософічні змагання виявили ся незабаром їх учинками. Коли їх учителя мучено на африканській оазі, то чимало їх виселило ся над Ефрат і заснували вони там халдейську церкву. За їх приводом повстала колегія в Едесі. Зі школи в Нізібісі вийшли вчені, які розширили думки Несторові в Сирії, Арабії Індії, Таттарії, Китаю таї Єгипті. Несторіяне, звісно, прийняли філїософію Арістотеля і перевели твори великого письменника сирійську та перську мову. Так само вони перевели й пізніщі твори, як н. пр. Плінія. В спілці з Жидами вони заснували медичинську школу в Джондесабурі. Їх місіонери розпросторили несторіянську форму християнства в Азії так, що нарешті її вірних було більше ніж європейських християн грецької та римської церкви на купу. Треба згадати особливо про те, що в Арабії вони мали свого єпископа.

Незгода межі Константинополем і Александрією наповнили всю західну Азію сектантами, які перечили ся з собою люто, але при тому чимало їх ненавиділи імператорську власть страшенно за те, що вона їх переслідувала. Із сего вийшла релігійна революція, якої наслідки чують ся і в наші часи. Вона зачепила увесь світ.

Ми порозуміємо ясно сю велику подію, коли розглянемо з окрема два акти, на які її можна розложити; 1. Часове звалене азійського християнства Персами;

1. В 590 р. вийшло таке, що через одну з революцій, так частих у східних дворах, Хозроес, правний наступник перського трону, мусів звернути ся до Візантійської Імперії з просьбою підмоги від імператора Маврікія. Ся підмога була йому дана з радної душі. Недовгий, але вдалий похід вивів Хозроеса знов на трон його предків.

Але слава сего безкористного походу не могла вратувати самого Маврікія. В римській армії зняло ся повстання під дроводом сотника Фокаса. Статуї імператора повалено. Константинопільський патріярх заявив, що він

переконав ся в правовірності Фокаса тай посвятив його на імператора. Нещасного Маврікія витягнуто зо святині, де він шукав пристановища; п'ятьом синам його втято голови в його очах, його-ж самого віддано на смерть. Його жінку імператрицю виманено з церкви св. Софії, мучено тай утято голову їй і її трьом молодим донькам. Прихильників вирізаної фамілії переслідовано з лютою пімстою; декотрим із них винято очи, иншим повиривано язики, або повтинано ноги й руки, декотрих бито до смерті, инших спалено.

Коли ся новина дійшла до Рима, то папа Григорій прийняв її з великою радістю молячи ся, аби рука Фокасова окріпла проти всіх його ворогів. У відплату за сю прислугу, папу поздоровлено титулом „вселенського єпископа”. Він, як і константинопільський єпископ, зробив так певно через те, що Маврікія підозрівали за прихильність до магізму, до якого його принадили Перси. Константинопольська чернь бігала за ним вулицями, п'януючи його яко маркіоніта, — секта така, що вірила в магіську доктрину про два ворожі прінципи.

Зовсім не так прийняв Хозроес новину про вбійство свого приятеля. Фокас післав йому голови Маврікія тай його синів. Перський король відвернув ся з жахом від страшного видовища і поклав пімстити ся за кривду свого добродія війною.

Екзарх африканський Гераклій, один із найперших офіцерів держави, прийняв сю грізну новину так само, з обуренем. Він зважив, що імператорська порфіра не повинна бути загарбана якимось простим тай на око мерзенним сотником. „Фокас був малого росту і гидкий; густі кудлаті брови, руде волосє, борода необросла, лице без форми і краски від страшенної язви. Не знаючи ні письма, ні законів, ні навіть зброї, він був великий распустник і п'яниця”. Гераклій не хотів зразу платити йому тай слухати його; потім через свою старість та нездорове, він поручив небеспечне діло явного відпору своєму синові, що звав ся так само. Дорога з Картагіни була щаслива і молодий Гераклій опинив ся швидко перед Константинополем. Хитке духовенство, сенат і народ столиці пристали до него, самозванця зловлено у дворі тай стято.

Але-ж революція в Константинополі не здержала рухів перського короля. Його магійські священники порадили йому поступати незалежно від Греків, у забобонах котрих, як вони казали, не було й крихти правди та справедливості. Хозроес перейшов через Еврат; сірійські сектанти прийняли його армію з радістю, в його користь повставали скрізь. Антіохія, Цезарея і Дамаск упали; навіть Єрусалим узято приступом; гріб Христів, церкви Константина й Олени спалено; хрест Спасителя післано яко трофею в Персію; із церков позагарбувано їх багатство; святі мощі, призбирані в забобонности, рознесено. Нападено на Єгипет, здобуто його й прилучено до Перської Імперії; александрійський патріарх утік на Кипр, африканський беріг забрано аж по Тріполіс. На півночі підбито Малу Азію, і перське військо таборувало на берегах Босфора, проти Константинополя цілісїньких десять років.

В біді Гераклій просив мира. „Не дам я мира Римському Імператорови“, відповів гордий Перс, „поки не відрече ся свого роспятого Бога та не стане поклонятися сонцеві“. Але після довгих торгів таки встановлено мир, і Римська Імперія відкупила ся ціною „тисячі талантів золота, тисячі талантів срібла, тисячі шовкових суконь, тисячі коней і тисяч дівчат“.

Але Гераклій піддав ся на не довго. Він найшов спосіб не лиш відновити свою силу, але й відплатити ся Перській Державі. Вчинки, якими він досяг сей результат, нагадували найславнійші часи Рима.

Та хоть воєнна слава Римської Імперії була, таким чином, відновлена, хоть утеряні країни були їй вернені, та все-ж таки було щось таке, що вона втерляла без воротя. Релігійної віри не можна було вернути ніколи. Магіянізм уразив християнство перед лицем світа, знеславивши його найсвятіщі місця — Ветлеєм, Гетсіманію та Голготу,—спаливши гріб Христів, ограбивши і знищивши церкви, пороскидавши на всі боки безцінні мощі та взявши з собою серед реготу, хрест.

Колись у Сирії, Єгипті та Малій Азії було повно чудес; кождісїнька церква мала довгий їх спис. Чудеса показували ся дуже часто ізза зовсім маловажних приключок і при невидних подіях. В сій же країні біді, коли

такої підмоги треба було до зарізу, не показало ся ніяке чудо.

Зачудував ся мир християнський на Сході, переконавши ся, що Персам не було ніякої кари за знеславлене святощів. Небеса повинні були розірвати ся, земля повинна була розступити ся та роззявити свої безодні, меч Усеомогучого повинен був блиснути на небі, доля Сеннахериба повинна була повторити ся. Але так не стало ся. Після зачудованя настав у країні чудес переляк — переляк замвер у невірстві.

2. Але грізна перська була лише пригрою до великої події, якої історію ми отсе маємо розказати — південного повстання проти християнства. Результат його був такий, що християнство втерляло девять десятих свого географічного простору — Азію, Африку таї частину Європи.

Літі 581 року християнської рахуби, прийшла у Бозру, місто на границях Сирії, на південь від Дамаска, каравана вельблюдів. Прийшла вона з Мекки і принесла дорогі плоди південної Арабії — Арабії Щасливої. Провідник сеї каравани Абу-Малєб і його свояк, дванайцятилітній хлопчик розгостили ся в місцевому несторіянському монастирі.

Черці сего монастиря дізнали ся швидко, що їх молодий гість, Галібі або Могамет — свояк воротаря арабської святині Кааби. Один із них, Багіра став дуже ревню відвертати його від божкохвальства, в яким його виховано. Показало ся, що хлопець не лише що розумний, не на свої роки, але й дуже жадний знаня, особливо в справах релігії.

В Могаметовій рідній країні поклоняли ся переважно чорному метеоричному каменеві, який був захований у Каабі, в Мецї, з тристома шістьдесятьма підчиненими божками, на всі дни року, бо так тоді рахували рік.

У християнській церкві, як ми бачили, не було тоді ладу, через честолубство та деморалізацію серед її духовенства. Скликувано собори на всякі пригоди, але ховано їх дійсні мотиви. То були аж надто часто позорища насильства, підкупства та деморалізації. На Заході манили людий богацтво роскіш і власть єпископів так, що вибори на єпископа були часто плюгавлені огидними вбійствами. На Сході, через політику константинопільського

двора, церква була розірвана на кусники суперечками та єресями. З великої купи суперечників назвемо Аріяна, Василідіяна, Карпократіяна, Коллірідіяна, Евтіхіяна, Гностиків, Якобітів, Маркіонітів, Маріонітів, Несторіяна, Савелліяна, Валентініяна. Із них, Маріоніти казали, що Трійця складає ся з Бога Батька, Бога Сина і Бога Діви Марії; Коллідіяне поклоняли ся Діві яко богині тай приносили їй у жертву колачі; Несторіяне, як ми бачили, перечили, немов би Бог мав „матір”. Вони були горді на те, що були наступниками і посідачами давньої грецької науки.

Але, хоть ті секти були незлагідні у справах віри, то в однім вони годили ся усі — а то в лютій ненависти й переслідуванню одні одних. Арабія, непідбита вільна країна, яка простягала ся від Індійського океана до Сирійської пустині, давала пристановище їм усім, як лише ко-тру постигало нещасте. Так було від давна. Сюди, після завоювання Римлянами Палестини, повтікало чимало Жидів; сюди сховав ся св. Павло зараз після свого навернення, як каже в листі до Галатів. Пустині були тепер наповнені християнськими відлюдками, і межі головними арабськими породами було чимало понавертаних на християнство. Сям - там поставлено церкви. Християнські князі Абіссинії, які були Несторіянами, мали в руках південну арабську провінцію — Ємен.

Через черця Багіру, в бозрайському монастирі, обізнав ся Могамет із несторіянськими прінціпами; від них узнав молодий Арабин історію їх переслідувань. Отсі розмови виробили в нім ненависть до божкохвальних обрядів у східній церкві і нарешті до всего божкохвальства; задлятого він і далі, в усій своїй чудовій кар'єрі, не говорив ніколи про Ісуса яко про Сина Божого, але говорив усе яко про „Ісуса, сина Марії”. Його невчений, але живий розум мусів бути вражений глибоко не лише релігійними, але й філософічними ідеями його вчителів, які славили ся тим, що вони живі представителі аристотелівської науки. Його дальша кар'єра показує, що його заповнили зовсім їхні релігійні думки і він показував нераз ділами свою ширю прихильність до них. Його власне жите було посвячено розвоеви та розширенню їхньої теологічної доткрини; коли-ж вона була добре вкоренена, то його наступники прийняли тай ширили енергічно наукові, їхні аристотелівські погляди.

Коли Могамет став мужем, то був не раз у Сирії. При тому він не забував мабуть монастиря та його привітних жильців. Він дуже шанував сю країну. Богата мекська вдовиця, Хадиза, поручила йому свою сирійську торгівлю. Вона була причарована його спосібністю та вірністю, а що він, як кажуть, був дуже гарний та чемний, то й його особою. Жіноче серце все і скрізь однаке. Вона натякнула йому через невідлижність на те, що діяло ся в її душі і, дальші чотири роки її життя, Могамет був її вірним мужем. У країні многоженства, він не вразив її ніколи присутністю супірниці. Чимало років опісля, коли він був на висоті своєї сили, сказала йому Аїша, одна з найгарніших арабських жінок: „Хиба-ж вона не була стара? Хиба Бог не дав вам у мині ліпшої жінки намісь неї?” „Клину ся Богом, що ні!” свазав Могамет у натовпі чесноі дяки, — ліпшої жінки не було. Вона вірила в мене тоді, коли люди гордували мною, вона допомгла мені тоді, коли я був бідний н переслідуваний світом”.

Його одружене з Хадизою дало йому безбідне й супокійне жите тай можливість посвятити ся своєму релігійному мудрованю. Вийшло так, що його свояк Варака, Жид, став християнином. Він перший почав перекладати Біблію на арабську мову. Від розмов із ним божкохвальство стало Могаметови ще гидкіше.

По прикладу християнських відлюдків у їх самоті в пустині, сховав ся Могамет у печеру гори Гери, кілька миль від Мекки, тай думав і молив ся. В отсій самоті, розмірковуючи гідні смиренної пошани прикмети Всемогучого і Вічного Бога, він запитав ся своєї совісти врочисто, чи можна йому, не боячи ся гріха й небезпеки богохульства, прийняти догми азійського християнства про Трійцю, про синівство Ісуса, початого Всемогучим, про характер Марії яко дівчини і вкупі з тим матери тай королеви небес.

Думаючи так на самоті в печері, Могамет преконав ся, що крізь хмару догм і суперечок навкруги него, видно одну велику правду — одного Бога. Опираючись о пальмовий пень, він викладав свої думки про сю справу сусідам і приятелям і заявив їм, що мусить посвятити своє жите проповіді сеї правди. Він заявляє не раз у своїх розмовах і в Корані: „Я лише публичний проповідник.... Я проповідую одного Бога”. Так він сам дивив ся на своє

так назване апостольство. Від тоді він носив на пальці до самісінької смерти перстін з написом: „Могамет, божий післанець”.

Лікарі знають добре, що довгий піст і душевна тривога викликають неминуче галюцинації. Мабуть ніколи ні одна релігійна система не була заведена безкорстними та поважними людьми без примірів надприродних покус і надприродних наказів. Таємні голоси заохочували арабського проповідника, аби держав ся своєї постанови, чудні тіни переходили поперед него. Він чув звуки в повітрі немов би далекий дзвін. У сні в ночі його взяв Гавриїл із Мекки в Єрусалим і потім обніс його по шістьох небесах. У семе небо ангел побояв ся зайти і Магомет увійшов сам у страшенну хмару, яка все ховає Всемогучого. „Мороз перейшов по його серці, коли він почув на своєму плечі доторкнене холодної божої руки”.

Його публичні виступи наткнули ся на великий відпір і йому вело ся зразу слабо. Прогнаний із Мекки сторожами пануючого божкохвальства, він шукав пристановища в Медіні, місті, де було чимало Жидів і Несторіян; остатні прийняли зараз його віру. Він уже мусів післати свою доньку таї інших своїх учеників в Абіссінію, де королем був несторіянський християнин. За шість років він навернув всего-на-всього п'ятнадцять сот душ. Але в трьох невеличких стичках, прославлених опісля під назвою битв коло Бедери, Огуди та битви народів, Могамет побачив, що найкращий його аргумент — меч. Опісля він говорив проречисто, як говорить ся на східі: „Рай можна найти в тіні зложених навхрест мечів”. Цілим рядом гарно ведених воєнних операцій, його вороги були переможені зовсім. Арабське божкохвальство знищено до тла; проповідувану ним доктрину, що „є лиш один Бог”, прийняли всі його земляки, і його апостольство було признано.

Ми не будемо розказувати про його бурне жите, але послухаємо, що він казав на верху земної сили і слави, коли наближала ся його смерть.

Стоючи твердо на своїй заяві про одного Бога, він пішов із Медіни в остатнє на богоміле в Мекку на чолі сточотиринайцятьох тисяч вірних, із вельблюдами в вінцях та стягах, якими повівав вітер. Наближаючи ся до святого міста, він викликнув урочисто: „Ось я на службі

у тебе, о Боже! У тебе нема товариша. Тобі одному не лежить ся хвала. Ти один король. Нема нікого, хто би ділив ся з тобою королівством”.

Він приніс у жертву вельблюдів своєю власною рукою. Він був переконаний, що сей первісний обряд так само святий як молитва і що не можна навести ніякого такого резону в підпору одного, який так само не підпирав би друге.

Із катедри в Каабі він повторяв: „О, мої слухачі, я лише чоловік, так як і ви”. Нагадували, що він сказав раз чоловікові, який наближав ся до него боязко: „Чого ти боїш ся? Я не король. Я лише син арабської жінки, що їла мясо, висушене на сонці”.

Він вернув ся в Медіну вмирати. Прощаючи ся з зібраними, він сказав: „Усе робить ся по волі божій і в свій час, якого не можна ні прискорити ні обійти. Я вертаю ся до того, хто мене післав і мій остатній заповіт вам, аби-сте намовляли одні одних до вірности та сталости в вірі та до добрих учинків. Моє жите було задля вашого добра, така-ж буде і моя смерть”.

В передсмертних муках, голова його схилила ся на лоно Аїші. Він сгав инколи рукою в судину з водою та мочив собі лице. Нарешті перестав і, вдивляючи ся кріпко в гору, сказав, уриваючи слова: „О Боже — прости мені мої гріхи — нехай буде так. Я йду”.

Чи можемо-ж ми говорити про сего чоловіка без пошани? Його заповіді є ще й сьогодні релігійною вказівкою задля цілої третини людського роду.

Могамет визволив ся був зовсім від давнього божкохвальства своєї рідної країни, тай був зовсім готовий відкинути й тоті принципи, які, як його навчили його несторіянські учителі, не годять ся з розумом і совістю. І хоть на перших сторонах Корана він заявляє свою віру в те, що було переказано Мойсееви тай Ісусови і пошану до них особисто, то все-ж таки він там поклоняє ся Всемогучому раз-у-раз. Його бере жах від доктрини про божество Ісуса, про поклонене Марії яко божій матері, про поклонене подобам та образам — в його очах се низьке божкохвальство. Він відкидає Трійцю, про яку він, бачить ся, думав таке, що її треба розуміти не інакше, як три окремі боги.

Його перша й головна ідея була просто релігійна ре-

форма — звалити арабське божкохвальство та зробити кінець дикому християнському сектанству. Що він думав заснувати нову релігію, се була бріхня, видумана на него в Константинополі, де на него дивили ся з такою-ж огидою, з якою пізніше дивили ся в Римі на Лютра.

Але хоч він відкидав з обуренем усе, що, на його думку, могло принижити доктрину про одного Бога, то все-ж таки він сам не їден був визволити ся від антропоморфічних поглядів. Бог Корана зовсім чоловік, і тілесно і духово, коли можна так висловити ся. Але вірні Могамета збули ся дуже швидко сих грубих ідей і підняли ся до вищих.

Показаний тут погляд на первісний характер могометанізму був давно прийнятий многими. На думку д. У. Джонеса, який іде за Льюкком, головна різниця меж могометанізмом і християнством у „різкій заперечі характеру нашого Спасителя яко Сина божого та рівности його яко Бога з Батьком, про самотність і прикмети якого Магометане мають і показують найсмирненніші ідеї”. Ся думка була дуже розширена в Італії. Данте мав Могамета лише за автора схізми і бачив в ісламізмі лиш аріянську секту. В Англії, Уетлі бачить в ісламізмі попсоване християнство. По правді-ж могометанізм був галузою несторіянізму, і аж ізваливши грецьке християнство в багатьох великих битвах, розширивши ся швидко в Азії та в Африці та впивши ся своїм чудовим щастем, він покинув свої первісні вузькі наміри тай став казати, що його засновано на окремій і иншій обяві.

Жите Могаметово пішло майже зовсім на повернене або на здобуте його рідної країни. Але перед кінцем свого життя він почув себе доволі сильним і став грозити нападом на Сирію та Персію. Він не зробив нічого задля вдержання власного пановання і через те не легко було встановити наступника. Нарешті вибрано Абубекра, Аїшиного батька. Його іменовано першим халіфом або наступником пророка.

Чимала різниця меж розширенням могометанізму і розширенням християнства. Християнство не мало ніколи на тільки сили, аби звалити й викоренити божкохвальство в Римській Імперії. Розширяючи ся далі, воно зливалось або з'єднало ся з поганством. Старі форми одного

оживляли ся новим духом другого і вийшло, як уже показано, опоганенє.

Але в Арабії Могамет звалив і знищив божкохвальство до тла. Нема й сліду його в доктринах, які ширив він і його наступники. Чорний камінь, що спав із неба — метеорит у Каабі — та божки навкруги него щезли з очей зовсім. Основна догма нової віри — „Є лиш один Бог” — ширили ся чистісінька. Воєнні вдачі зробили релігію Корана користною, в світським розуміню, а в таким разі найде ся аж надто вірних, без огляду на догму.

Мені нічого розказувати осьде про популярні доктрини могаметанізму. Читач, який інтересує ся сею справою, найде їх виклад в огляді Корану, в одинайцятім розлілі моєї „Історії духового розвою Європи”. Тут доволі буде завважати, що їхнє небо складало ся з сімох поверхів і було лише палатою східних любашних роскошів. Воно було наповнене чорноокими наложницями та рабіннями. Форма Бога була може благородніща як у споганеному християнстві. Але антропоморфізм не буде ніколи викоренений з ідей необразованих людий. Їхній Бог буде в найліпшим разі лише великанського тіню чоловіка — величезним привидом чоловіцтва — похожим на одну з тух альпейських постатей серед хмар, які бачить чоловік, обернений плечима до сонця.

Абубекер, ставши халіфом, пустив зараз ось який поклик:

„В ім'я Вседоброго Бога! Абубекер бажає всім вірним віруючим здоровля і щастя. Ласка й благословене Боже нехай буде над вами. Я хвалю найвищого Бога. Я молю ся за його пророка Могамета.

„Отсе кажу вам, що хочу післати вірних віруючих у Сірію, відняти її з рук невірних. І я хотів би, аби ви знали що бити ся за релігію значить слухати Бога”.

Сараценський генерал Халід, дуже притиснений у першій стичці, підняв у гору руки серед своєї армії тай сказав: „О, Боже! отсі нужденні ледарі молять ся божкохвальним способом і кладуть собі иншого Бога коло тебе, але ми признаємо твою самотність і кажемо, що нема иншого Бога, лише ти один. Поможи-ж нам, молимо тебе, задля твого пророка Могамета, против отсих божкохвальців”. Коли здобуто Сірію, то Сараценів захопила дика набожність. Віра сірійських християн будила в їх

противниках почуте жаху й обурення. „Я розвалю гірлю всякому богохульному божкохвальникови, який каже, що Всесвятий, Всемогучий і Вічний Бог сплотив сина”. Халіф Омар, що взяв Єрусалим, починає лист до Гераклія, римського імператора ось як: „В ім'я вседоброго Бога! Хвала Богови, Панови сего й того світа, який не має ні жінки ні сина”. Сарацени прозивали християн „спільниками”, тому, що вони компанували Марію й Ісуса з Усемогучим і Всесвятим Богом.

Халіф не думав командувати армією сам; сей обов'язок був поручений номінально Абу-Обейді, а на правду Халіфови. На обзори війська перед походом, Халіф заповідав йому справедливість, добрість і вірність своїм обов'язкам; він наказав воякам, аби здержувалися від усяких лехкодушних розмов і від вина, та пильнували твердо години молитви; аби обходилися лагідно з простим народом, але не милосердилися ні раз над його священниками.

На схід від ріки Йордана є Бозра, кріпке місто, де Могамет зійшовся в перше зі своїми несторіянськими християнськими учителями. То була одна з римських твердинь, яких стояло багато в тій країні. Перед сим містом розтаборила сараценська армія. Гарнізон був сильний, стіни були вкриті святими хрестами та посвяченими стягами. Місто могло би було держатися довго. Але начальник його, Романус, израдив свій обов'язок і втворив потайно облягачам ворота. Його поступок показує, як глибоко впала була сірійська людність. Після піддання, він промовив до зрадженого ним люду, кажучи так: „Відрікаюся вас на сім і на тім світі. Відрікаюся і того, хто був роспятий на хресті, і того, хто йому поклоняється. І беру собі Бога за могого Пана, Іслям за мою віру, Мекку за мою святиню, Мислімів за моїх братів, Могамета за могого пророка, що був післаний показати нам праву дорогу тай завести правдиву релігію против тих, хто дає Богови товаришів”. З часу перського нападу, в Малій Азії, Сирії і навіть у Палестині аж кишіло від зрадників та відступників, які були готові пристати до Сараценів. Романус був лиш один із багатьох тисяч, що впали в невірство через перські побіди.

Від Бозри до Дамаска, сірійської столиці було лише сімдесят миль — на північ. Туди, не гаючи ся, пішла са-

раценська армія. Містови велено згори вибирати, — на-вернене й дачка, або меч. Імператор Гераклій почув про грізне наближене своїх зачіпачів у своєму дворі в Антіохії, всего стопятьдесять миль далі на північ. Він післав зараз армію в сімдесять тисач мужа. Сарацени мусіли покинути облогу. В битві на айзнадїнських полях, Римська армія була побита і розігнана. Халід появив ся знову перед Дамаском під своїм стягом із чорним вірлом і після нової облоги, яка тривала сімдесять день, Дамаск піддав ся.

З арабських істориків сих подій ми можемо бачити, що тодішнє сараценське військо то була лише фанатична товпа. Чимало вояків били ся голі. Бувало, вояк виступить із ряду на перед і викликує противника на смертний поєдинок. Ба, навіть жінки били ся в битвах. До нас дійшли гарні оповідання про те, як хоробро вони били ся.

Із Дамаска пішла Сараценська армія на північ, за сніговими верхами Ливана та прегарною рікою Оронтом. Вона здобула по дорозі столицю сірійської долини Баальбек, тай Емесу, головне місто східної рівнини. Аби не дати їм піти далі, Гераклій зібрав армію в сто сорок тисяч мужа. Битва вийшла коло Ермука; праве сараценське крило було побите, але фанатичний напір жінок нагнав вояків назад на поле. Битва скінчила ся повним побитєм Римської армії. Сорок тисяч взято в полон і вбито чимало. Вся країна була тепер отворена задля побідників. Армія їх ішла на схід від Йордана. Було ясно, що заки можна було напасти на Малу Азію, то треба було забезпечити собі сильні й важні палестинські міста, які лишили ся тепер назад нух. Межи генералами армії вийшла незгода в тім, чи вдарити перше на Цезарею, чи на Єрусалим. Справу представили халіфови, і він воліючи справедливо моральну користь від здобутя Єрусалима, як воєнну від здобутя Цезареї, казав узяти Святе місто, і то доконче. Через те Єрусалим обложено тісно. Його жильці, памятаючи люту поведінку Персів тай те, як вони зогидили гріб Спасителя, прилагодили ся тепер до завзятої оборони. Але після чотиромісячної облоги, патріярх Софронії появив ся на мурі міста, питаючи про умову піддання. При здобуванню Дамаска межи генералами вийшли були непорозуміння і посічено тікаючих жильців. Ось чому Софроній умовив ся,

що піддане Єрусалима має бути в присутності самого халіфа. Задля того прибув із Медіни халіф Омар. Він їхав на рудім вельблюді, маючи коло себе мішок жита та мішок дактилів, дерев'яну миску і шкіряну торбу з водою. Арабський завоювач вїхав у святе місто по-рівень із християнським патріярхом і християнську столицю віддано репрезентантови могаметанізму без натовпу і без урази. Наказавши, аби поставлено меч коло Соломонової святині, халіф вернув ся назад у Медіну, до гробу пророка.

Гераклій бачив дуже добре, що нещатя, які падали так швидко на християнство, виходили через незгоди меж ворогуючими сектами; тому-то він, змагаючи боронити імперію своїми арміями, дбав запопадливо про полагоду тих незгод. Задля того він напирив на прийняте монотелітській доктрині про Христову природу. Та вже було за пізно. Алеппо й Антіохію взято. Ніщо не могло перешкодити Сараценам здобути Малу Азію. Сам Гераклій мусів спасати ся втеками. Сирія, додана Помпеем Великим, супірником Цезара, до римських провінцій, сім сот років тому — Сирія місце народин християнства, сцена його найсуятіщих і дорогих памяток, країна, з якої сам Гераклій прогнав був колись перського влазливця — була втер'яна без ворота. Відступники та зрадники винні сему нещастю. Кажуть, що коли корабель, який віз Гераклія в Константинопіль, відчаляв від берега, то Гераклій дивив ся пильно на щезаючі гори тай викликнув у гіркім болю: „Будь здорова, Сирію, будь здорова на віки!”

Не потрібно розказувати про дальші подробиці сараценського завоювання, про те: як були зраджені Тріполіс і Тир, як узято Цезарею, як із ливанського дерева зроблено сараценську флоту і наповнено її фінікійськими мор'яками, і як вона загнала Римську морську силу в Гелеспонт; як опустошено Кипр, Родос та Цікляди, і Кольос, який вважав ся одним із чудес світа, продано Жидови, що набрав із него міді на дев'ятьсот вельблюдів; як халіфські армії дійшли до Чорного моря і навіть розтаборили ся перед Константинополем — усе те було так, як би ніщо після впадку Єрусалима.

Упадок Єрусалима! втрата митрополії християнства! В ідеях тодішнього часу, здали ся на суд божий дві супротивні формі віри. Побіда присудила нагороду битви,

Єрусалим, могаметанам; і, не вважаючи на часову вдачу Хрестоносців, він після більше як тисячі років іще й сегодня в їх руках. Візантійських істориків можна звинити подекуди за їх поведінку супроти сеї пригоди: „Вони не звернули уваги на велику справу впадку Східної церкви”. Що-ж до Західної церкви, то навіть нужденні пани середніх віків — віків хрестових походів — не могли бачити без обурення, що вони мусіли опирати права Рима яко митрополії християнства на фальшивій легендарній історії про те, що тут був св. Петро, тим часом як дійсна митрополія, велике святе місце різдва, життя й смерти самого Христа, була в руках невірних! Та не лише візантійські історики старалися затаїти сю велику катастрофу. Європейські християнські письменники про всякі справи, про історію, релігію й науку, поводити ся подібно супроти своїх побідних противників. Вони все таїли те, чого не могли принизити і принижали те, чого не могли втаїти.

Мені нігде, тай не до ціли розказати, так докладно як про впадок Єрусалима, про інші сараценські завоювання — завоювання, які заснували нарешті могаметанську імперію, обширнішу від Александрової і навіть від Римської. Але посвячуючи сій справі скільки слів, я мушу сказати, що Магіянїзм ударений був гірше ніж християнство. Доля Персії була припечатана битвою коло Кадезії. Взято Ктезіфон, і державний скарб, королівська зброя та величезна здобич допала ся в руки Сараценів. Не без причини назвали вони битву коло Негавенда „побідою побід”. В однім напрямі вони пішли до Каспійського моря, в другім на південь здовж Тігра до Персеполя. Перський король утік із житем великою Сільною Пустинею, покидаючи стовпи та статуї того міста, яке лежало зруйновано від нічного Александрового гуляцького бенкету. Одна частина арабської армії загнала Перського монарха на Оксус. Його вбили Турки. Сина його прогнав в Китай і він став капітаном китайської імператорської сторожі. Підбито країну по тім боці Оксуса. Вона платила дачку по два мільйони золотих монет. Тоді як пекінський імператор просив у медінського халіфа приятельства, стяг Пророка повівав на берегах Инда.

Межи генералами, які визначили ся найбільше в сірійських війнах, був Амру, котрому судило ся здобути

Єгипет; бо халіфи, не вдоволяючи ся своїми перемогами на Півночі та на Сході, звернули тепер очі на Захід і налагодили ся здобути Африку. Як у передущих пригодах, так і в сій сектанська зрада помогли їм. Армію сараценську привитали яко спасительку Якобітської Церкви; монофізитські християне Єгипта, то є ті, що як сказано в Атанасієвім символі віри, мішали суть Сина, заявили через свого начальника Мокаваса, що вони не бажають ніякої спілки з Греками, ані на с'їм, ані на тім світі, що вони відrekli ся Візатійського тірана та й його халкедонського синода на віки. Вони чим швидше заплатили дачку халіфови, направили дороги й мости та й доставили наступаючій армії запасів і звісток.

Мемфіс, одна з давніх фараонських столиць, упала швидко та й Александрію обложили. Ростворене море ззаду давало Гераклієви можливість підпомагати гарнізон раз-у-раз. Омар, який був тепер халіфом, післав із свого боку, в підмогу облягаючій армії старе сірійське військо. Було чимало приступів і чимало вилазок. Одної такої вилазки обляжені взяли в полон самого Амру, але він утік, дякуючи зручності одного невільника. Після чотирнацять-місячної облоги і втрати двацять трьох тисяч мужа, Сарацени взяли місто. В своїй звістці післаній халіфови, Амру вчислив багатства великого міста Заходу, „його чотири тисячі палат, чотири тисячі лазень, чотириста театрів, дванадцять тисяч склепів, де продавали рослину поживу, та сорок тисяч Жидів, які платили дачку”.

Так упало друге велике місто Християнства — доля Єрусалима постигла Александрію, місто Атанасія, Арія та Кирила; місто, відки вийшли тринітаріянські ідеї та Маріохвальство в церкві. Гераклій почув сю фатальну звістку в своїм константинопільськім дворі. Він був убитий горем. Виходило так, немов би його пановане мало бути нап'ятовано упадком християнства. Він не прожив і місяця після втрати міста.

Але Александрія була дуже важна задля Константинополя не лише тим, що підпирала правовірну віру, але й тим, що давала йому щоденну поживу. Єгипет був комоною Візантії. Ось чому вони післали двічі свої могучі флоти й армії та пробували відбити се місто, так

що Амру мусів здобувати його аж двічі. Він бачив, як легко можна було нападати на місто, тому, що воно стояло на-роствір від моря; він бачив, що тут був лиш один і то фатальний лік. „Клину ся Богом живим, що коли се повторить ся у-третє, то я ростворю Александрію задля всякого, мов дім роспустниці!” Та він був лпшиий нїж його слово, бо знищив зараз засїки Александрії тай зробив її нетривким місцем.

Халїфи не думали обмежити своїх завойовань Єгиптом. Осман міркував над здобутем усього Північно-Африканського берега. Його генерал Абдалья пішов із мемфіса з сорокма тисячами вояків, перейшов пустиню Барку тай обложив Тріполїс. Але в його армій повстала пошесть і він мусів вернути ся в Єгипет.

Після того здержало всякі заходи на дванайцять років з верхом. Опісля Акба зробив собі силоміцю дорогу від Ніля до Атлантицького океана. Перед Канарійськими островами він забрив з конем у море тай викликнув: „Боже великий! як би мене не спирало отсе море, я пішов би далі в незвісні королівства Заходу, проповідуючи одинокїсть твого святого імени, та побиваючи мечем непокірні нації, які поклоняють ся иншим богам, окрім тебе”.

Отсі сараценські походи відбували ся в середині країни, бо Візантійські імператори, які тоді володіли Середземним морем, мали в руках побережні міста. Нарешті халїф Абдальмалек зважив ся здобути Картагіну, найважливіше з тих міст і дійсну столицю Північної Африки. Його генерал Гассан узяв місто приступом; але підмога з Константинополя, піддержана декотрими сіцилійськими та готськими військами, всилувала його відступити. Однак визвіл був лише часовий. Через кілька місяців напав Гассан знов на Картагіну і спалив її.

Єрусалим, Александрія так Картагіна, три з п'ятиох великих християнських столиць, пропали. Впадок Константинополя був лише справою часу. Після його впадки лишив ся одинокий Рим.

Картагіна грала важну ролю в розвою християнства. Вона дала Європі свої латинські форми віри тай декого з найбільших теологів. То була батьківщина св. Августина.

Ніколи в історії світа не ширила ся релігія так швидко й далеко, як могаметанізм. Вона панувала тепер від Альтайських гір до Атлантицького океана, від середини Азії до західного края Африки.

Та ось халіф Альвалід дозволив напасти на Європу, здобути Андалузію або Вечірню Країну. Його генерал Муза найшов собі двох діяльних спільників, сектанство і зраду — толедського архієпископа і готського генерала графа Юліяна (таке бувало аж надто часто й де инде). Під їх проводом, саме тоді як важила ся битва коло Ксесеса, велика частина армії перейшла до нападача; іспанський король мусів утікати з поля битви і втопив ся, гнаний неприятелем, у Гвадальквівірі.

Музин підстарший Тарік пігнав ся чим швидче з поля битви до Толедо і потім на північ. Коли прийшов Муза, то іспанський пів-остров був уже здобутий і недобитки Гоцької армії прогнано за Пірінеї у Францію. Муза, вважаючи здобує Іспанії лише початком своїх побід, заявив, що задумує йти на Італію та проповідувати одного Бога в Ватикані. Відти він хотів йти на Константинопіль і, знищивши Римську Імперію таї Християнство, перейти в Азію та покласти свій побідний меч під ноги халіфа в Дамасці.

Але стало ся не так. Муза, завидуючи своєму підстаршому Тарівкови, обійшов ся з ним дуже негідно. Приятелі Тарівкові на халіфському дворі найшли спосіб відплатити ся. Післанець із Дамаска арештував Музу в його таборі; він був потягнений перед пана, покараний прилюдно буками таї умер з горя.

А про те Сарацени пробували здобути Францію, під иншими начальниками. Тимчасом походом забезпечено собі країну від устя Гаронни до устя Люари. Після того поділив сараценський начальник Абдераман свої воєнні сили на дві купі і з одною, східною, перейшов Рону таї обложив Арль. Християнська армія, яка пробувала спасти місто, була тяжко побита. Західна купа перейшла так само щасливо, Дордонь, побила другу християнську армію та так страшенно, що, по словам її власних утікачів, „один Бог міг би порахувати убитих”. Уся Середня Франція була тепер затоплена; береги Люари здобуто;

із церков та монастирів заграблено багатство; і святі заступники, які наробили тільки чудес тоді як їх не було треба, втратили свою силу, потрібну в такій крайній нужді.

Побідний поступ нападачів був нарешті спинений Каролем Мартелем (732 р.). Між Туром і Пуатіє вийшла велика битва, яка тривала сім днів. Абдераман був убитий, Сарацени відступили і мусіли зараз перебирати ся назад через Пірінеї.

Таким чином, береги Люари — межа могометанського наступу на західню Європу. В своїм оповіданні про ці великі події, зауважує Гіббон ось що: „Побідна лінія походу простягла ся поверх тисячу англійських миль від Гібральтарської скали до берегів Люари — ще такий простір, і Сарацени були би дійшли до границь Польщі та Верхньої Шотландії”.

Після сего нарису воєнного розширення могометанізму, не треба мені розказувати про сараценські діла на Середземному морі, про їх здобуте Крети й Сіцилії та знеславлене Рима. Але ми побачимо, що їх присутність у Сіцилії та південній Італії зробила чималий вплив на духовий розвій Європи.

Знеславлене Рима Сараценами! Що могло бути більше принажуче як обставини, серед яких се стало ся (в 846 р.)? Невеличка сараценська ватага перебрила Тібер і явила ся перед мурами міста. За слаба, аби увійти в місто, вона збесчестила та сплюндрувала краї, зогиджуючи богохульно гроби св. Петра й Павла. Як би було сплюндровано саме місто, моральне вражінє не могло би бути сильніше. Із церкви св. Петра витаєно срібний вівтар і післано в Африку — вівтар св. Петра, дійсний образ Римського Християнства!

Константинопіль облягали Сарацени вже не раз; його впадок був назначений на перед і лише відкладаний. Рим обезславлено як найтяжче, його втрата була величезна; шановні церкви в Малій Азії щезли; ні один християнин не міг ступити ногою в Єрусалим без дозволу; Омарів мечет стояв біля Соломонової святині. Серед руїн Александрії Мечет Милосердія вказував на місце, де сараценський генерал, насичений різаниною, помилював, зо згір-

дним жалем, утікаючі останки ворогів Могамета; із Картагіни лишилися самі почорнілі руїни. Повсталала наймогутніша релігійна імперія, яку світ бачив колинебудь. Вона простиралася від Атлантицького океана до Китайської Стіни, від берегів Каспійського моря до Індійського океана, тай то, в одному, вона ще не досягла свого вершка. Ще мав прийти день, коли вона прогнала наступників Цезарів із їхньої столиці, підбила Грецький пів-острів, змагалася з Християнством за пановане над Європою в самім осередку сеї частини світа, а в Африці розширила свої догми й віру ще й за горячими пустиннями та пошестними лісами, від Середземного моря до країн на південь далеко за лінією рівних днів і ночей.

Та хоч могаметанізм не досяг іще свого вершка, то пановане халіфів уже досягло. Не меч Кароля Мартеля, але внутрішня незгода в великій Арабській Імперії спасла Європу. Омміядські халіфи були популярні в Сирії, але де инде на них дивилися яко на влазливців або самозванців; свояки апостола вважалися за дійсних репрезентантів його віри. Три партії, які визначалися своїми красками, розривали халіфат і неславили його своєю лютістю. Краска Омміядів була біла, Фатімітів зелена, Аббасів чорна; остатні репрезентували партію Аббаса, Могаметового дядька. В десятому столітті вийшов із цих незгод розділ Могаметанської Імперії на три частини межі халіфати Багдадський, Каїрський та Кордовський. Одностайність могаметанських політичних заходів пропала, і Християнство найшло собі спасіне не в надприродній підмозі, але в суперечках межі супірниками-панамі. До внутрішніх незгод додався нарешті й заграничний напір; і Арабізм, який тільки зробив задля духового поступу світа, пропав, коли власть захопили Турки та Бербері.

Сараценам стала зовсім байдужна Європейська опозиція — їм було по горло власних домашніх суперечок. Оклей каже в своїй історії справедливо: „У Сараценів ледви був який намістник, або генерал, який не вважав би собі за найбільшу образу, таку, що напаятувала би його невиводним соромом, як би він дозволив знеславити себе з'єдиненим силам усеї Європи. І коли хто запитає ся,

чому Греки не силували ся більше, аби знищити сих улазливих нападачів, то досить буде відповісти всякому, хто знає характер тих людей, що Амру сидів в Александрії, а Моавія в Дамасці”.

Що до їх образливости, то досить буде отсего прикладу: Римський імператор Никифор післав халіфови Гарунови-аль-Рашідови письмо з погрозою, і відповідь була така: „В ім'я Вседоброго Бога, Гарун-аль-Рашід, пан правовірних Никифорови, Римському собаці! Я читав твоє письмо, ти, сине невірної матери. Ти не вчуєш, але побачиш мою відповідь!” Вона була написана кровавими й вогняними знаками на полях Фрігії.

Нація може подужати після конфіскації провінцій, після конфіскації богацтва; може піднести ся після величезних воєнних контрибуцій: але не може ніколи подужати після найстрашнішого з усіх актів війни, після конфіскації своїх жінок. Коли Абу-Обейда післав Омарови звістку про здобуте Антіохії, Омар пострікнув його чемно за те, чому він не дозволив військам узяти з собою жінок. „Коли вони схочуть одружити ся в Сирії, то дозволь їм; і дозволь їм мати тільки жінок невольниць, кільки їм потрібно.” Отся постанова полігамії, заснована на конфіскації жіноцтва в поборених країнах, і впевнила могометанське пановане на завше. Діти таких подруж пишали ся тим, що родили ся від завоювачів - батьків. Найкращий доказ певности сеї політики Північна Африка. Непереможна сила полігамії була справді чудова задля скріплення нових порядків. Трохи більше як через одно покоління халіф почув від своїх намісників, що дачка мусить урвати ся, бо всі діти в тій країні Могометане тай говорять по арабськи.

Могометанізм, такий, який вийшов від його засновника, був антропоморфічною релігією. Його Бог то був лише великанський чоловік, його небо місце любашних розкошів. Його інтелігентніші верстви вирости дуже швидко із сих недосконалих ідей, заводячи намість них инші, більше філософічні, більше вірні. Нарешті вони дійшли до згоди з тими, які оповістив недавно Ватиканський Собор, яко правовірні. Так Аль-Гаццалі важе: „Узнати Бога не можна тим знанем, яке чоловік має про

себе, або про свою душу. Прикмети Бога не можуть бути означені прикметами чоловіка. Його верховенства та панованя не можна ні рівнати, ні міряти”.

IV.

ВІДНОВА НАУКИ НА ПІВДНІ.

За впливом Несторіян і Жидів Араби займають ся плеканем наук.—Вони переміняють свої думки про назначене чоловіка і починають вірніше розуміти будову світа. — Вони означають величину і форму землі.—Їх халіфи збирають великі бібліотеки, опікують ся всіми науками та літературою, засновують астрономічні обсерваторії.—Сарацени розвивають математичні науки, винаходять альгебру, поправляють геометрію та трігонометрію. Вони збирають і перекладають давні грецькі математичні та астрономічні твори і приймають індуктивний метод Арістотеля.—Вони засновують чимало колегій і організують за підмогою Несторіян систему публичних шкіл.—Вони заводять арабські цифри та аритметику і списують і називають звізди. Вони кладуть підвалину до новішої астрономії, хімії та фізики і поправляють дуже хліборобство та промисли.

„Протягом довгого мойого житя”, казав халіф Алї, я замічав часто, що люди похожі більше на ті часи, коли вони живуть, як на своїх батьків”. Отся глибоко філософічна увага Могаметового зятя — суцїа правда, бо хоть особисті, тілесні риси людини можуть натякати на її рід, але склад її духа і, значить, напрям її думок залежить від обставин, серед яких вона живе.

Коли начальник халіфа Омара Амру здобув Єгипет і прилучив його до Сараценської Імперії, то подибав в Александрії грецького граматика Івана, на прозвище Фі-

льопонос, то є Працьолюбєць. Покладаючи ся на приятелство, яке завело ся межн ними, Грек просив подарувати йому останки великої бібліотеки — останки, які помилувала війна, час і забобонність. Амру дозволив ся халіфа, чи може вволити Грекови волю. Халіф відповів: „Коли ті книжки годять ся з Кораном, Словом Божим, то вони непотрібні, і їх нічого берігти; коли-ж вони не годять ся з ним, то вони шкідливі. Знищити їх”. Ось чому ті книжки роздано в александрійські лазні і кажуть, що там було ними топити на шість місяців з верхом.

Хоть сего факту й відрікали ся, але мабуть таки Омар наказав таке. Халіф був чоловік непросвічений; довкола него були фанатики та неуки. Омарів учинок поясняв Алієво переконанє.

Але не треба думати, що книжки, які кортіли Івана Працьолюбця, були з великої бібліотеки Птолемеїв та пергамського короля Евмена. Після того, як Філядельф почав збирати свою бібліотеку, минуло майже тисячу років. Юлій Цезар спалив більше як половину її; александрійські патріярхи не лише що дозволили, але й сами помогли рознести майже все, що лишило ся. Орозій каже виразно, що бачив порожні скрині чи полиці бібліотечні в двацять років після того як Теофіль, дядько св. Кирила, добув від імператора Теодосія наказ знищити її. Та хоть би отся славна колись збірка і не зазнала була ніколи такого насильства, то за тисячу років її таки було би дуже вменшило само старінє і, я додав би, розкраданє. Хоть Іван, як показує його прозвище, і був би радий тілький праці, та певно й його випробованих сил не стало би було на захід коло бібліотеки в пів мільона книг; і видатки на зебеспеку й удержанє того, на що треба було чималих засобів Птолемеїв і Цезарів, переходили засоби Граматика. Тай час, якого було треба на спалєне чи знищенє бібліотеки, зовсім не показує того, яка за велика була збірка. З усіх матеріялів на топливо, пергамент мабуть найгірший. Папір і папірус дуже гарний горючий матеріял, але будьмо певні, що александрійські лазники не брали ся до пергаменту доти, доки могли найти що небудь инше, а з пергаменту складала ся найбільша частина тих книг.

Отже в тім, що Омар наказав знищити сю бібліотеку, під вражінем її непотрібности або її безбожного напня-

му, можна сумнівати ся не більше як у тім, що Хрестоносці спалили бібліотеку в Тріполісі, про яку казали, фантастично, що в ній було три мільйони томів. У першій комнаті, до якої ввійшли, був, мовляв, лише Коран, то подумали, що й інші книжки — твори арабського ошукаця, тому їх і спалено. В обох пригодах в оповіданню є трохи правди, але чимало пересади. А в тім, забобонність визначала ся часто такими вчинками. Іспанці спалили в Мексіці великі купи американських писань образками, — втрата незаплатна; а кардинал Ксіменес казав спалити, на майдані Гранада, вісімдесять тисяч арабських рукописів, між якими було чимало перекладів клясичних авторів.

Ми бачили, як інженерський талан, спонуканий Александровими Перськими походами, довів до чудового розвою чистої науки за Птолемеїв; таке-ж можна сказати і про сараценські воєнні вчинки.

Приятельство завоювача Єгипта Амру з Іваном Граматиком, показує, як дуже арабський дух хилив ся до ліберальних ідей. Його поступ від каабського божкохвальства до Могаметового монотеїзму підготував його до розросту на широких і принадних полях літератури та філософії. Він находив ся раз-у-раз під двома впливами. Вони оба вкупі справили його на дорогу. То були — 1. Вплив сірійських Несторіян: 2. Вплив єгипетських Жидів.

В остатнім розділі я розказав коротенько про переслідування Нестора та його учеників. Вони пробили ся зо свідоцтвом про самотність Бога крізь великі терпіння та мучеництва. Вони відкидали зовсім Олімп із його богами та богинями. „Вон від нас із небесною королевою!”

З такими поглядами, Несторіянам зовсім не важко було зійти ся з їх Сараценськими завоювачами, які не лише що ставили ся до них із найбільшою пошаною, але й повіряли їм деякі найвищі державні уряди. Могомет заборонив як найостріще своїм вірним ображати їх як-небудь. Ієсуїяба, їх найстарший священник, робив умови і з Пророком і з Омаром, а потім халіф Гаруналь-Рашид віддав усі свої публичні школи під верховний догляд Несторіянина Івана Масуе.

До несторіянського впливу додав ся жидівський. Коли Християнство стало хилити ся до злуки з поган-

ством, то наворотане Жидів спиною; воно урвалося зовсім, коли заведено тринітаріанські ідеї. В сірійських та єгипетських містах було повно Жидів. В одній Александрії, тоді як її здобув Амру, було їх сорок тисяч таких, що платили дачку. Століття нещастя й переслідування лише скріпили їх у їхнім монотеїзмі та збільшили завзяту ненависть до божкохвальства, яка у них була все з часу Вавилонської неволі. В купі з Несторіянами, вони перевели на сірійську мову чимало грецьких і латинських філософічних творів, які потім із сірійської мови були перекладені на арабську. Тоді як Несторіянин займався вихованем дитини великих могометанських фамілій, Жид улазив до них яко лікар.

Під сими впливами ослаб дикий фанатизм Сараценів, їх норози вигладилися, їх думки піднеслися. Вони заняли царства Філософії та Науки так само живо, як були заняли провінції Римської Імперії. Вони збулися помилок простого могометанізму та прийняли намісь них наукову правду.

В світі, який поклонявся божкам, меч Сарацена боронив величності Бога. Доктрина про фаталізм, яку вбивав у тямку Коран, помагала сему могуче. „Ніхто не може приблизити, або відвернути назначеного йому наперед кінця. Смерть досягне нас, і на високих вежах. Від самого початку Бог назначив місце, де кождий чоловік має вмерти”. В своїй образній мові Араб казав: „Ніхто не може втекти від своєї долі. Долі їздять кіннями у ночі... Чи сонного в постелі, чи в бурі битви, ангел смерти найде тебе”. „Я переконаний, — казав Алі, про мудрість котрого ми вже згадували — я переконаний, що людські справи йдуть по божому наказу, а не по нашому розпорядку”. Мусульмане є ті, що піддаються покірно волі Божій. Вони погодили долю з вільною волею кажучи: „Нам дано нарис, ми-ж виводимо малюнок життя, як хочемо”. Вони казали, що коли ми хочемо побороти закони Природи, то ми не повинні противити їм, але повинні важити їх одні против одних.

Отся темна доктрина підготувала своїх прихильників до сповнення великих діл — діл, які й сповнили Сарацени. Вона переменяла роспуку в покору і навчила людей гордувати надією. У них була пословиця: „Роспука вільний чоловік, Надія невільник”.

Але чимало воєнних пригод показало ясно, що ліки можуть улекшити муку, що штука може загоїти рани, що тих, хто справді вмирає, можна вирвати могили. Жидівський лікар став живим признаним протестом проти фаталізму Корана. Строгість напереднього назначеня була мало-по-малу знякшена і почали допускати, що в особистому життю може мати вплив вільна воля; що добровільними поступками чоловік може подекуди рішити своє власне жите. Але, що до націй, то вони не можуть дати Богови ніякої особистої відповіді, вони є під доглядом невідмінного закона.

Тут було ярке противенство межі християнськими і могометанськими націями: християнин був переконаний про безперестанні вмішування Промислу божого; він вірив, що в управі світа не було нічого похожего на закон. Молитвами та щирими просьбами він-ді міг намовити Бога, аби той перемінив хід справ, або, коли се не повело ся, то йому могло пощастити у Христа, або у Діви Марії, або через святих заступників, або за впливом їх мощів чи костий. Коли його власні просьби були даремні, він міг дістати, чого бажав, через свого священника, або святих людей Церкви, особливо коли було додати приноси або дарунки грішми. Християнство вірило, що за впливом церкви на вищі істоти воно може перемінити хід справ. Іслам стояв на набожній покірности невідмінній волі Божій. Молитва християнина була головно забагливим дайканем сподіваного добра, молитва Сарацена набожним виразом дяки за минувшину. Обое клали молитву намісь охватної задуми Індії. Задля християнина поступ світа був проявою несподіваних одна з одною понук, раптових несподіванок. Задля могометанина тілесний рух виходив з якогось передущого руху, кожда думка з передущої думки, кожда історична подія була плодом якоїсь передущої події, кождий людський учинок був результатом якогось минувшого і сповненого вчинку. В довгій історії нашої породи, ніщо ніколи не було заведено раптово. Тут була правильна, неминуча черга від події до події. Се залізний ланцюх долі, якої кільцями є факти; кождий тоїть на назначенім наперед місци — ні один із них не був нарушений коли-небудь, ні один не був випертій. Кождий чоловік прийшов на світ без свого власного відома, і мусить піти з него може про-

ти свого власного бажання. Нехай же зложить смиренню руки тай где кінця долі.

Згідно з отсею переміною думки про управу особистого життя, настала й переміна думки про механічний лад світа. По Корану, земля — чотирибічна площа, обведена великими горами, які держать її в рівновазі на місци та підпирають небосклін. Ми повинні чудувати ся набожно силі й мудрости Божій, дивлячи ся на отсей великийй крихкий кришталовий простір, який поставлений беспечно на своє місце і ніраз не тріснув ані не попсував ся. По-вище небосклону, сперте на нім є небо, побудоване на сім похерхів, у найверхнішм із них живе Бог, який у подобі великанського чоловіка сидить на троні, маючи з обох боків крилатих биків, похожих на тих, які були в палатах давніх Ассирійських королів.

Отсі ідеї, які, правду кажучи, не є питомо могаметанські, але належать до всіх людей на певному ступні духового розвою, яко релігійні обяви, заміняли поступовіці Могаметане дуже швидко на інші — науково вірні. Але, як у християнських країнах, так і тут поступ не зробив ся без відпору з боку оборонців обявленої правди. Так, коли Аль-Мамун, обізнавши ся з кулястою формою землі, наказав своїм математикам і астрономам зміряти степені найбільшого круга на ній, то один із найславніших докторів божої науки тодішнього часу Такіуддін, обвинував безбожного халіфа, заявляючи, що Бог певно покарає його за подуфале перериване набожности вірних тим що підпирає й ширить межі ними фальшиву й атеїстичну філософію. Але Аль-Мамун поставив на своїм. На берегах Червоного моря на шінарській рівнині, за підмогою астролябії, означено підняте бігуна над горізонтом і то на двох стаціях того самого меридіана, віддалених від себе як раз на один степень. Опісля зміряно віддаль межі сими двома стаціями і вийшло її двісті тисяч хашемітських ліктів; се чинило на всю обійму землі коло двацять чотирьох тисяч наших миль. — означіне не далеке від правди. Але що сферичну форму годі було виводити на певно з одного такого змірення, то халіф казав зробити друге коло Куфи в Мезопотамії. Його астрономи розділили ся на дві партії і, виходячи з даної точки, обі зміряли лук одного степеня, одна на північ, а друга на південь. Результат подано в ліктях. Коли вжито ліктя,

звісно під назвою королівського, то довгота степеня була означена вірно без одної третини милі до дійсної величини. Із сих мірянь виснував халіф, що кулясту форму землі доказано.

Цікаво як швидко дикий фанатизм Сараценів перемінив ся в пристрасть до духових занять. Коран перешкоджав зразу літературі й науці. Могамет вихвалив його яко найбільший із усіх творів і вказував на його недосяжну досконалість яко на доказ свого божого післанництва. Але, не минуло й двацять років після його смерті, і досвід Сараценів у Сирії, Персії, Малій Азії та Єгипті зробив чудове діло; тодішній халіф Алі підпирав прилюдно всі роди літературних занять. Моавія, засновник Омійадської династії, що настав в 661 р., зробив революцію в управі. Вона була виборна, він зробив її спадковою. Він переніс свою столицю з Медіни в більше центральне місце, Дамаск, і пустив ся на дорогу роскоші і пишності. Він розірвав окови тупого фанатизму і став любителем тай опікуном письменства. Трийцять років зробили чудову перемену. Один Перський сатрап, що був з поклоном у другого халіфа, Омара, найшов його спячого серед бідних на ступнях медінського мечету; але заграничні післанці, які мали нагоду бачити Моавію, шестого халіфа, були представлені йому в пишній палаті, прикрашеній побірними арабесками, серед саду з цвітами і фантамами.

Менше як через сотню років після Могаметової смерті, переведено на арабське головних грецьких філософічних авторів; поеми як „Іліяда” тай „Одіссея”, в яких бачили безбожний напрям через їх мітологічні натяки, переведено на сірійське, аби вдоволити цікавість учених людей. Альманзор, який халіфував у 753—775 рр., переніс осідок уряду в Багдад, перемінений ним у пишну митрополію; він посвячував чимало часу на дослід і підпиране астрономії тай заснував медитінські і правничі школи. Його внук, Гарун-аль-Рашид (786 р.) пішов слідом за ним і наказав, аби при кождім мечеті в його державі була заснована школа. Але золотий вік азійської вчености настав за халіфату Аль-Мамуна (813—832). Він зробив Багдад осередком науки, зібрав великі бібліотеки тай скупив коло себе вчених людей.

Виплеканий таким чином величний смак тривав далі після того, як через внутрішні незгоди Сараценська Імперія була поділена на три частини. Абассідська династія в Азії, Фатімітська в Єгипті таї Омміядська в Іспанії стали перебігати одна одну не лише в політиці, але й у письменстві та в науці.

В письменстві Сарацени займалися всім, що могло розвеселити або навчити духа. Пізніше вони хвалили ся, що з них вийшло більше поетів як із усіх інших націй на купу. В науці вони заслужили ся велико тим, що займалися нею по методу Греків александрійських, а не по методу Греків європейських. Вони порозуміли, що науку не можна ніколи розвивати одною спекуляцією; її одинокий певний поступ досягає ся практичним допитом Природи. Їх метод визначає ся власне експериментом і обсервацією. На геометричні та математичні науки вони дивили ся яко на струменти мислення. Цікаво завважати, що в їх численних писаннях про механіку, гідростатику таї оптику, розвязка завдачі робить ся все за підмогою експерименту, або інструментальної обсервації. Отсе й зробило їх привідцями хемії, отсе й довело їх до винаходу всяких апаратів задля дестіляції, сублімації, перетоплювання, фільтрування й т. п.; отсе спонукало їх покликати ся в астрономії на струменти з поділами, як квадранти й астролябії; вживати в хемії ваги, якої теорію вони знали прекрасано; робити таблиці специфічних тягарів і астрономічні таблиці, які були в Багдаді, Іспанії та Самарканді; через отсе вони видосконалили дуже геометрію та тригонометрію, винайшли альгебру та прийняли в аритметиці індійську нумерацію. Се все були результати того, що вони воліли індуктивний метод Арістотеля, а відкинули мрії Платона.

Задля заснованя та розширення публичних бібліотек, вони збирали запопадливо книжки. Так, кажуть, халіф Аль-Мамун привіз у Багдад рукописей на сотнях вельблюдів. В угоді з грецьким імператором Михайлом III., він поклав умову, що одна з константинопільських бібліотек має бути віддана йому. Межи придбаними таким чином скарбами була й розвідка Птолемея про математичну конструкцію небес. Він її зараз же перевів на арабське під заголовком „Альмагест”. Такі збірки були иноді дуже великі; так у Фатімітській Бібліотеці в Каїрі було сто ти-

сяч томів, прегарно переписаних тай оправлених. Межи ними було шість тисяч п'ятсот рукописей про саму астрономію та медицину. По уставу сеї бібліотеки можна було позичати книжки студентам, які жили в Каїрі. В ній були й два глобуси, один із масівного срібла, другий із міді; кажуть, що остатний був зроблений Птолемеєм, а перший коштував три тисячі золотих корон. У великій бібліотеці іспанських халіфів було нарешті шість сот тисяч томів; один катальог її займав сорок чотири томи. Окрім того було сімдесять публичних бібліотек в Андалузії. Збірки приватних осіб були иноді дуже великі. Один приватний учений не прийняв запросин Бухарського султана через те, що задля перевозки його книжок треба було би чотириста вельблюдів.

У кожній великій бібліотеці був відділ до переписування або перекладання. За такі переклади брали ся часто і приватні люди. Несторіянський лікар Гоніян мав такий заклад у Багдаді (в 850 р.). Його заходом переведено Арістотеля, Плятона, Гіппократа, Галена й т. п. Що до оригінальних творів, то верховні уряди колегії домагали ся звичайно від їх професорів, аби давали розвідки на завдані теми. Кожний халіф мав свого власного історика. Книжки оповідань та казок, як „Тисяча й одна арабська нічна забава“, свідчать про творчу фантазію Сараценів. Окрім того були твори про всякі справи — про історію, правознавство, політику, філософію, біографії не лише славних людей, але й славних коней та вельблюдів. Отсі книжки виходили без якої небудь цензури або калічення, хоть пізніше на публікації теологічних творів треба було дозволу. Було чимало показчиків, географічних, статистичних, медичинських, історичних, словарів і навіть їх укорочень або витягів, як ось „Енциклопедичний Словар усіх наук“ Могамета Абу-Абдальлі. Велико клали на чистоту та білоту паперу, на скусні виводи писання чорнилами різних красок, на виріб зоголовків позліткою або якими иншими прикрасами.

Вся Сараценська Імперія була засіяна колегіями. Вони були в Монголії, Татарії, Персії, Мезопотамії, Сирії, Єгипті, Північній Африці, Мароцці, Феці, Іспанії. На одному краю сеї величезної країни, яка по своєму географі-

чному простору переходила далеко Римську Імперію, стояла колегія тай астрономічна обсерваторія в Самарканді, на другому Джіралда в Іспанії, розказуючи про се підпиране науки, пише: „Сю саму королівську привілею брали собі й незалежні еміри провінцій і їх супірництво розширило смак до науки тай плату за неї від Самарканда й Бухари до Феца й Кордови. Візир одного султана посвятив суму двіста тисяч золотих монет на засноване колегії в Багдаді та пятнайцять тисяч дінарів доходу в рік на вдержане її. Плоди науки давано, може в ріжні часи, шістьом тисячам учеників кожного стану, від сина вельможі до сина робітника; статні стіпендії признавано бідним школярам і нагороджувано відповідною платою заслугу або ревність професорів. Твори Арабської літератури відписувано та збирано в кожному місті; студенти робили се з охоти до науки, богачі з суєти. Верховний догляд за сими школами поручувано з чесним лібералізмом иноді Несторіянам, иноді Жидам. Було все одно відки хто родом, або які його релігійні погляди, звертали увагу лише на його вченість. Великий халїф Аль-Мамун заявив, що ті є Божі вибрані, його найкращі і найкористніші слуги, чіє жите посвячено просвіті своїх розумових сил; що вчителі мудрости се дійсні світочі і праводавці сего світа, який без їх підмоги став би знов темний і дикий”.

По приміру медичинської колегії в Каїрі, і в інших медичинських колегіях студенти мусіли здавати острі экзаменти. Після того кандидат мав право практикувати в своїй професії. Перша медичинська колегія в Європі була заснована Сараценами в Салерно, в Італії. Перша астрономічна обсерваторія поставлена ними в Севільї, в Іспанії.

Ми вийшли би далеко за межі сеї книжки, якби захотіли показати докладно результати сего могучого наукового руху. Давні науки були дуже розширені — нові почали ся. Заведено індійський аритметичний метод, винахід чудовий, який виражає всі числа десятьма знаками, даючи їм значіне абсолютне і значіне позиційне, та достачуючи прості правила задля легкого dokonання усяких рахуб. Альгебра, або універсальна аритметика — метод виховання неозначених скількостей, або досліду відно-

син межі всякими кількостями, чи арифметичними, чи геометричними — розвила ся з початку, який полишив Діофант. Могамет Бен Муза дав розвязку квадратних рівнянь, Омар Бен Ібрагім розвязку кубічних рівнянь. Сарацени дали й тригонометрії її новішу форму, поклавши синуси намісь хорд, які вживали ся перше; вони підняли її в окрему науку. Названий вище Муза був автором „Розвідки про Сферичну Тригонометрію”. Аль-Багададі лишив таку славну розвідку про міряне землі, що дехто за-являв, що се копія загубленого Евклідового твору про сю справу.

В астрономії вони робили не лише катальоги, але й карти звізд, які видно на їх небесах, даючи великим звіздам арабські імена, які вони й доси мають на наших глобусах неба. Вони допевнили, як ми бачили, величину землі, змірявши один степень на її поверхні, означили нахилене екліптики, опублікували поправлені таблиці сонця й місяця, встановляли довготу року, справдили настанє рівних днів і ночий. Про розвідку Альбатегнія „Наука про Звізди” говорить Ляплєс з пошаною; він же звертає увагу і на важний відривок Ібн-Юніса, астронома єгипецького халіфа Гакема, в 1000 р., де є довгий ряд обсервацій від часу Альманзора, затьмінь, рівних днів і ночий, стоянок сонця, злук планет, хованя звізд, обсервацій, які кинули чимало світла на великі переміни в системі світа. Арабські астрономи займали ся і ладженем та поправлюванем астрономічних інструментів, мірянем часу ріжними годинниками, клєсідрами та сонічними годинниками. Вони перші завели задлятого вагадло.

В експериментальних науках вони дали початок хемії, відкрили деякі з її найважніщих реагентів — сірчаній квас, салітрянний квас таї алькоголь. Вони приклали сю науку до медицинської практики, перші опублікувавши фармакопєї або діспензаторії й додавши до них мінеральні препарати. В механіці вони встановили закони паданя тіл, мали доволі ясні понятя про суть ваготи, знали теорію механічних сил. У гідростатиці вони перші зладили таблиці специфічних тягарів тіл і писали розвідки про плаване й поринанє тіл у воді. В оптиці вони поправили хибну думку Греків про те, що промінь іде від ока і до-

торкає ся видимої річи, завівши гіпотезу, що промінь іде від річи до ока. Вони розуміли появи відбивання й лома-ня світла. Альгазен зробив велике відкрите криволіній-ної дороги світляного проміння кріз атмосферу і доказу-вав, що ми бачимо сонце й місяць ще заки вони зійшли тай після того як вони зайшли.

Наслідки сеї наукової діяльності видно ясно в вели-кім поступі багатьох промислів. Хліборобство показує се в ліпших методах зрошування, в штучному гноєн-ю, в плеканю кращих пород худоби, в виданю розумних збі-рок сільських законів, у заведеню управи рижу, цукру й кави. Промисли показують се в великім розширеню управи шовку, бавовни й вовни, в виробі кордовської та мароцької шкіри й паперу, в гірництві, відливарнях і ріж-них металницьких оперіціях, у виробі толедських шпад.

Яко горячі любителі поезії й музики, Сарацени по-свячували сим пишним заняттям чимало вільного часу. Вони навчили Европу грати в шахи, передали їй свій смак до творів фантазії — романів і новель. Вони любували ся і в поважніщій літературі: мали чимало чудових тво-рів про такі справи як несталість людської величі, наслід-ки безрелігійности, ліха доля, початок, істноване і ко-нець світа. Иноді ми на диво подибуємо у них ідеї, які, як підхлібляємо собі, повстали в наші часи. Так наші но-віці доктрини про еволюцію та розвій викладали ся в їх-ніх школах. Правду кажучи, вони вели їх далеко далі як ми се любимо робити, бо розширяли їх навіть на неорга-нічні або мінеральні річи. Головний принцип альхемії був природний процес розвою металічних тіл. „Коли прості люди”, каже Аль-Хазіні, що писав у дванайцятому столі-тю, „чують від природознавців, що золото є тіло, яке дійшло до повної достиглости, до краю повноти, то вони вірять твердо, що воно щось таке, що доходить до сеї до-сконалости мало-по-малу, проходячи крізь форми всіх інших металічних тіл, так, що його золота природа була зразу оловяна, опісля стала циновою, а далі мідяною, срі-бною і нарешті дійшла до розвою золота; не знаючи, що природознавці, кажучи таке, мають на думці лише щось по-хоже на те, що вони думають, коли кажуть про чолові-ка та приписують йому повноту і рівновагу в природі й

будові — а не те, що чоловік був колись биком і перемі-
нив ся в осла, потім у коня, далі в малпу і нарешті став
чоловіком”.

V.

БОРОТЬБА ЗА ПРИРОДУ ДИШІ — ДОКТРИНА ПРО ЕМАНАЦІЮ ТА АБСОРПЦІЮ.

Європейські ідеї про душу. — Вона походить на форму свого тіла.

Східні філософічні погляди. — Ведська теологія і Буддизм голосять доктрину про еманацию та абсорпцію. — Її боронить Арістотель, до котрого пристала александрійська школа і за тим Жиди й Араби. — Вона є в творах Ерігени.

Зв'язь сеї доктрини з теорією про вдержане та обопільні відносини сили. — Порівняне межі початком і кінцем тіла й душі. — Потреба заснувати людську психологію на порівняній психології.

Аверроїзм, який стоїть на сих фактах, заводиться в християнство через Іспанію та Сіцилію.

Історія нищення Аверроїзму. — Повстанє Ісламу проти него. — Противенство жидівських синагог. — Папство завзяло ся знищити його. — Заведене Інквізиції в Іспанії. — Грізні переслідування і їх наслідки. — Прогнанє Жидів і Маврів. — Зваленє Аверроїзму в Європі. — Рішинець остатнього Ватиканського Собора.

Поганські Греки й Римляне вірили, що людський дух походить на свою тілесну форму, переміняє ся з перемінами тіла й росте з його ростом. Ось чому герої, яким було позволено зійти в Гадес, пізнавали лехко своїх давніх

приятелів. Вони задержали не лише свій тілесний вид, але й свою звичайну одежу.

Первісні християне, яких думки* про майбутнє життя, про небо й пекло, домівку праведників і грішників, були далеко живіші від думок їхніх поганських попередників, прийняли й розвили ці старі ідеї. Вони не сумнівалися, що на тім світі зійдуться зі своїми приятелями і будуть бесідувати з ними, так як робили тут на землі — сподіванка, яка дає розраду людському серцю, мирить його з найтяжшими втратами і вертає йому його вмерлих.

Через непевність про те, що робить ся з душею в час між її розстанем із тілом і судним днем, настала чимало ріжних думок. Декотрі думали, що вона літає над своїм гробом, інші, що блукає без поради в повітрі. В простонароднім віруванню, св. Петро сидів під дверми неба тай одвірничів. Він мав право вязати й розвязувати. Він міг пустити або сперти людські душі. Але багато людей не хотіли признати йому сеї власти, бо його присуд випереджав би судний день, який таким чином був би непотрібний. Після Григорія Великого, прийнято загально доктрину про чистилище. Придумане місце пропочивку задля розлучених душ.

У те, що душі вмерлих відвідували иноді живих людей, або свої давні домівки, вірили все в усіх європейських країнах твердо, не лише селяне, але й інтелігенція. В якімось милім жаху збирають ся люди в зимові вечери коло ватри та слухають оповідання про страховища, домовиків та духів. Римляне мали давно своїх лярів, або духів тих людей, що жили праведно, своїх лярів або лемурів — духів безбожників, свої тіни — духів тих людей, яких заслуги були непевні. Коли людське свідоцтво про такі річи може мати яку небудь ціну, то є чимало доказів від найдавніших віків аж до тепер, таких обширних і непорушних, які лише можна найти на підпорі чого небудь, що ці тіни вмерлих збирають ся коло каменя на могилах, або вишукують собі таємні домівки в темних комнатах розвалених замків, або ходять, коли місячно, в сумній самотині.

Тоді як у таке вірили загально прості люди в Європі, в Азії панували інші й зовсім инакші погляди широко, а в вищих країнах думки загально. У шіснацятому сто-

лїтю церковний авторитет устиг був задавити їх, але вони не щезали ніколи. В наші часи вони розширили ся в Європі так потайно та дуже, що в папському Сіллябусі вважали потрібним вивести їх на світ божий як найявніще; і Ватиканський Собор, годячи ся з думкою про їх шкідливий напрям і тайне розширенє, так само явно й рішуче прокляв, в своїх перших канонах, усіх тих, хто держить ся сих поглядів. „Нехай буде анахтема, хто каже, що духові річі то еманациї божої матерії, або що божа суть стає всім через появу чи розвій”. З огляду на сю авторитетну заяву, треба отсе розглянути характер тай історію тих поглядів.

Ідеї про природу Бога впливають неминуче на ідеї про природу душі. Східні Азіяти прийняли думку про неособистого Бога і що до душі її неминучий наслідок, доктрину про еманацию тай абсорпцію.

Так Ведська теологія заснована на признанню універсального духа, який проходить усі річі. „Справді є лиш одно Божество, найвищий Дух; він тої самої природи, що й душа чоловіка”. І в Ведах і в законах Мену сказано, що душа — еманация всепроходячого Інтелекта і що вона має неминуче бути знову прожерта. Вони кажуть, що душа без форми і що видима Природа, з усею своєю красою та гармонією, се лише тїнь Бога.

Ведаїзм розвив ся в Буддизм, який став вірою більшої частини людської породи. Ся система признає, що є найвища Сила, але перечить, аби була найвища Істота. Вона розглядає існуванє Сили, яка дає початок матерії яко своїй прояві. Вона приймає теорію про вплив і прожерте. В горючій свічці вона бачить образ чоловіка — втіленє матерії та розвій сили. Коли ми питаємо її про долю душі, то вона питає нас, що стало ся з поломінню, коли вона загасла і в якому стані була вона, заки засвічено свічку. Чи вона була ніщо? Чи її знищено? Вона допускає, що ідея про особистість, яка дурила нас за житя, може й не гасне при смерті, але тратить ся мало-по-малу. На сїм заснованю переселенє душ. Але нарешті настає злука з універсальним Інтелектом, доходить ся до Нірвани, настає забутє, стан, який не має нічого спільного з матерією, простором, або часом, стан, в який перейшла поломінь загаслої свічки, стан, у якому ми були, заки родили ся. Ось кінець, якого ми маємо надї-

яти ся; се зворотне щезнене в універсальній Силі — найвище щастє, вічний супокій.

Перший завів отсі доктрини в Східній Європі Арістотель; і справді, як добачимо, його нарешті вважали їх автором. Вони мали рішучий вплив в остатній період александрійської школи. Жид Фільо, що жив за Калігулі, заснував філософію на теорії про еманацию. Плотін прийняв отсю теорію не лиш яко таку, яку можна було прикласти до душі чоловіка, але й яко таку, якою можна було пояснити природу Трійці. Бо, як промінь світла впливає із сонця і як теплота впливає із проміння, коли він доторкає ся матеріяльних тіл, так із Батька впливає Син, і за тим Дух святий. Плотін виводив з отсих поглядів практичну релігійну систему, яка вчила набожного чоловіка, як увійти в стан екстази, передсмак щезнення в універсальній світовій душі. В отсему стані душа тратить індивідуальну свідомість. Порфірій шукав подібно щезнення в Бозі або злуки з Богом. Він був Тирієць родом, заснував школу в Римі таї писав проти Християнства; на його розвідку про сю справу відповів Евсевій і св. Ієронім, але Імператор Теодосій зацитькав його ліпше, наказавши спалити всі екземплярі розвідки. Порфірій жалує ся на власну негідність, кажучи, що він з'єднав ся з Богом в екстазі лиш один-однісінький раз на вісімдесять шість років, тимчасом як його учитель Плотін з'єднав ся, таким чином, шість разів на шістьдесять років. Повна теологічна система, заснована на теорії про еманацию, була зложена Проклем, який показував спосіб як робить ся абсорпція: чи душа прожирає ся та з'єднанняє ся при смерті, чи задержує почуте особистости на якийсь час і падає в повну злуку по-малу.

Від александрійських Греків переймили сесі ідеї Сараценські філософи, які дуже швидко після здобуття великого єгипетського міста лишили нижшим верствам їхні антропоморфічні думки про природу Бога та форму духа, похожу на людське тіло. Коли Арабізм розвив ся в окрему наукову систему, то теорії про еманацию та абсорпцію були між його характеристичними прикметами. В сій затраті простонародного Могаметанізму дуже поміг приклад Жидів. Вони те-ж покинули антропоморфізм своїх предків; вони заміняли Бога, який жив здавна за висою святині, на безконечний Інтелект, який проходить

увесь світ і, признаючи свою неспосібність порозуміти, як може якась річ, покликана раптово до істновання, бути спосібна до безсмертя, вони казали, що душа чоловіка звязана з минувиною, яка не має початку, і з будувциною, яка не має кінця.

В інтелектуальній історії Арабізму ми все бачимо Жидів і Сараценів у купі. То само було в їхній політичній історії, чи ми возьмемо її в Сирії, чи в Єгипті, чи в Іспанії. Від них обох західна Європа взяла свої філософічні ідеї, які з часом досягли верха в Аверроїзмі; Аверроїзм се філософічний Іслямізм. Європейці в загалі вважали Аверроеса автором отсих ересів і через те правовірні й п'ятували його, але він був лише їх збирачем і товмачем. Його твори наступали на Християнство двома дорогами: з Іспанії через Південну Францію вони зайшли в Верхню Італію, викликаючи по дорозі чимало ересів; із Сіцилії вони перебрали ся в Неаполь і Південну Італію, під охороною Фрідеріха II.

Але ще давно наперед сего великого інтелектуального нападу на Європу, тут було щось таке, що можна назвати спорадичними проявами Орієнталізму. Задля прикладу я наведу погляди Івана Ерігени (в 800 р.) Він прийняв і проповідував філософію Арістотеля; був на прощі в рідному місці сего філософа і надіяв ся, що з'єдинить філософію з релігією таким способом як пропонували християнські церковники, які вчили ся тоді в могометанських університетах в Іспанії. Він був Британець родом.

У листі до Кароля Лисого, Анастасії чудує ся „як міг такий варвар, що приходить із самого края землі та ще й відтятий від людської бесіди, порозуміти справи так ясно й перевести їх на чужу мову так гарно”. Головна ціль його писань була, як ми сказали, з'єдинити філософію з релігією, але його виклад про ці справи завів його перед церковний суд і деякі з його творів присуджено спалити. Його найважніша книга має заголовок: „De Divisione Naturae” (Про розділ природи).

Філософія Ерігени засновує ся на факті, звісним із обсервації тай признанім загално, що всяка жива істота виходить із чогось такого, що жило перше. Значить, видимий світ, яко живий, мусів виплисти з якогось первіс-

ного істновання, і се істноване — Бог, який є, таким чином, привідцем і хоронителем усього. Все, що ми бачимо, піддержує ся яко видима річ силою, яка виходить із него і, коли би сю силу відняти, то воно пропало би неминуче. Таким чином, Ерігена розуміє Божество jako безперестанного учасника в Природі, яку воно хоронить, держить і підпирає, і тут воно то само, що грецька світова душа. Особисте жите індівідів се, значить, частина загального істновання, то є світової душі.

Як би коли небудь була віднята піддержуюча сила, то всі річи мусіли би вернути ся в жерело, відки вийшли — то є, вони мусіли би вернути ся в Бога і бути прожерті ним. Таким чином, уся видима Природа мусить нарешті вернути ся в Інтелект". „Смерть тіла се віднова річий і ворота до їх давного вдержаня. Так звуки вертають ся в повітрі, в якім вони родили ся і яким були піддержувані, і вже їх не чути: ніхто не знає, що стало ся з ними. В тому наконечному прожертю, яке через якийсь час мусить настати неминуче, Бог буде всім, в усім, і нічого не буде, лише він один". „Я розглядаю його jako початок і причину всіх річий; усі річи, які є й були, і яких уже нема, були сотворені з него, ним і в нім. Я, значить, дивлю ся на него jako на кінець і непереступну межу всіх річий... Є чотири способи розуміння Природи — два погляди на божу Природу, jako початок і кінець, та два на сотворену Природу, причини й наслідки. Нема нічого вічного, окрім Бога".

Ворота душі в універсальний Інтелект називає Ерігена „Теозіс" або Обожене. В сему наконечному прожертю пропадає усяка згадка про її минулі досвіди. Душа вертає ся в стан, у якім була, заки одушевила тіло. Ось чому Ерігена мусів попасти у гнів Церкви.

В Індії люли признали в перше факт, що сила є незнищена і вічна. Се натякає на більше або менше ясні ідеї про те, що ми тепер звемо „корреляція і вдержане сили". Розвага про сталість усього світа підпирає сей погляд, бо-ж ясно, що як би було вбільшене або вменшене, то пропав би світовий лад. Ось чому треба прийняти певну й невідмінну скількість універсальної енергії jako науковий факт. Переміни, які ми бачимо, се лиш її розділ.

Та як ми мусимо вважати душу активним принципом, то покликати якусь нову душу на існування з нічого, значить додати її до давньої світової сили. І як би воно було так при кождім індивіді, який родився, та повторялося потім задля кожного індивіда, то сума сили мусіла би зростати раз-у-раз.

Окрім того, чимало праведників просто обурюєся думкою, що Всемогучий слуга забаганок і пристрастей чоловіка, і що в певний речинець після його початя, йому треба сотворяти душу задля розродку.

Коли розглядати чоловіка яко зложеного з двох частин, душі та тіла, то очевидні відносини остатнього можуть кинути чимало світла на потайні, темні відносини першої. Матерія-ж, із якої складаєся тіло, береся з загальної маси матерії, навколо нас, і після смерти вертаєся у сю загальну масу. Чи-ж у початю, перемінах і долі матеріяльної частини тіла, не показує Природа нашим очам обяви, яка може вести нає до знання початя й долі товаришки, духової частини, душі?

Послухаймо на часинку одного з наймогутніших могометанських письменників.

„Бог сотворив дух чоловіка із крихідки свого власного світла; його доля вернути ся в него. Не думайте марно, що він умре, коли тіло вмирає. Форма, яку ви мали, вступаючи в сей світ, і ваша теперішня форма не є ті самі; ось чому, коли пропадає ваше тіло, то се ще не значить, що пропадете й ви. Ваш дух прийшов у світ яко чижинець; він лише гість, комірник у дочасній домівці. Від проб і бур сего тривожного життя, наше пристановище в Бозі. У злуці з ним ми найдемо вічний супокій — супокій без жури, радість без муки, силу без слабости, знанє без сумніву, супокійне а про те екстатичне бачене жерел життя і світла і слави, жерела, з якого ми вийили”. Так каже Сараценський філософ Аль-Гаццалі (в 1010 р.).

У камені матеріяльні частини є в стані тривкої рівноваги; він, значить, може тривати все. Звір власне лише форма, крізь яку пропливає раз-у-раз матерія. Він приймає доповненє і віддає непотрібне. Тут він похожий на водоспад, на ріку, на полонінь. Частини, які складають

його в одну мить, утікають у другу. Йому треба задля тривання, доповнення з боку. Він триває лиш якийсь час і приходить неминуча частина, коли він мусить умерти.

У великій задачі психології ми не можемо надіятися на науковий результат, коли ми станемо розглядати лиш один факт. Ми повинні користуватися усіми доступними фактами. Людську психологію можна розв'язати вповні лише порівняною психологією. Ми мусимо розвідати з Декартом, чи душі звірів не своячки людській душі, менше досконалі члени в тім самім ряді розвою. Ми мусимо звернути увагу і на те, що ми розбираємо в розумному принципі чоловіка. Де була би людська фізіологія, як би вона не була пояснювана блискучим промінем порівняної психології?

Броді, розглянувши факти всесторонньо, каже, що дух звірів по правді той самий, що й людський. Усякий, хто знає собаку, допустить, що се сотворіне розбирає добре від злого і свідімує, коли зробить помилку. В чимало домашніх звірів є толк, і вони вживають відповідних способів, аби досягнути ціли. Кілько-ж то анекдотів розказують про намірені вчинки слоня та мавпи! І сей очевидний розум не від уданя, не від їх товаришованя з чоловіком, бо дикі звірі, які не знають такого товаришованя, показують ті самі прикмети. В різних відмінах, спосібність і характер дуже відмінні. Так собака не лише що розумніша від кітки, але й має суспільні тай моральні прикмети, яких кітка не має; собака любить свого пана, кітка свою домівку.

Дю Буа - Реймон робить ось яку мітку увагу: „З великою пошаною та зачудованем мусить дослідник Природи дивитися на отсю мікроскопічну молекулу нервової матерії, де є трудяща, будівлина, порядлива, вірна та смілива душа муравля. Вона розвила ся в свій теперішній стан через безконечний ряд поколінь”. Який навчаючий вивід ми можемо зробити з розвідок Губера, що так гарно писав про сю справу! „Коли ви прийдіть до одного муравлеви коло праці, то ви можете сказати, що він робитиме опісля!” Він розглядає матерію і міркує, як робите й ви. Ось один із багатьох анекдотів,

який дає Губер так вірно та просто: „При обзорирах праці муравлем - доглядачем, коли робітники почали класти дах за швидко, він розглянув його і розібрав, підняв стіну так високо як треба, і нова стеля була зроблена з останків старої”. Певно сї комахи не автомати, вони показують намір. Вони пізнають своїх давних товаришів, які були сховані від них на кілька місяців, і радують ся, що вони вернули ся. Їх мова вусиками спосібна до ріжнородного виразу; вона пристосована до середини муравлинка, де все темне.

Тимчасом як одинкові комахи не живуть тільки, аби могли виховувати своїх молодих, суспільні комахи живуть довше, показують моральні почуття таї виховують своє потомство. Декотрі з сих невидних сотворінь, взірці терплячки та роботящости, працюють по шіснайцять або і вісімнайцять годин у добу. Мало людей спосібні до безпереривної духової праці довшої як чотири або пять годин.

Схожість наслідків показує на схожість причин; схожість учинків показує на схожість органів. Я просив би читача сих параграфів, що знає звичаї звірів і особливо суспільні відносини тої чудесної комахи, про яку ми тільки що говорили, узяти девятнайцятий розділ мого твору „Історія Інтелектуального Розвою Європи”, де він найде опис суспільної сїстемі Перуанських Інкасів. То може, з огляду на схожість суспільних інституцій і особистої поведінки комахи та суспільних інституцій і особистої поведінки цивілізованих Індіан — невидної комашки і чоловіка — він изгодить ся зо мною, що „від бжіл і ос і муравлів, від усього сего нижшого звірячого життя. на яке чоловік дивить ся згорда, йому судило ся дізнати ся нарешті, що таке справді він”.

Погляди Декарта, що вважав усі комахи автоматами, ледви чи можна прийняти зовсім. Комахи автомати лише в діянню їх черевної перевязки та тої частини їх головних мозкових вузлів, які мають діло з одночасними вражіннями.

Одна з функцій комірково - нервового матеріалу — вдержувати сліди чи останки вражінь, які приносять їм органи змислові; ось чому нервові вузли, зложені з сего матеріалу, можна вважати регістуючими приладами. Во-

ни аводять і елемент часу і в діяне нервового механізму. Вражінє, яке моглоби без них кінчити ся зараз у рефлексивнім діянню, задержує ся, і з сим триванєм показують ся всі ті важні наслідки, які ростуть від обопільного діяня багатьох вражінь, старих і нових, одні на одних.

Нема нічого такого, як самохітна або самопочатна думка. Кождий інтелектуальний акт виходить із якогось передущого акту. Він має істнованє від чогось такого, що робило ся перше. Два розуми зложені зовсім однако і поставлені на вплив зовсім однакої обстанови, мусять виробити зовсім однаку думку. На таку однакість діяня натякає популярний вираз „commonsense” (простий розум) — вираз повний значіння. В початю думки є дві окремі умови: стан організму залежний від передущих вражінь і від істнуючих фізичних обставин.

У головних мозкових вузлах комах нагромаджують ся останки вражінь на загальні периферичні нерви, і в них задержують ся ті, які приносять ся до них органами спеціальних змислів — зору, нюху та слуху. Їхнє обопільне діяне підносить комахи над чисто механічні автомати, у яких реакція йде зараз за вражінем.

В усіх пригодах, діяне кожного нервового центра, хоть який був би ступінь їх розвою, високий чи низький, залежить від одної головної хемічної умови — оксидациї. Навіть як би в чоловіці запас артеріяльної крови був спинений лише на частинку, то нервовий механізм утеряв би свої сили; як би сей запас уменшити, то зіслаб би відповідно механізм; навпаки, як би його вбільшити — коли на приклад удихає ся недоквас азоту — то вийде енергічніше діяне. Ось чому треба віднови, треба віддиху і спаня.

До всіх наших приймань зверхніх річий причеплені нерозлучно дві головні ідеї: Простір і Час, і задля них приспособлений нервовий механізм навіть у найпервіснішому стані. Очи орган простору, вухо часу; їх приймання через вироблений організм отсих приладів безконечно точніщі, ніж було би можливо, якби треба було користувати ся лише змислом дотику.

Є деякі прості проби, які показують сліди вузлових вражінь. Коли на холодний, виполірований метал, як наприклад нова бритва, покласти що небудь таке, як опла-

ток, і після того дихнути на металі і як вохкість зіїде, зняти оплаток, то найдокладніший огляд гладкої поверхні не може відкрити ніякого сліду якої небудь форми; але коли дихнути на неї ще раз, то спектральний образ оплатка виходить виразнісїнько; і се можна повторяти, кілька хотїти. Але се ще не все: коли виполїрований металі заховати сохранны так, аби ніщо не могло поспувати його поверхні, на кілька місяців, і після того знов дихнути на його поверхню, то виходить тїниста форма.

Сеся ілюстрація показує, як таке невидне вражїне можна зазначити й задержати. Отже коли на такий неорганїчний поверхні можна таким чином зазначити вражїне незнищимо, то кілька-ж імовірнїше воно в нервовім вузлі, намисне задля того приладженім! Тїнь не падає ніколи на стїну, аби не лишити на нїй сталого сліду, сліду, який можна зробити видимим, коли вжити задля того відповідні процеси. Фотографїчні операції діло часинки. Портрети наших приятелїв або краєвиди можна закрити на чуткій поверхні, від очий, але вони готові появиити ся зараз же, коли вжити відповідні розкриваючі способи. Привид ховає ся на срібній або склянній поверхні доти, доки ми, своєю некромантією, не викличемо його на видимий світ. На стїнах наших найприватнїших комнат, куди, на нашу думку, не може зазирнути ні однісїньке непрошене око і де наша самота не може бути оксернена, є слїди всїх наших учинків, сїльветки всего того, що ми робили.

Коли ми, зажмуривши на якись час очі, як от у просонку рано, ноглянемо раптово й уважно на блискуче освічену річ і потім знову швидко зажмуримо очі, то бачимо перед собою в якїйсь темряві фантастичний образ. Ми можемо перекопати ся, що се не привид, але дравда, бо чимало подробиць, яких нам не було коли завважати при раповім позорі, можна розглядати на дозвілї в фантомі. Ми можемо таким чином розібрати взірці таких річий як коронкова запона від вікна, або галузе дерева за ним. Образ стає мало-по-малу чим раз невиразнїший; через мінуту або дві він исчезає. Він немов би тїкав наперед нас у пустоту. Коли-ж ми спробуємо слїдити за ним, кліпаючи очима, він раптово щезає.

Таке триванє вражїнь на сітці показує, що наслідок зверхніх упливів на нервові судини не доконче короткий.

Се відповідає триванню, прояві та щезанню вражінь на фотографічних приладах. Так я бачив краєвиди й архітектурні види зняті в Мексичі, розвигі, як кажуть артисти, кілька місяців опісля в Нью-Йорці — при чім образи виходили, після довгої дороги, гарно в усіх своїх формах і всіх притивенствах світла й тіни. Фотографія не забула нічого. Вона вдержала однаково і нарис вічних гір і швидкий дим розбійничого вистрілу.

І так, чи не вдержують ся у мозку більше стало, як у сітці більше коротко, сліди вражінь, зібраних змисловими органами? Чи се не є пояснене пам'яті — Духа, що бачить такі картини минулих річий тай подій, які були поручені його доглядом? Чи в його мовчазних галеріях не розвішані мікрографії сцен, живих і вмерлих, які ми бачили, тай пригод, де були й ми. Чи сі тривкі вражіння — прості значки немов літери книжки, які подають духови ідеї? чи вони дійсні картини, лише, звісно, безмірно менші від тих, які нам роблять артисти, де, крізь мікроскоп, ми можемо бачити на просторі не більшим як уколоне иглоу, на раз цілу фамілійну групу?

Фантомних образів на сітці годі бачити при світлі дня. Ті, які є в змисловищі, так само не звертають нашої уваги, поки змислові органи працюють сильно і приносять нові вражіння. Але коли ті органи втомляють ся, або тупіють, або коли ми дуже затурбовані або мрачно задумані, або спимо, то заховані привиди ростуть від противенства тай накидають ся духови. Через те саме вони займають нас у горячці та певно і в рочисті моменти смерти. Протягом одної третини нашого житя, у сні, ми відтять від зверхніх вражінь; слух і зір тай інші змисли не працюють, але незасипаючий ніколи Дух, отта задумана та закрита покривалом чарівництва, у своїй таємній схованці, дивить ся на зібрані нею амбротіпи — амбротіпи, бо се справді незівялі вражіння — тай, з'єдиняючи їх одні з одними, як попало, будує з них панораму сну.

Таким чином, Природа посадила в організацію кожного чоловіка способи, які навчають його сильно про безсмертність душі тай про будуще житє. Так навіть запаморочений дикун бачить у своїх видіннях неясні форми краєвидів, які може сполучені з деякими його наймилі-

щими споминами; і що-ж инше можна вивести із сих не дійсних картин, як не те, що вони тіни иншої країни по тім боці, країни, инакшої від тої, де кинено його жереб? В ряди-годи його відвідують у снах подоби тих, кого він любив або ненавидів, за їх житя; і сі появи то задля него непорушні докази істнованя і безсмертності душі. В наших, дуже хитрих супільних обставинах ми не можемо ніколи збути ся вражінь від сих пригод і все робимо з них ті самі виводи, що й наші нецівілізовані предки. Кращий стан нашого житя не визволяє нас зовсім від неминучої праці нашої власної організації, так само як не визволяє нас від немочи й слабости. Тут усі люди на землі рівні. Чи дикі, чи цівілізовані, ми носимо з собою механізм, який показує нам спомини про найважніщі факти, якими ми можемо журити ся. Йому треба лише моментів пропочивку або слабости, коли вплив зверхніх річий вменшає ся, і він стане працювати з усеї сили, і власне в ті моменти ми пристосовані найбільше до правд, яких він нас навчає. Сей механізм не дивить ся на особи. Він ані на дозволяє навіть найвищим бути вільними від його впімнень, ані не лишає навіть найнижших без розради знаня иншого житя. Недоступний ніякому впливови якогось пляну або інтересу, не потребує до своєї праці ніякої зверхньої людської підмоги, але все присутний у кожного чоловіка, хоть де би він був, він вибирає чудово зо слідів вражінь минушини непереможні докази дійсности будущини і черпаючи свою силу з жерела, яке могло би показати ся найнеймовірнішим, веде нас нечутно, не вважаючи на те хто ми і де ми, від привидів, які лише що появили ся тай щезають, до глибокої віри в безсмертне і неминуще.

Комаха визначає ся від простого автомата тим, що на неї впливають давні, зазначені вражіня. У вищих формах звірячого житя, сеся зазнака стає чим раз повніща. Зверхня форма не мусить бути схожа з її змисловим вражінем, так само як не схожі слова депеші, відданої в телеграфічнім уряді, зо значками, які телеграф може пересилати далекій стації, так само, як не схожі літери напечатаної сторони з описаними ними подіями або сценами, але літери передають ясно розумови читача ті події тай сцени.

Звір без ніякого приладу до вдержування вражінь мусить бути чистим автоматом — у него не може бути пам'яті. Такий прилад розвиває ся мало-по-малу, від невидних і нещевних початків і під міру тому розвою росте й інтелектуальний талан. У чоловіка се задержуване або зазначуване доходить до досконалости, він поводить ся минулими вражіннями так само як і теперішніми, на него впливає досвід, його поступки визначають ся розумом.

Найважніший поступ робить ся тоді, коли який звір стає спосібний передавати знане вражінь, назбираних у своїм власних нервових цѣнтрах, иншому звіреви того-ж роду. Се значить розширене життя індивідуального в суспільне, і задля остатнього воно доконечна умова. У вищих комах се робить ся дотиком мацавками, у чоловіка мовою. Людськість на своїх давніх, диких ступенях, обмежувала се тим, що знане одної особи могло бути передано иншій розмовою. Вчинки й думки одної генерації могли бути передані другій і впливати на її вчинки й думки.

Але переказ обмежений. Здатність розмовляти чинить суспільність можливою — тай годі.

Не без інтересу замічаємо ми поступ розвою сеї функції. Винахід скуства писати розширив і впевнив задержане, або зазначене вражінь. Ті вражіння, які зберігали ся доти в мозку одного чоловіка, могли тепер бути передані всій людській породі тай задержані на завше. Цивілізація стала можлива — бо цивілізація не може існувати без письма, або способів затямлювати в якій небудь формі.

Із сего псіхольогічного погляду ми розуміємо дійсну вагу винаходу печатання книжок — того розвою письма що вбільшивши швидкість розширення ідей і впевнюючи їх сохрannість, допомагає ширити цивілізацію тай з'єдинати людську породу.

В передущих параграфах про нервові вражіння, їх зазнаку тай наслідки з того, я дав суть поглядів, показаних у моєму творі „Людська Фізіологія“, який вийшов у 1856 р., і через те задля инших подробиць можу вказати читачеві розділ про „Виворотне Видіне, або Мозковий Зір“, розділ 14-тий кн. I. та розділ 8-мий кн. II. сего твору.

Єдина дорога до наукової людської психології через порівняну психологію. Се довга й важка дорога, але вона веде до правди.

І так, чи є широке духове істноване, яке проходить увесь світ, так само як є широке матеріальне істноване, яке проходить його — чи є дух, що, як нам каже великий германський автор, „спить у каміню, дрімає в живині та просипає ся в чоловіці?” Чи душа робить ся з одної суті, так як тіло робить ся з другої? Чи однаково вертають ся вони кожде в те жерело, з якого вийшли? Коли воно так, то ми можемо пояснити людське істноване і наші ідеї можуть годити ся супокійно з науковою правдою тай з нашою уявою про сталість, неперемінність усього світа.

Се духове істноване звали Сарацени, слідом за Східними націями, “Діяльним Розумом”. Вони вірили, що душа чоловіка випливає з него, так як капля дощу виходить із моря і через якийсь час вертає ся туди назад. О-так зросли серед них могуті доктрини про еманачію та ще-зає. Діяльний Дух се Бог.

В одній формі, як ми бачили, сю ідею розвивав Шакія Муні, в Індії, прегарно, тай втілив її в широкій практичній системі Буддизму; в другій, вона була з меншою силою показана серед Сараценів Аверроесом.

Але може ми повинні сказати швидше, що Європейці вважали Аверроеса автором отсеї доктрини, бо вони знали його незалежно від його предків. Але Могаметане мало вірили в його оригінальність. У них він був товмачем Арістотеля, репрезентантом думок Александрійців тай інших філософічних шкіл до його часу. Дальші виписки з „Історичного Нарису про Аверроїзм” д. Рена-на покажуть, як дуже Сараценські ідеї наближали ся до них, які виліжені вище.

Ся система приймає на перед, що при смерті індивіда, його духовий принцип або душа вже не існує окреме, але вертає ся назад або прозирає ся універсальним духом, діяльним розумом, світовою душею — Богом, із якого вона справді виплила або повсталала.

Універсальний, або діяльний, або об'єктивний інтелект не сотворений, не пристрасний, непорушний, без початку і без кінця; він не росте в міру того як росте число індивідуальних душ. Він зовсім окремий від матерії. Він

немов би космічний принцип. Отся самотність діяльного інтелекта, або розуму, то властивий принцип Аверроїстичної теорії таї годить ся вона з головною доктріною Могаметанізму — самотністю Бога.

Індивідуальний, або пасивний, або суб'єктивний розум се вплив із універсального і він є те, що звуть душею чоловіка. В одному розуміню він минучий і кінчить ся з тілом, але в вищому розуміню він триває; бо після смерті, він вертає ся в універсальну душу або прозирає ся нею, і таким чином із усіх людських душ лишає ся нарешті лиш одна однісінька — збір їх усіх. Життя не є власністю індивіда, воно належить Природі. Конеч; чоловіка — з'єдинити ся чим раз тісніще з діяльним інтелектом-розумом. Ось де щастє душі. Наше назначене супокій. Аверроєс думав, що перехід із індивідуального в універсальне є раптовий, при смерті, але Буддисти кажуть, що людська особистість триває ще якийсь час і після смерті, та все меншає-меншає, аж поки не дійде до небути або Нарвани.

Вільософія давала завше лишє дві гіпотезі задля поясненя світа: перше, особистий Бог, існуючий окремо, та людська душа покликана до істнованя або сотворена; друге, неособиста інтелігенція, або невизначений Бог, і душа, яка виринає із нього і вертає ся в него. Що до початку істот, то є дві супротивні думці: перша, що вони сотворені з нічого; друга, що вона розвила ся із форм, які існують із покон-віку. Теорія про сотворіне належить до першої з названих гіпотез, теорія про еволюцію до другої.

Таким чином філософія пішла серед Арабів у тім самім напрямі, що й у Китаю, Індії, в загалі на Сході. Увесь її дух засновував ся на допущеню незнищимости матерії таї сили. Вона бачила аналогію межи збиранем матеріялу, з якого складає ся тіло чоловіка, з великого запасу матерії в Природі, та його наконечним вертанем у сей запас, і межі впливом духа чоловіка з універсального інтелекта, Божества, та його наконечним прожертем.

Показавши доволі докладно філософічні прикмети доктріни про вплив і прожерте, я роскажу тепер її історію. Вона була заведена в Европу Іспанськими Арабами. Іспанія була вожеглом, із якого вона, розширяючи ся

далі, захопила інтелігентні й модні верстви в усій Європі, але в Іспанії постиг її сумний кінець.

Іспанські халіфи обвели себе всіми розкошами Східного життя. Вони мали пишні палати, чарівні сади, сералі, повні гарних жінок. У сьогоднішній Європі не видно більше смаку, більше делікатности і більше краси, які можна було бачити тоді, в столицях Іспанських Арабів. Їх вулиці були освічені і вибурковані порядно. Доми були прикрашені фресками таї встелені ліжниками; вони ogrівалися зимі печами, таї освіжувалися літі запахущим повітрєм, яке йшло підземними рурами із цвітників. У них були лазні, бібліотеки, їдальні та фонтани з живого срібла й води. Міста й села були повні веселого життя і танців при лютні та мандоліні. Супроти п'яних та пажерливих оргій їх Північних сусідів бенкети Сараценів визначалися тверезістю. Вино було заборонено. Чарівні місячні вечери в Андалюзії сходили Маврам в окремих прегарних садах або помаранчевих гаях, де вони слухали оповідання казкарів, або розмовляли про філософію, розраджували одні одних після лихої долі в життю такими увагами, як наприклад, що як би чесність була нагороджувана на сему світі, то нам би нічого було надіятися в будучому життю, таї мирилися зі щоденною працею в надії, що після смерті буде найдений супокій, де вже не буде праці.

У десятому століттю халіф Гакем II. зробив гарну Андалузію земним раєм. Християне, Мусульмане таї Жиди жили вкупі вільно. Тут, серед багатьох славних імен, які дійшли до наших часів, жив Герберт, якому після того судилося стати папою. Тут же жив і Петро Шановний і багато християнських церковників. Петро каже, що він находив тут учених навіть із Британії, котрі студіювали астрономію. Сюда приймали радо всіх учених, без огляду на те, з якої країни хто приходив або які його релігійні погляди. В палаті халіфа була ціла фабрика книжок, переписувачі, оправлювачі таї краскарі. Він держав закупнів книжок по всіх великих містах Азії таї Африки. В його бібліотеці було чотириста тисяч томів, оправлених прегарно таї прикрашених.

Скрізь по могометанських країнах Азії, Африки таї Іспанії, прості Мусульмане ненавиділи науку фанатично. Серед набожніщих — тих, які чванилися, що вони пра-

вовірні — були важкі сумніви що до спасіння великого халіфа Аль-Мамуна — злого халіфа, як вони його звали — бо він не лише що заворушив нарід, заводячи писання Арістотеля таї інших Грецьких поган, але й підкопував істноване неба й некла, кажучи, що земля куля та чванячи ся, що він може зміряти її величину. По числу сі люди чинили політичну силу.

Альманзор, який захопив халіфат, порушивши права Гакемового сина, думав, що сей захват, буде піддержаний, коли головою правовірної партії стане він. Ось чому він перешукав Гакемову бібліотеку і казав винести всі наукові філософічні твори на майдани таї спалити або повкидати в цистерни двора. Подібна дворова революція прогнала з Іспанії, на старість, Аверроеса — він умер у 1198 р. після Хр.; релігійна партія зликувала над філософічною. Його завинили яко зрадника релігії. Опозиція філософії була з'організована в усему Мусульманському світі. Ледви чи був філософ, якого би не покарано. Декотрих віддано на смерть і з сего вийшло те, що Іслям наповнив ся лицемірами.

В Італії, Германії таї Англію пробрав ся Аверроїзм потайно. Він подобав ся Францішканам, і найшов собі осередок у паризькім університеті. Його прийняло чимало передових людей. Але нарешті супірники Францішкан Домінікане, підняли гвалт. Вони казали, що Аверроїзм нівечить усяку особистість, веде до фаталізму і ніяк не поясняє різниці й поступу індивідуальних інтелігенцій. Заява, що є лиш один інтелект, се помилка, яка валить заслуги святих, се значить казати, що нема різниці меж ними. Як то! нема різниці меж святою душею Петра і проклятою душею Юди? чи-ж вони були то само? Аверроес у сій своїй богохульній доктрині відкидає сотворінє промисел, обяву, Трійцю, силу молитов, милостині таї молебнів; він не вірить у воскресєнє і безсмертність він бачить найвище добро в одній роскоші.

Аверроїзм розширив ся дуже і серед Жидів, які були тоді передовими людьми світа. Їх великий письменник Маймонїдес приняв його зовсім; його школа ширила Аверроїзм у всіх напрямх. Люте переслідуванє зняло ся з боку правовірних Жидів. Про Маймонїдеса вони любили перше казати, що то був „Орел Докторів, Великий Мудрець, Слава Заходу, Світло Сходу другий після

Мойсея". Тепер вони заявляли що він покинув віру Авраама, відкинув можливість сотворіння, вірив у вічність світа, посвятив себе справі безбожників, обгарбав Бога з його прикмет, зробив із него пусте ніщо, заявив, що він недоступний молитві, тай не кермує світом. Маймонїдесові твори спалили синагоги в Монпельє, Барцельонї й Толедї.

На коли побідна зброя Фердінанда тай Ізабелї звалила Арабське панованє в Іспанїї, папство хопило ся зараз за способи знівечити сї думки, які, як думали тоді, підкопували Європейське Християнство.

До Іннокентія IV. (1243), не було спеціального трибуналу против еретиків, окремого від єпископського. Інквізіція, заведена тоді, згідно з централізацією того часу, була загальним і папським трибуналом, який став намісь давніх місцевих трибуналів. Ось чому єпископи дивили ся на сю новину дуже нелюбо, вважаючи її вмішуванєм у їхні права. Інквізіцію заведено в Італїї, Іспанїї, Германїї тай південних провінціях Франції.

Світські володарі бажали аж надто покористувати ся сею могутчою машиною задля своїх власних політичних цілий. Папи протестували проти сего сильно. Вони не хотїли, аби ся користь випала з рук церкви.

Інквізіція, яка вже була випробована в південній Франції, показала ся там дуже певною задля задавлення ересїї. Вона була заведена в Арагонїї. Тепер їй наказано взяти ся до Жидів.

У давні часи за Візіготського панованя, Жидам вело ся як найкраще, але коли Кізіготи покинули своє Аріянство та стали правовірними, то намісь давнішої терпимости настало люте переслідуванє. Проти Жидів пушено найнелюдськіші постанови — видано закон, який присуджував їх усіх на невольництво. Не дивниця, що коли Сарацени нанали на країну, то Жиди зробили все, аби їм помогти. Вони-ж були, так як Араби, східним народом, виводили оба свій рід від Авраама, свого спільного предка, вірили оба в одного Бога. Оборона сеї доктрини навела на них ненависть їх Візіготських панів.

За Сараценського панованя з ними обходили ся з найбільшою пошаною. Вони почали визначати ся своїм богатством і своєю чвеністю. По найбільше вони були Арістотелїянці. Вони заснували чимало шкіл і колегій.

Вони стали їздити по всьому світу задля своїх торгових інтересів. Вони студіювали особливо медицину. Протягом усіх середніх віків вони були лікарами та банкірами Європи. З усіх людей вони дивилися на хід людських справ із найвеличнішого становища. Зо спеціальних наук вони поступили в математику та в астрономію; вони зложили таблиці Альфонса і були причиною подорожі Васка Де Гама. Вони визначилися дуже в легкій літературі. Від десятого до чотирнадцятого століття їх література була перша в Європі. Їх можна було бачити у володарських дворах яко лікарів або касієрів публичних фінансів.

Правовірні попи в Наваррі збудили проти них народні пересуди. Аби втекти від наставших переслідувань, чимало їх навернулося лицемірно на християнство і з тих чимало відпало знов до давньої своєї віри. Папський нунцій при Кастильському дворі підняв крик за встановлюваною Інквізицією. Бідніших Жидів винували в тім, що на Пасху приносять у жертву християнські діти, на глум розпинають; багатіших винували яко Аверроїстів. За впливом Домініканського черця Торквемади, сповідника королеви Ізабелли, ся принцеса просила від папи буллі на заведення Святого Уряду. Буллю видано справді в Ноябрі 1478 р., задля відкриття та знівечення ересі. В першому році роботи Інквізиції, 1481 р., було спалено в Андулюзії дві тисячі жертв; окрім того, чимало тисяч викопано із гробів і спалено; сімнадцять тисяч мусіли заплатити грошову кару, або були позамкани в тюрму на все життя. Хто лише з переслідуваної породи міг утекти, спасав своє життя. Торквемада, який став тепер головним інквізітором Кастилії та Леона, прославив свій уряд лютістю. Приймалися безіменні звинини, обжалованих не зводили зо свідками, здавалися задля перекони на муки; мучено по склепах і пивницях, де ніхто не міг чути криків мучених. Коли, нібито з ласки, було заборонено мучити в дурге, то казали з жасною двуличністю, що муки не скінчено зразу, лише відложено з жалю до другої днини! Сімні переконаних були руйновані на віки. Льєоренте, історик Інквізиції, рахує, що Торквемада та його помічники, за вісімнадцять років, спалили на вогнищах десять тисяч двіста двайцять людей, шість тисяч вісімсот шістьдесят у образі, таї інакше покарали де

вятьдесять сім тисяч три ста дваїцять і одну особу. Сей скажений піп нівечив Єврейські Біблії, де лише міг найти їх, і спалив у Саляманці шість тисяч томів Східної літератури за те, що в них-ді проповідувано Юдейство. З невимовною мерзою тай обуренем дізнаємо ся ми, що папський уряд набрав чимало грошей, продаючи богачам диспензії, які забезпечували їх від Інквізиції.

Але всі ті лянчі лютощі були марні. Навернень було мало. Ось чому Торквемада домагав ся, аби прогнати зараз усякого нехрещеного Жида. 30-го Марта 1492 року підписано указ про прогнане. Всім нехрещеним Жидам, усякого віку, полу й стану, наказано покинути державу до кінця слідуячого Юлія. Хто би вернув ся, мав бути покараний смертю. Жиди могли продати свої річі і взяти належність товарами або вексями, але ані золотом ані срібром. Прогнані, таким чином, напрасно із рідної країни, країни своїх предків від сотень років, не могли продати свого майна на перешовненім ринку. Ніхто не хотів купувати того, що міг дістати за дурно після Юлія. Іспанські попи говорили на майданах проповіді, повні завин на свої жертви, котрі, коли прийшов час забирати ся, то стовпили ся на вулицях тай наповняли повітре криками роспуки. Навіть Іспанські видці плакали при сій жалібній сцені. Але Торквемада наказав, аби ніхто не смів допомгти їм як небудь.

Із прогнаних декотрі пішли в Африку, декотрі в Італію; остатні занесли з собою в Неапіль корабельну пропасницю, яка забрала дваїцять тисяч людей у Неаполі тай спустошила пів-остров; декотрі зайшли в Туреччину, не багато в Англію. Тисячі людей, особливо материй з немовлятами, дітий і старих повмирало в дорозі; чимало сконало в муках від спраги.

За сим виступом проти Жидів настав швидко виступ проти Маврів. В Севільї видано в Вевралі 1502 р., прагматику, яка з'обовязувала Кастильців прогнати з країни ворогів Бога і наказувала, аби всі нехрещені Маври в Кастильським і Леонським королівстві, окрім дітий, покинули країну до кінця Априля. Вони могли продати свою власність, але не могли брати з собою ні золота ні срібла; їм було заборонено виселяти ся в Могаметанські країни; кара за непослух була смерть. Таким чином їх стан був іще гірший від жидівського. Люта нетерпимість

Іспанців дійшла до того, що вони казали, що правитель-ство зробило би справедливо, як би взяло жите усім Маврам, за їх безлічне невірство.

Яка невдячна відплата за терпимість, що давали християнам Маври в часи свого панованя. Слова, даного жертвам, не додержано. Гранада піддала ся на врочисту запоруку горожанської тайї релігійної волі. Але за підмовою кардинала Ксіменеса сю обіцянку зломлено, і після вісімсотрічного пробутку в країні, Могаметане були прогнані.

Суістноване трьох релігій в Андалюзії — Християнської, Могаметанської та Мойсейської — дало добру нагоду до розвою Аверроїзму або філософічного Арабізму. Се було повторіне того, що стало ся в Римі, коли зведено до купи богів усіх здобутих країн і вийшло загальне невірство. Самого Аверроеса винували в тім, що він був зразу Мусульманином, потому Християнином, далі Жидом і нарешті невірником. Казали, що він був автором таємної книги „De Tribus Impostoribus” (Про трьох Брехунів).

В середні віки були дві славні еретицькі книзі: „Вічне Євангеліє” та книга „Про Трьох Брехунів”. Остатню приписувано ба папі Гербертові, ба Фрідеріхові II., ба Аверроесові. Домінікане звальювали в своїй завзятій ненависти всі богохульства тодішніх часів на Аверроеса; вони покликували ся без віддику на його звісне, вражаюче богохульство про евхаристію. Його твори стали у перше звісні загально Християнській Європі з перекладу Михайла Скота в початку тринадцятого століття, але в західній літературі, подібно як і азійській, було повно сих ідей, далеко перед тим. Ми бачили, як ясно вони були виложені Ерігеною. Араби були заражені ними від самого початку плеканя філософії, сі ідеї були модні в усіх колегіях трьох халіфатів. Розглядені не яко спосіб думки, який може появляти ся сам про себе в усіх людей на звісному ступеню інтелектуального розвою, але яко походячі від Арістотеля, вони приймали ся дуже радо людьми найвищої культури. Ми бачимо їх у Роберта Гростета, Роджера Бекона і нарешті у Спінози. Аверроес не винайшов їх, він лише виразив їх ясніше. Серед Жидів тринадцятого століття, він був зовсім витиснув свого здогадного учителя. Арістотель щез був із їх очній!

намісь него стояв його великий товмач Аверроес. На доктрину про еманацию навернуло ся було тільки християн, що папа Александер IV. (1255 р.) вважав за конче потрібне вмішати ся. По його наказу, Альбертус Магнус написав твір против „Одинокости Інтелекта”. Розказуючи про початок і природу душі, Альберт Великий старав ся доказати, що теорія про „окремиї інтелект, який освічає чоловіка впливом проміння заки зложив ся індивід і переживає його, се страшенна помилка”. Але найславнішим противником великого товмача був св. Тома з Акіну, нівечитель усіх таких ересів як одинокість інтелекта, заперечене Промислу та неможливість сотворіння; побіди сего „Ангельського Доктора” спалено не лише в розмовах Домінікан, але й у скусних творах флоренцьких та пізких малярів. Обурене сего святого на те, що Християне ставали учениками невірника, гіршого від Могаметанина, було безмежне. Гнів Домінікан, до ордену котрих належав св. Тома, заострював ся фактом, що їх супірники, Францішкане, хилили ся до Аверроістичних думок; і Данте, котрий опирав ся на Домінікан, обжалував Аверроеса яко автора найнебесечніщої сістемі. На него впала теологічна ненависть усіх трьох пануючих сістем; на него показували яко на починника грізної головної думки, що „всі релігії брехливі, хоть мабуть усі користні”. На соборі в Вієнні пробувано знищити його писаня зовсім і заборонити Християнам читати їх. Домінікане, в зброї Інквізиції, налякали Християнську Европу своїми лютими переслідуваннями. Вони спихали все невірство тих часів на Арабського філософа. Але він був не без опори. В Парижі й містах Північної Італії Францішкане піддержували його думки, і все християнство ворушило ся від тих суперечок.

За підмовою Домінікан, став Аверроес задля італійських малярів олицетворенем невірства. В багатьох італійських містах були картини або фрески Страшного Суду й Пекла. Аверроес попадає на них частенько. Так, на одній картині в Пізі він намальований у купі з Арієм, Могаметом і Антихристом. На иншій він показаний яко звалений св. Томою. Він став головним елементом у тріумфах великого Домініканського доктора. За такого мали його Італійські малярі до шіснадцятого століття. Його

доктрини вдержали ся в Падуанськїм університетї до сїмнадцятого столїтя.

Ось коротка історія Аверроїзму, як він напав на Европу з Іспанії. Під захистом Фрідеріха II., він, менше велично, ширив ся із Сіцилії. Сей володар дриймав його зовсім. У своїх „Сіцилійських Запитах“ він шукав світла про вічність світа таї про природу душі, і думав, що найшов те світло в відповідях Ібн - Сабїна, прихильника сих доктрин. Але в своїй боротьбі з папством він був поборений і з ним сї ересі були знищені.

У верхній Італії Аверроїзм держав ся довго. Він був такий модний у вищій Венеціянській суспільности, що кождий шляхтич мусїв признавати ся до него. Нарешті Церква виступила проти него рішучо. Лятеранський Собор, у 1512 р., присудив таїтелїв сих огидних доктрин яко еретиків і невірників. Як ми бачили, остатній Ватиканський Собор прокляв їх. Але, неважаючи на се пятно, треба тямити, що сї думки має за правду більша частина людської породи.

VI.

БОРОТЬБА ЗА ПРИРОДУ СВІТА.

Біблійний погляд на світ; земля є плоска рівнина; поміщене неба й пекла.

Науковий погляд: земля є куля; зміряє її величини; її становище в сонячній системі й відносини до неї. — Три великі подорожі.—Колюмб, Де Гама, Магельян. Обплите землі.—Встановлене її кулястости мірянем степенів і вагдлом.

Відкрите Коперніка. — Винахід телескопа. — Галилей перед Інквізицією.—Його покаранє.—Побіда над Церквою.

Проби встановити обширність сонячної системи.—Означене паральякса сонця при переході Венери.—(Розміри сонячної системи). Марнота землі й чоловіка.

Ідеї про обширність усього світа.—Паральякса зізд.—Многота світів по думці Бруна. Він був увязнений і спалений Інквізицією. — (Побіда Бруна).

Тепер треба мені розказати про суперечки за третю велику філософічну задачу — за природу світа.

Некритична обсервація лица природи переконує нас, що земля є велика плоска поверхня, яка держить небо склін, твердь, що ділить верхні води від нижніх; що небесні тіла — сонце, місяць і зізди роблять свою дорогу, рухаючи ся зі сходу на захід і що їх невидна величина тай рух довкола нерухомої землі доказують, що вони

щось нижше. З різних органічних форм, довкола чоловіка, ні одна не може рівнати ся до него гідно і через те він немов би то й правий, висновуючи з сего, що всі річі сотворені задля його вжитку — сонце, аби давати йому світло в день, місяць і звізди в ночі.

Порівнана теологія показує нам, що се розуміне природи прийнято загально в раніший період інтелектуального життя. Така віра всіх націй усіх частин світа в початках їх цивілізації: вона є геоцентрична, бо робить землю центром усього світа антропоцентрична, бо робить чоловіка центральною річю на землі. І се не лише самохитний висновок, який робить чоловік, дивлячи ся на світ нерозважно та поверховно, се є й філософічна підвалина різних релігійних об'яв, які давали ся в ряди-годи чоловікови. Сі об'яви кажуть йому ще й те, що повище кришталового небозводу є країна вічного світла та щастя — небо — домівка Бога тай ангельських громад, і може й його власна домівка після смерті; а під землею країна вічної пільми й нещастя, домівка злих. Таким чином, у видимому світі ми бачимо малюнок невидимого.

На сій думці про будову світа засновано великі релігійні системи і через те при обороні її ходило про могучі матеріальні інтереси. Вони противили ся, иноді проливаючи кров, пробам поправити сі явні помилки — противенство виходило з підозріння, що від того втерять би поміщене неба й пекла і найвище значінє чоловіка в усьому світі.

Такі проби мусіли робити ся неминуче. На-коли люди стали в загалі думати про сю справу, вони мусіли сумнівати ся в говірці, немов би земля була рівниною без краю. Ніхто не може сумнівати ся, що сонце яке ми бачимо сьогодні — те саме, яке ми бачили вчера. Його безперестанна поява що ранку спонукує чоловіка невпинно до думки, що воно прийшло по-ниже землі. Се-ж годі помирити з думкою, що в тих сторонах вічна ніч. От воно й родить більше або менше ясну ідею про кулястість землі.

Земля не може простирати ся в низ без краю, бо сонце не могло би пройти крізь неї, або крізь яку прогалину чи прохід у ній, бо, в різні часи року, воно сходить і заходить у різних місцях. І звізди рухають ся під нею без-

численними дорогами. Значить, у низу мусить бути вільна дорога.

Певно задля помиренья обяви з отсими новими фактами приймали ся часто такі схеми, як Козьми Індікопейства в його „Християнській Топографії“. Про неї ми мали нагоду сказати окремо на передущих сторонах. Вона твердила, що в північних частинах плоскої землі є величезна гора, по за яку проходить сонце, і таким чином робить ся ніч.

У дуже давній історичний період відкрито механізм затьмінь. Затьміння місяця показували, що тінь землі все кругла. Значить, форма землі мусить бути куляста. Тіло, яке з усіх боків кидає круглу тінь, мусить бути кругле. Ніцці уваги, які знає тепер кожде, мусіли доказувати, що її форма дійсно кругла.

Але означене форми землі не скидало її зовсім з її верховного становища. Вона була очевидячки далеко більша як усі річі, то й справедливо було вважати її не лише центром світа але й справді — світом. Усі інші річі на купу видавали ся дуже невидні супроти неї.

Хоть наслідки з признання кулястої форми землі сіпали глибоко за існуючі теологічні ідеї, а про те вони були далеко менше важні від наслідків із означення її величини. Доволі було елементарного знання геометрії, аби завважати, що вірні ідеї про се можна було легко добути, змірявши степені на поверхні землі. Мабуть пробовано дійти до сего ще давніше, але результати пропали. Та Ератостен зміряв один степені межі Сіеною й Александрією, в Єгипті, при чому думав, що Сіена лежить саме в поворотному крузі Рака. Але сі два місця не лежать у тім самім меридіані, і віддаль межі ними була оцінена, а не зміряна. В два століття після того, Позідоній зробив другу пробу між Александрією та Родосом; у Родосі доторкала ся саме тоді небосклону блискуча звізда Канопус, в Александрії вона підняла ся на $7\frac{1}{2}^{\circ}$. Але тут напрям іде по морю, і через те віддаль була те-ж оцінена, а не зміряна. Нарешті, як ми вже сказали, халіф Аль-Мамун зробив два поміри, один на березі Червоного моря, другий коло Куфи, в Мезопотамії. Загальний результат сих ріжних обсервацій був такий, що діаметер землі має сім до вісім тисяч миль.

Се приблизне означене величини землі змагало скинути її з її головного становнища таї викликати дуже поважні теологічні результати. Сему дуже помагали давні досліди Арістарха з Самоса, одного з Александрійських учених, 280 р. перед Р. Х. У своїй розвідці про величини та віддалі сонця й місяця, він викладає бистроумний, хоть і недокладний метод, якого він ужив до розвязки сеї завдачі. Чимало століть наперед того Пітагорас приніс із Індії в Европу штудерну видумку. Вона показувала сонце яко центро системи. Довкола него крутилися круговими дорогами планети в такім порядку: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, і думалося що всі вони вертять ся на своїх осях і крутять ся довкола сонця. По словам Ціцерона Нікетас думав, що як би прийняти, що земля вертить ся на своїй осі, то було би легко пояснити невідомий швидкий хід небес.

Є причина думати, що Арістархові твори згоріли в Александрійській Бібльотеці підчас пожару за Цезара. Одинокa його розвідка, яка дійшла до нас, се названа вище різвідка про величину та віддаль сонця й місяця.

Арістарх приймав Пітагорейську систему яко таку, що показувала дійсні факти. То був результат признання що сонце страшенно далеко і, значить, незвичайно велике. Геліоцентрична система, вважаючи таким чином сонце центральною кулею, спихала землю на дуже підрядне місце, роблючи її лиш одною зо шістьох планет.

Але се не одинокій причинок Арістарха до астрономії, бо, завважавши, що рух землі не дуже переменяє видимої позіції звізд, він вивів із сего, що вони від нас безмірно далі як сонце. Він, значить, як каже Ляплас, із усіх давніх людей мав найвірніщі ідеї про величезність усього світа. Він знав, що земля зовсім невидна, коли її порівняти до віддалів звізд. Він знав і те, що над нами нема нічого, окрім простору та звізд.

Але погляд Арістарха на розміщене планетних тіл не признавано в старовину; всі воліли систему запропоновану Птолемеєм і виложену в його „Syntaxis”. Фізикальна філософія тодішніх часів була дуже недокладна — один із Птолемеєвих закидів проти Пітагорейської системи був той, що як би земля була в руху, то лишала би за собою повітре таї лехкі тіла. Ось чому він клав землю в центральну позіцію, таї обертав довкола неї по черзі

Місяць, Меркурія, Венеру, Сонце, Марса Юпітера, Сатурна; за дорогою Сатурна починало ся небо нерухомих зізд. Що до сталих кришталових сфер, які рушали ся одна зі сходу на захід, а друга з півночі на південь, то се були фантазія Евдокса, на яку Птоломей не натякає.

Значить, Птоломейська система, се власне геоцентрична система. Вона лишала землю на її верховному становищі, то й не вражала релігійних поглядів, ані християнських, ані могометанських. Величезна слава її автора, видна спосібність його великого твору про механізм небес піддержали її майже тисячу чотириста років — від другого до шіснайцятого століття.

У християнстві витрачено більшу частину сего довгого періоду на суперечку про природу Бога та боротьбу за церковну владу. Авторитет Батьків і пануюча віра в те, що Писання обіймають суму всего знання, відбирали всяку охоту досліджувати Природу. Коли повставав при нагоді скоротечний інтерес до якої астрономічної справи, то рішав ся зараз такими авторитетами як писання Августина або Ляктанція, а не показом на прояви небес. Святій науці давали таку велику перевагу над світською, що Християнство не вродило за пятнайцять сот років свого істнованя ні однієїнького астронома.

У Могометанських націй було далеко краще. Вони починають плекати науку від здобуття Александрії в 638 р. після Р. Хр. То було всего шість років після смерти Пророка. За несповна два століття вони не лише що обізнали ся з Грецькими науковими письменниками, але й оцінили їх вірно. Як ми вже згадували, халіф Аль-Мамун дістав по вмові з Михайлом III, копію „Syntaxis-a” Птолемея. Він її зараз-же переклав на Арабське. Вона стала до-разу великим авторитетом задля Сараценських астрономів. Від сеї підвалини дійшли Сарацени до розвязки деяких найважніших наукових завдач. Вони означили величину землі, завважали або списали усі зізди видимі на їх небесах, даючи більшим із них імена, які вони мають і доси на наших мапах і гльобусах, установили дійсну довготу року, відкрили астрономічну рефракцію, винайшли годинник із вагадлом, поправили фотометрію зізд, означили криволінійну дорогу світляного проміння крізь повітре, пояснили появи горізоньтального сонця й місяця, таї те яким чином ми бачимо їх іще заки вони

зійшли і після того як вони зайшли; вони міряли висоту атмосфери, оцінюючи її на пятьдесят вісім англійських миль, дали вірну теорію меркнення та михкотіння звізд. Вони заснували першу обсерваторію в Європі. Їх обсервації були такі докладні, що і найліпші новіщі математики користують ся їх результатами. Так Ляпляс, у своїй “*Système du Monde*” (Система Світа), наводить обсервації Аль-Батанія, яко безперечний доказ уменшення ексцентричності земної дороги. Він користує ся обсерваціями Ібн-Юніса в своїй розвідці про нахилене екліптики і що до завдач більших нерівних рухів Юпітера таї Сатурна.

Се лише частина, таї то мала частина заслуг Арабських астрономів коло розвязки завдачі про природу світа. Тим часом Християнство було таке запаморочене, таке темне, що зовсім не дбало про сю справу. Його увага була занята образохвальством, транссубстанціяцією, заслугами святих, чудесами та чудесним ліченем скриньками з мощами.

Сесея байдужність тривала до кінця пятнайцятого століття. Але навіть і тоді не було ніякої наукової попуки. Розворушували людий зовсім інші мотиви. Вони вийшли з торгового супірництва, і справа кулястости землі була рішена нарешті трьома мореплавцями: Колюбом, Де Гамою та Фердинандом Магелельяном особливо.

Торгівля зо Східною Азією була все джерелом безмірного багатства задля західних націй, які по черзі мали її в руках. У середні віки вона скупилася у Верхній Італії. Ведено її двома лініями — північною, по Червоному та Каспійському морю, і далі караванами вельблюдів — головною кватирою сеї дороги була Генуя; і південною, через Сірійські та Єгипетські лимани таї Арабське море, з головною кватирою Венецією. Купці, які торгували по остатній дорозі, мали великий заробок і на перевозці за Хрестових походів.

Венеціянці дбали про приятельські зносини з могаметанськими властями Сирії та Єгипта, їм було позволено мати консуляти в Александрії й Дамасці і, неважаючи на воєнні несупокої в тих країнах, торгівля все таки вела ся доволі добре. Але північна або генуцька лінія була зовсім розірвана нападами Татар і Турків, та воєнними й політичними злиднями в країнах, через які вона

йшла. Східна торгівля Генуї була не лише в небезпечному стані — а просто на краю погибелі.

Круглий видимий небосклін і його пірнене в морі, повільна поява і щезане кораблів на морі, мусить довести інтелігентних мореплавців до переконання про кулястість землі. Писання Могаметанських астрономів і філософів розширили сю доктрину на Заході Європи, але, як і можна було ждати, її прийняли неприхильно теологи. Коли таким чином Генуя була на краю руїни, то деяким її мореплавцям упало на гадку, що як би сей погляд був вірний, то їхні справи могли би поправити ся. Корабель який вплив би Гібральтарським проливом на захід, мусів би приплисти до Східної Індії. Тут були очевидячки й інші великі користи. Важкі поклажі можна було би перевозити без важкої та дорогої тяганини по суші і без переклажі.

Межи Генеуськими мореплавцями, які думали таке, був Хрістоф Колумб.

Він розказує нам, що його увагу звернули на сю справу писання Аверроеса та між його приятелями був Фльорентинець Тосканельлі, що займав ся астрономією і став могучим оборонцем кулястости землі. В самій Генуї Колумб найшов мало заохоти. Тоді він потратив кілька років на заходи заінтересувати своїм замислом ріжних князів. Іспанські церковники вказали на його нерелігійне змагане і собор у Саламанці прокляв його; проти його правовірности витягли Пятикнижїє, Псалми, Пророків, Євангелія, Апостоли тай Писання Батьків — св. Золотовуста, св. Августина, св. Ієроніма, св. Григорія, св. Василя тай св. Амвросія.

Але нарешті, заохочений іспанською королевою Ізабеллею і підпоможений багатою моряцькою фамілією Пінцонів із Пальоса, з якої дехто пристав до него особисто, він відплив 3-ого Августа 1492, трьома невеличкими кораблями з Пальоса, везучи з собою лист від короля Фердинанда до великого хана Татарії тай карту або мапу, зладжену на підставі Тосканельлівської. Саме перед о-півночю, 11-ого Октябрия 1492, він побачив із передньої вежі свого корабля михкотїне світла навперед себе. У дві годині після того вистріл із иншого корабля дав знати, що побачили землю. Як исходило сонце, Колумб приплив до Нового Світа.

Коли він вернув ся в Європу, то всі думали, що він доплив до східних частин Азії, та що, значить, його подорож була теоретично вдатна. Сам Колюмб умер у сій вірі. Але від численних подорожей незабаром після того, став звісний загальний обрис Американської берегової лінії, тай відкрите Великого Південного моря, яке зробив Бальбоа, пояснило нарешті дійсні факти пригоди і промах Тосканельього та Колюмба, котрі думали, що дорога на захід від Європи до Азії не може бути більша як дорога від Італії до Гвінейського лимана, — дорога, яку Колюмб робив не раз.

У своїй першій подорожі, смерком 13-го Сентября 1492 р., будши тоді півтретя степеня на схід від одного з Азорських островів Корво, завважав Колюмб, що компасові игли на кораблях уже не показують трохи на північний схід, але наворачтають на захід. Чим далі плили, тимбільший та більший ставав відхил. Колюмб не перший відкрив факт відхилю, але бесперечно перший відкрив лінію, де не було відхилю. Коли вертали ся назад, то завважали супротивне; відхил на захід умнешав ся, поки не досягли сего меридіяна, тоді игли знов показували на північ, так як треба. Далі, коли наближали ся до європейського берега, відхил був на схід. Колюмб вивів із сего, що невідхильна лінія се стала географічна лінія, або границя межи Східною та Західною Півкулею. Ось чому в булі з Мая 1493, папа Александер VI. прийняв сю лінію за вічну границю межи володіннями Іспанії та Португалії, коли розсуджував суперечки сих націй. Але потім відкрили, що лінія посунула ся на схід. У 1662 р. вона сходила ся з лондонським меридіаном.

По папській булі, Португальські володіння лежали по східнім боці невідхильної лінії. Але португальський уряд дізнав ся від якихось єгипетських Жидів, що можна було обплисти сушу Африки, бо на самім південнім її краю є ріг, який лехко обминути. Вислано експедицію з трьох кораблів під проводом Васка Де Гами, 9-го Юля, 1497 р.; вона обминула ріг 20-го Ноября і доплила до Калькути, на березі Індії 19-го Мая 1498 р. По булі, ся подорож на Схід давала Португальцям право на Індійську торгівлю.

Заки обмінено ріг, кораблі Де Гами плили в загалі на південь. Завважано дуже швидко, що висота поляр-

ної звізди над горизонтом малїла і незабаром після того як доплили до рівника, ся звізда щезла з очий. Тим часом стали показувати ся інші звізди, з котрих деякі чинили пишні громади — звізди Південної Півкулі. Все те могло ся з теоретичними сподіванками, заснованими на допущенню кулястости землі.

Політичні наслідки, які вийшли зараз після сего, поклали Папський Уряд у дуже прикрий стан. Його перекази й політика забороняли йому допускати якусь иншу форму землі, не плоску, бо вона була обявлена в Писаннях. Затаїти факти було годї, софістика була марна. Торгове щастє покинуло тепер і Венецію і Геную. Лице Європи перемінило ся. Морська могутність перейшла із Середземних країн до бережних країн Атлантицького океана.

Але Іспанський Уряд не піддав ся перемозї, яка так легко прийшла його торговому супірникови. Він послушав уговорюваня якогось Фердінанда Магенльяна, що Індію тай Острови Корінні можна досягнути, плывучи на захід, як би лише можна було найти пролив або прохід через землю, яку тепер признали „Американською Сушею”; та що, як ми се стало ся, то по папській булі, Іспанія мала право на торгівлю з Індією так само як Португалія. Під проводом Магельяна була вислана експедиція з п'ятох кораблів, на яких було двіста трийцять сім мужа; вона відпливала з Севільї 10-го Августа 1519 р.

Магельян справив ся сміливо до Південно - Американських берегів, надїючи ся найти яку прогалину або перехід через сушу, куди він міг би досягнути великого Південного моря. Сїмдесять день він був задержаний на тій лїнії безвітрем; його моряки налякали ся, думаючи, що заплили в сторону, де ніколи не віють вітри, і що вони пропали. Та ні безвітре, ні бурі, ні повстанє, ні втеки моряків, ніщо не могло захитати постанови Магельяна. Через рік із верхом він відкрив пролив, який носить його ім'я і, як розкаже Італїянець Пігафетті, який був з ним, він плакав з радости, коли побачив, що Бог поміг йому нарешті опинити ся тут, де він міг бороти ся з незвісними небезпеками Південного моря, „Великого й Тихого Океана”.

З голоду він мусїв годувати ся кусниками шкїри та ременїв, якими були сям-там пообв'язувані линви, мусїв

пити гнилу воду, його люди вмирали з голоду та шкорбу, а про те сей чоловік, вірючи твердо в кулястість землі, плив усе на північний захід і не бачив заселеної землі більше як чотири місяці. Він міркував, що вплив по Тихому морю найменше дванайцять тисяч миль. Він переплив рівник, побачив знов полярну звізду, і нарешті приплив до землі — до Розбійницьких Островів. Тут він зустрівся з Суматрськими пройдисвітами. Межи тими островами його вбили або дикуни, або таки його власні люди. Його підстарший, Себестіян д'Елькано, взяв провід над кораблем у свої руки, справляючи його на риг Доброї Надії та виносячи страшенні злидні. Нарешті він обплив сей риг і потім у-четверте переплив рівник. 7-го Сентября, 1522 р., після більше як трирічної подорожі, він заякорив свій корабель, Сан-Вітторію, в С. Лякарському лимані, коло Севільї. Сей корабель сповнив найбільше діло в історії людської породи. Він обплив землю.

Сан-Вітторія, пливучи на захід, вернула ся назад на місце, відки рушила. Від тоді теологічна доктрина про плоскість землі була звалена на віки.

Через пять років після скінчення Магельянської подорожі, спробовано в Християнстві у перше означити величину землі. Зробив се французький природознавець Фернель, що встановивши висоту полюса в Парижі, пішов опісля на північ, аж поки не зайшов на місце, де висота полюса була саме на один степень більша як у Парижі. Він зміряв віддаль межи двома стаціями числом оборотів одного з коліс свого воза, до якого був прироблений відповідний показчик, і вивів, що обсяг землі має коло дваїцять чотири тисячі чотиреста вісімдесять італіянських миль.

Поміри, і то чим раз докладніші, зроблено в багатьох країнах: Снеллем у Голляндії, Норвудом межи Лондоном і Їорком в Англії, Пікардом під охороною Французької Академії Наук, у Франції. Плян Пікарда бив такий, аби звязати дві точці рядом трукутників і, означивши таким чином довготу дуги меридіана межи ними, порівнати її з ріжницею широт, найдених астрономічними обсерваціями. Стації були Мальвуазинь коло Парижа та Сурдон коло Амієва. Ріжницю широт означено обсервацією зенітних віддалей звізди δ в громадї Кассіопей. В

сій Пікардовій праці є дві інтересні річі: тут ужито в перше струментів із телескопами; і результат праці був, як побачимо незабаром, задля Ньютона першим потвердженням теорії про загальну тяготу.

Того часу стало ясно з механічних зауваг, особливо тих, які були виведені Ньютоном, що, коли земля вертке тіло, то форма її не може бути досконалою кулею, але мусить бути сфероїдом, издавленим або сплющеним на бігунах. Із сего виходило би, що довгота степеня мусить бути більша коло бігунів як коло рівника.

Французька Академія зважила ся розширити Пікардову операцію, продовживши поміри в усіх натрямах і взявши результат за підвалину до докладнішої карти Франції. Але вийшла проволока, і поміри зроблено аж у 1718 р. від Дюнкірка на півночі до південного края Франції. Як почали толкувати сі поміри, настала суперечка, бо одні казали, що виходить сфероїд вивершений, а другі казали, що здавлений; першу форму можна представити популярно цитриною, другу помаранчею. Аби се рішити, французький уряд, за підмогою Академії, вислав дві експедиції задля зміряня степенів меридіана — одну над рівник, а другу як найдалі на північ; перша вибрала ся в Перу, останна у Шведську Ляпландію. Обі партії наткнули ся на величезні перепони. Але Ляпландська комісія скінчила свої обсервації далеко швидше ніж Перуанська, яка потрібувала цілісїньких дев'ять років. Добуті таким чином результати помірів потвердили теоретичну сподіванку сплющеної форми. Від тоді зроблено чимало великих і докладних повторінь сеї обсервації, межі якими треба згадати про обсервації Англічан в Англії таї Індії, та особливо Французів з нагоди заведення метричної системи ваг і мір. Остатні міряня були початі Делямбром і Мешеном, від Дюнкірка до Барсельони відті-ж їх продовжили Біо таї Араго до острова Форментери коло Мінорки. Довгота їх була коло півтринаїцята степеня.

Окрім сего методу безпосереднього міряня, форма землі може бути встановлена обсервацією числа хитань вагадла тої самої довготи в ріжних широтах. Отсі обсервації, хоть і потверджують передущі результати, але дають землі трохи більшу еліптичність як найдено мірянем

ступенів. Вагadlo хитає ся тим помаліше чим ближше рівника. З сего виходить, що тут далі від центра землі.

По найпевнішим помірам, розміри землі можуть бути встановлені ось як:

Більший або рівниковий діаметер . . .	7,925 миль
Менший або бігуновий діаметер . . .	7,899 „
Різниця або бігунове здавлене . . .	26 „

Такий був результат досліду форми й величини землі. Але ще тоді, як се не було означено, повсталала инша суперечка, повна ще поважніщих наслідків. То була боротьба за позицію землі супроти сонця та планетних тіл.

Копернік, Прусак, скінчив коло 1507 р. книгу: „Про Обороти Небесних Тіл”. Він мандрував за-молоду по Італії, посвятив свою увагу астрономії та студіював в Римі математику. Із глибоких студій Птолемеєвої та Пітагорасової системи він вивів, що остатня вірніша, і книга його мала піддержати її. Тяжляючи про те, що його доктрини противлять ся зовсім обявленій правді тай знаючи наперед, що за них йому була би кара від Церкви, він висловив ся обережно й аполіогетично, кажучи, що лише позволив собі спробувати, чи признавши рух землі, не можна би найти кращі від старих поясненя оборотів небесних тіл; що, роблячи се, він лише покориштував ся привілеєм, яку мали й инші, то є класти гіпотези, які кому вгодно. Переднє слово було заадресовано до папи Павла III.

Віщуючи дуже добре, які можуть бути наслідки, він здержував публікацію своєї книги трийцять шість років, думаючи, що „не краще було би піти за Пітаборейцями тай иншими, які переказували свою доктрину лиш устно тай по приятелям”. На просьбу кардинала Шомберга він нарешті видав книгу в 1543 р. Друкований примірник її принесено йому на його смертну постіль. Доля книги була така, як він віщував. Інквізиція осудила її яко еретицьку. В присуді, забороняючому книгу, Конгрегація Індекса обжалувала його систему яко „брехливу Пітагорейську доктрину, зовсім противну Святому Письму”.

Астрономи кажуть справедливо, що Копернікова книга “De Revolutionibus” переіменила лице їхньої науки. Вона заснувала безперечно геліоцентричну теорію. Вона

показала, що віддаль нерухомих зізд безконечно велика та що земля лише точка на небесах. Випереджаючи Ньютона, Копернік признавав ваготу сонцеви, місяцеви таї небесним тілам, але промахнув ся допустивши, що небесні рухи мусять бути кругові. Обсервації Марсової дороги таї його ріжні діаметри в ріжні часи привели Коперніка до його теорії.

Обжаловуючи, таким чином, Копернікову систему яко противну обяві, церковні авторітети були певно спонукувані до того глибоко розвагами про її наслідки. Скинути землю з її центральної пануючої позиції, дати їй чимало рівних і богато більших від неї небесних тіл, се, на їх думку, вменшало її права на Божу увагу. Коли кожда з безчисленних міріад зізд була сонцем, обставленим обкрутними кулями, які заселені свідомими істотами як ми, та коли ми так лехко впали і були викуплені такою страшенною ціною, як смерть Сина Божого, та як же-ж воно з ними? Чи межі ними не согрішив ніхто або не може согрішити так як ми? Відки-ж їм узяти Спасителя?

В 1608 р. відкрив Голляндець Ліпперсгей, що коли дивити ся крізь два скла з'єдинені з собою звісним способом, то далекі річи вбільшають ся і їх видно дуже ясно. Він винайшов телескоп. На другий рік Фльорентинець Галілей, славний своїми математичними й науковими писаннями, вчувши про сю природу, але не знаючи подробиць конструкції, винайшов форму струмента задля себе. Поправляючи його мало-по-малу, він устиг зладити струмент, який міг побільшувати трийцять раз. Досліджуючи місяць, він завважав, що там є долини, так як на землі, таї гори, які кидають тїнь. Давно розказували, що в Плеядах було колись сім зізд, але легенда додавала, що одна з них щезла таємно. Справивши свій телескоп на Плеяди, Галілей переконав ся, що міг лехко нарахувати там сорок зізд, не менше. Коли він лише глянув, скрізь відкривав зізди, зовсім невидимі голим оком.

У ночі 7-ого Января 1610 р., він завважав три невидні зізди в простій лінії коло планети Юпітера, а через кілька вечерів і четверту. Він завважав, що вони крутили ся дорогами довкола тіла планети і переконав ся з радістю, що вони показують мініятурний образ Копернікової системи.

Звістка про сі чудеса збудила до-разу загальну увагу. Духовні авторітети побачили зараз їх тенденцію, яка грозила доктрині про те, що вселенна була зроблена задля чоловіка. До сотворіння міріад зізд, до того часу невидимих, мусіло спонукати щось інше, як освічуване чоловікови ночі.

Закидали Коперніковій теорії, що коли планети Меркурій і Венера крутять ся довкола сонця в середині земної дороги, то вони повинні би показувати фази подібні місяцевим; і що в Венери, такої пишної та блискучої зізди, сі фази повинні би бути дуже видні. Копернік признавав силу сего закиду і старав ся найти пояснене, але марно. Отже Галілей, справивши свій телескоп на сю планету, відкрив, що сповідані фази справді існують; ось вона росла, далі стала пів-місяцем, трьома четвертинами місяця, нарешті повним місяцем. Перед Коперніком думали, що планети світять своїм власним світлом, але фази Венери й Марса показали, що їх світло відбиване. Арістотелева думка, що небесні тіла ріжнять ся від земних своєю нерухомістю, була вдарена сильно Галілеєвими відкриттями, що на місяці є гори й долини, так як на землі, що сонце не є досконале, але має скази на лиці тай крутить ся на своїх оси, а не стоїть у стані величного супокою. Сама поява нових зізд кинула поважні сумніви на сю теорію про непорушність.

Отсе тай багато інших прегарних телескопних відкрить потверджувало чим раз більше правду Копернікової теорії тай налякало Церкву страшенно. Підлі й темні церковники заявляли, що се туман або ошука. Деотрі казали, що на телескоп можна здавати ся сяк так що до земних річий, але з небесними тілами воно зовсім не те. Інші заявляли, що винахід Галілея се просто приклад Арістотелевої уваги, що зізди можна бачити в день зо дна глибокого колодязя. Галілея обвинили за ошуку, ересь, богохульство тай атеїзм. Задля своєї оборони він написав лист до аббата Кастельього, кажучи, що Писання не мали бути ніколи науковим авторітетом, але лише моральною вказівкою. Се ще більше попсувало справу. Його покликано перед Святу Інквізіцію під обжалуванем за те, що він учив, що земля крутить ся довкола сонця, доктрина „зовсім противна Писаням”. Йому наказано відкликати сю ересь, а ні то буде замкнений у

тюрму. Йому радили відректи ся від навчання й оборони Копернікової теорії тай з'обовязати ся, що не буде на далі ані публікувати ані підпирати її. Знаючи добре, що Правдї не потрібно мучеників, він пристав на наказаний відклик тай обіцяв, чого від него хотіли.

Шіснайцять років Церква мала супокій. Але в 1632 р. Галілей зважив ся видати свій твір під заголовком „Система Світа”, де боронено Копернікову доктрину. Його знов покликано перед Інквізицію в Рим, під обжалуванем за те, що казав, що земля крутиться ся довкола сонця. Йому заявлено, що він навів на себе кару за ересь. На колінках, поклавши руку на Біблію, він мусів відректи ся доктрини про рух землі тай проклясти її. Що за видовище! Сей шановний, найславніший тоді муж був при-силуваний під загрозою смерти перечити факти, про правду, яких знали його судьї так само як і він. Його замкнули потому в тюрму, обходили ся з ним безсердечно гостро цілих десять років його життя тай заборонили поховати його на цвинтарі. Чи-ж не мусить бути бріхня те, що потребує задля підпори тільки ошуки, тільки варварства! З думок, які таким чином боронила Інквізиція, сміє ся тепер увесь цивілізований світ.

Один із найбільших новіших математиків, згадуючи про сю справу, каже, що точка, за яку тут перечили ся, була задля людей одна з найцікавіших, через позицію яку признано землі, де ми живемо. Як би земля стояла непорушно серед світа, то чоловік мав би право вважати себе головним предметом клопоту Природи. Але як би земля була лиш одною з планет, які крутять ся довкола сонця, невидним тілом у сонічній системі, то вона пропала би зовсім у безмірному просторі небес, де сея система — лише невидна точка, хоть як вона видає ся нам велика.

Побідне встановлене Копернікової доктрини датує ся від винаходу телескопа. Незабаром після того годі було подибати в усій Європі астронома, який не приймав би геліоцентричну теорію я її головним домаганем, подвійним рухом землі — раз, довкола власної осі і, другий довкола сонця. Коли задля остатного було ще потрібно доказу, то його дало велике Брадлееве відкрите аберації нерухомих звїзд, аберації, залежної по части від прогресівного руху світла, по части від обороту зе-

млі. Брадлеево відкрите було таке-ж важке як і відкрите настання рівних днів і ночей. Ремерово відкрите прогресівного руху світла, хоть було названо Фонтенеллем зрадливою помилкою і не було допущено Кассінім, але пробило ся нарешті силою і було признано загально.

Тепер потрібно було добути вірні ідеї про розміри сонічної системи, або, беручи завдачу в більше обмежений формі, означити віддаль землі від сонця.

За Коперніка думали, що віддаль сонця не може бути більша як нять міліонів миль, тай то було чимало таких, які вважали сю оцінку занадто вбільшеного. Але розглядаючи обсервації Тіхо Брага, Кеплер вивів, що помилка була власне в супротивнім напрямі, та що оцінку треба вбільшити бодай до тринадцятьох міліонів. У 1670 р. показав Кассіні, що ці цифри зовсім не відповідають фактам і дав свій обрахунок на вісімдесят пать міліонів.

Перехід Венери поперед лице сонця, 3-ого Юня, 1769 р., був угаданий на перед і була оцінена його велика вага задля розвязки сеї головної завдачі покvapністю робити обсервації, так що в Европі було пятьдесят стацій в Азії шість, а в Америці сімнадцять. Задля сего Англійське правительство післало Кука в його славну першу подорож. Він опинив ся в Отаїті. Його подорож була вдатна. Сонце зійшло без хмар і небо було ясне увесь день. Перехід на Куковій стації тривав майже від пів до девятої рано до третьої після полудня, і всі обсервації зроблено гарно.

Але про розборі обсервацій, зроблених на різних стаціях, показало ся, що в них не було бажаної згоди — бо результат хитав ся межі вісімдесятьма осьмома та стома девятьма міліонами. Через те славний математик Енке переглянув їх у 1822—24 і вивів, що горизонтальна сонічна паральлякса, то є кут, під яким видить ся зі сонця пів-діаметер землі, чинить $8\frac{576}{1000}$ секунд; се давало віддаль 95,274.000 миль. Опісля ці обсервації були знов розглянені Банзеном, що подав їх результат на 91,659.000 миль. Ще пізніше Леверріє найшов 91,759.000. Айрі та Стон, иншими методами нараховували 91,400.000; сам Стон, переглянувши старі обсервації, 91,730.000; і нарешті Фуко і Фізо, фізичними експериментами, які означували

швидкість світла і, значить, ріжнили ся по своїй природі від перехідних обсервації, найшли 91,400.000. Заки будуть установлені результати переходу 1874 р. мусимо, значить, приймати, що віддаль землі від сонця трохи менша як дев'ятьдесять два мільйони миль.

Коли вже раз ся віддаль установить ся, то розміри сонічної системи можна буде означити лехко й докладно. Доволі буде згадати, що віддаль найдальшої доси звісної планети, Нептуна від сонця коло трийцять раз більша як віддаль землі.

[Віденьський астроном, др. Едмунд Вайс подає в своїй праці *Bilder-Atlas der Sternenwelt* (1888 р.) такі цифри: земля віддалена від сонця 148.7 мільйонів кілометрів (англійська миля = 1.523.97 метрів), сонце має в діаметрі 1,386.690 кілометрів або 108.71 земних діаметрів і важить 322.000 рази тільки, що земля. Вага сімох інших планет нашої сонічної системи (беручи вагу землі за одиницю) ось яка: Меркурій 0.04, Венера 0.78, (Земля 1.00), Марс 0.11, Юпітер 308, Сатурн 92, Уранос 14, Нептун 17; діаметер їх (проти діаметра землі): 0.38, 0.94, 1.00, 0.53, 11, 27.9, 55, 4.64, 4.31; віддаль від сонця (мільйонів кілометрів): 57.5, 107.5, 148.7, 226.5, 773.8, 1417.8, 2851.4, 4467.6. — М. П.]

За підмогою сих чисел ми можемо почати цінити справедливо доктрину про людську долю в усе́му світі — доктрину про те, що всі річи були зроблені задля чоловіка. Коли дивити ся із сонця, то земля сходить на точку, на порошину, яка вилискує ся в його проміню. Коли читач бажає докладнішої оцінки, то нехай держить сторінку отсеї книжки на кілька стіп від своїх очер; опісля нехай задумає собі одну з її точок або перепинок; отся точка більша в поверхні кілька сот рази від землі, коли на неї дивити ся із сонця!

Що-ж може значити така майже невидима частинка? Можна собі подумати, що хотьби її відсунено або її знищено, то се було би зовсім незамітно. Що значить одна з тих людських монад, яких кишить на поверхні сеї ледви видимої точки поверх тисячі мільйонів, і з мільйона яких ледви одна лишить слід свого істнованя? Що значить чоловік, його радощі або його муки?

Між аргументами, які висували ся проти Копернікової системи, тоді як вона була оповіщена, був один аргу-

мент великого Детського астронома Тіхо Брага, висунений первісно Арістархом супроти Пітагореевої системи, а то, що коли би, як говорено, земля крутила ся довкола сонця, то мусіла би бути переміна напряду в появі нерухомих зізд. Є час, коли ми буваємо ближше якоїсь сторони небес на віддаль рівну цілому діаметрови земної дороги, як ми були шість місяців перед тим, і через те повинна би бути переміна в діповідній позиції зізд; повинно показувати ся, що вони розходять ся, коли ми наближаємо ся до них, і сходять ся, коли ми віддаляємо ся від них; або, говорячи по астрономічному, сї зізди повинні би мати рокову паралляксу.

Параллякса зізди се кут межи двома лініями, протягненими від неї — одна до сонця, друга до землі.

Тоді брали дуже малу віддаль землі від сонця. Як би були знали тоді, так як знають тепер, що ся віддаль більша як девятьдесять міліонів миль або що діаметер земної дороги чинить більше як сто вісімдесять міліонів миль, то сєї аргумент був би безперечно дуже важкий.

У відповідь Тіху говорили, що як параллякса тіла вменшає ся в міру зросту його віддалі, то зізда може бути так далеко, що її паралляксу годі завважати. Ся відповідь, як показало ся, вірна. Відкрите параллякси зізд залежало від видосконалення струментів до мірня кутів.

Параллякса зізди *a* Центавра, гарної двоїстої зізди на Південній Півкулі, яка вважає ся тепер найближчою з рухом зізд, була означена в перше Гендерсоном і Меклером на Розі Доброї Надії в 1832—33 р. Вона чинить коло девять десятих секунди. Значить, се ся зізда віддалена від нас майже двіста тисяч рази тільки, що сонце. Із тої зізди сонце, навіть як би воно було таке велике, що займало би сю дорогу землі, то є сто вісімдесять міліонів у діаметрі, було би лише точкою. Вона обкручує ся зі своїм товаришем довкола сдільного їхнього центра тяготи раз на вісімдесять один рік, і через те бачить ся, що вся маса їх менша від маси сонця.

Зізда 61 Лебеда зізда шестої величини. Її параллякса була найдена в перше Бесселем у 1838 р. і має вона коло одної третини секунди. Значить, віддаль її від нас

чинить далеко більше як п'ятьсот тисяч рази тільки, що віддаль сонця. Вона обкручує ся зі своїм товаришем довкола спільного їхнього центра тяготи раз у п'ятьсот двацять років. Уся їх вага чинить коло одної третини ваги сонця.

Є причина думати, що велика зірка Сірій, найблискутіща на небесах; є коло шість рази далі як *a* Центавра. Її діаметер має мабуть дванадцять мільйонів миль і світло її є двіста рази блискучіше як світло сонця. А про те її діаметра годі звіряти навіть крізь телескоп; вона видає ся лише дуже блискучою іскрою.

І так, зірки визначають ся не лише видимою, але й дійсною величиною. Вони, як показує спектроскоп, рижнять ся дуже хемічним і фізичним складом. Сей інструмент обявляє нам і триване життя зірки, через переміни в здатності ломити посилене світло. Хоть, як ми бачили, найближша від нас зірка находить ся в величезний і незмірний віддалі, то се лише перший ступінь — є інші зірки, яких проміне потребувало би тисячей, ба мільйонів років, аби дійти до нас! Межі нашої власної системи є далеко за досягами наших найбільших телескопів; що-ж тут казати про інші, дальші системи? Світи розсипані мов порох у безоднях простору.

Не вже-ж оті величезні тіла — яких міріяди розміщені в такій далекій далечині, що наші голі очі не можуть завважати їх — не вже-ж вони не мають іншої ціли, окрім назначеної їм теологами, то є світити нам? Чи їх велика величина не показує, що вони яко центри сили, мусять бути й центрами руху — сонцями задля інших систем світів?

Ще тоді як сї факти були звісні дуже недокладно — та правду кажучи, то були швидше міркування ніж факти — Італіянець Джордано Бруно, який родив ся в сім років після смерті Коперніка, видав твір про „Безконечність Вселенної тай Світів”; він був те-ж второмо „Вечірніх Розмов у Середу Великого посту”, оборони Копернікової системи тай твору про „Одинокую Причину Річий”. До сего треба додати ще й аллегорію, видану в 1584 р., „Прогнане Тріумфуючого Явіря”. Окрім того він зібрав задля вжитку будущих астрономів, усі, які міг добути, обсервації нової зірки, що появилася раптово в Кассіо-

неї 1572 р., і ставала чим раз блискучіша, аж перейшла всі інші звізди. Її можна було бачити любісінько в день. Коли се, 11-ого Ноября, вона стала така ясна як Венера, тоді, як вона найясніша. Кілька місяців вона показувала різні відтінки красок і зчезла в Марті 1574.

Звізда, яка появилася раптово в Серпентарію, в часи Кеплера (1604), була зразу ясніша від Венери. Вона тривала більше як рік і перейшовши різні відтінки пурпурового, жовтого та червоного світла, погасла.

Бруно лагодився первісно задля Церкви. Він став Домініканцем, але, міркуючи, почав сумніватися в трансубстанціяції та в непорочнім початку. Не стараючи ся таїти своїх думок, він попав швидко під осуд духовних авторитетів і мусів шукати пристановища, по черзі у Швейцарії, Франції, Англії, Германії. Чуткі гончі Інквізиції слідили його люто і загнали його нарешті назад в Італію. Він був арештований у Венеції таї замкнений у Піомбі (Оловяну Тюрму) на шість років, без книжок, без паперу, без приятелів.

В Англії він мав відчити про многоту світів і написав там, по італіянськи, свої найважливіші твори. Не мало причиняло ся до гніву на него і те, що він виступав без перестанку проти нещирости таї ошуки своїх гонителів — що куди лише він появлявся, він находив скрізь скептицизм, побілений або затаений лицемірством; і що він не воював проти віри людий, але проти їх ніби-то віри; що він боровся з правовірністю, у якої не було ані моральности, ані віри.

У своїх „Вечірніх Розмовах” він настоював на тім, що Писання не мали ніколи вчити науки, але лише моральности, та що їх не можна вважати якимось авторитетом в астрономічних і фізичних справах. Особливо ми мусимо відкинути погляд, який вони нам обявляють про будову світа, то є, що земля плоска рівнина, підперта стовпами, що небосклін твердь — підлога неба. Навивороть ми мусимо знати, що вселенна бесконечна та що вона наповнена само-світними й темними світами, з яких багато заселені; що над нами і довкола нас нема нічого лише простір та звізди. Його міркування про сї справи довели його до висновку, що Аверроєсові погляди не далекі від правди — що є Інтелект, який одушевляє вселенну, і видимий світ се лиш еманация або проява того Інтелекта,

зроджена й піддержувана силою від него і як би сю силу відняти, то всі річі щезли би. Сей вічно-присутній, всепреймаючий Інтелект є Бог, який живе в усіх річах, навіть таких, які про око не живуть; що всяка річ готова стати організмом, перейти в жите. Значить, Бог „Одинока Причина Річий”. „Усе в Усім”.

Ось чому Бруна можна класти серед філософічних письменників між Аверроеса та Спінозу. Остатній думав, що Бог і Вселенна то одно, що всі події роблять ся по невідмінному закону Природи, по непереможній необхідності; що Бог се Вселенна, яка робить ряди потрібних рухів або актів, через внутрішню, неперемінну та непереможну енергію.

По наказу духовних авторитетів, Бруна взяли з Венеції в Рим, і замкнули в тюрму Інквізиції, обжалувавши його не лише за те, що він єретик, але й ересіярх, який написав безлічні річи про релігію; особливо винували його за те, що він навчав про многоту світів, доктрина, яка противить ся всему св. Письму і є ворожа об'явленій релігії, особливо що до пляну спасіння. Після дворічної муки в тюрмі, його привели перед судіїв, признали винним у названих учинках, виключили з церкви і після того, як він чесно не відрік ся своєї науки, його передали світським властям задля покарання „по змозі милосердного і без проливу крови”, лячна формула, яка значила: спалити в'язня на вогнищі. Знаючи добре, що його мучителі можуть знищити його тіло, але думки його жити муть серед людей, він сказав своїм судіям: „Ви мабуть з більшим острахом постановляєте на мене присуд, ніж я його приймаю”. Присуд був виповнений, і його спалено в Римі, 16-ого фебруаря 1600 р.

Ніхто не може згадати без жалю про муки тих безчисленних мучеників, яких вела на вогнища, ба одна, ба друга партія, за їх переконання. Але кождий з них мав в остатню годину могучу й певну підпору. Перехід із сего життя в будуще, хоть і через важку пробу, був переходом із минучого нещастя у вічне щастє, втекою від земних лютощів до небесної милосердності. На своїй дорозі темною долиною, мученик вірив, що була невидима рука, яка поведе його, приятіль, який піддержить його ще щиріше та твердіше в жаху полеміни. Задля Бруна не було такої підмоги. Філософічні погляди, за які він носвятив

своє жите, не могли зовсім розрадити його. Він мусів бороти ся в остатній боротьбі сам один. І чи нема чогось дійсно величного в поставі сего одинокого чоловіка, чогось такого, чому людська природа не може надивувати ся, як стоїть у темній салі перед своїми невимовними судьями? Нема ні обвинителя, ні свідка, ні оборонця, лише слуги Святої Інквізиції, одягнені чорно, вештають ся потайно. Кати з приладами до мук чекають у низу в склепах. Йому кажуть просто, що він навів на себе сильні підозріння в ересі, бо казав, що є й інші світи окрім нашого. Його питають, чи не відкличе він, чи не відрече ся своєї помилки. Він не може й не хоче перечити того, що признає за правду, і мабуть — бо він робив се часто перед тим — мабуть він каже своїм судьям, що й вони самі в серці вірять то само. Яке противенство межи сею сценою мужної гідности, непохитної твердості, неподатної любови до правди, та іншою сценою, яка відбула ся більше як п'ятнайцять століть тому, коло ватри на подвір'ю у первосвященника Каяфи, коли когут запіяв і „Господь обернув ся і поглянув на Петра (Євангеліє Луки XXXII. 61)! А власне на Петрі Церква заснувала своє право зробити з Бруном так, як ізробила.

Та чейже близить ся день, коли потомство викупить отсей великий церковний злочин, і статуя Бруна стане в церкві св. Петра в Римі.

* * *

[День той настав швидко, але в инакшій, далеко величнішій формі, як уявляв собі ш. автор: Дная 9-ого юня 1889 р. відкрито в Римі пам'ятник Д. Бруна — не в церкві св. Петра (бо се й не можливо, поки вона буде первопрестольною святиною католицизму і католицизм католицизмом), але на місці великого церковного злочину з 16-ого февраля 1600 року, на Campo dei Fiori. Пам'ятник се бронзова статуя 3.30 м. висока, на гранітній підставі 5 метрів заввишки — твір одного з найбільших італіянських артистів, Еttore Феррарі. Бруно стоїть тут яко чернець Домініканин із книжкою в руках — скромний, але самосвідомий, рішучий, із сильними, енергічними рисами та великими, могучими очима. На переді статуї напис: „A Bruno il secolo da lui divinato qui dove il rogo arte”

(Брунови вік ним угаданий, на місці, де горіло його вогнище); з трьох інших боків бронзові таблиці з найважливішими хвилинами його життя: на першій він показаний як бесідник в Оксфордї, на другій як обжалуваний перед трибуналом Інквізиції, на третій як мученик на вогнищі; поверх цих таблиць ряд бронзових медаліонів із погруддями борців та мучеників за волю людської думки: Арнольда з Бресції, Петра Рамуса, Мих. Сервета, Івана Гуса, Галилея й т. и.

Пам'ятник відкрито при величезній, палкій участі найперше самого італіянського народу. Похід борців за волю Італії, студентів університетських, фармазонів, міщан, робітників і селян — представителів поверх 3000 італіянських товариств і громад — потребував мало не дві години, поки перейшов поперед статую Бруна, віддаючи йому честь, як найгіднішому синові Італії тай великому мученикові за найдорожше в людині — за волю її духа... Яке величезне протиставлення межи сею сценою і сценою з 16-ого фебруаря 1600 р., коли то бездушна, безсердечна товпа набожних, що зійшлися були в Рим задля відпусту, дивилася мовчки на муки Брунові, вибухаючи в ряди-горн диким сміхом, як кати знущалися над ним, і нарешті, коли його обхопила полемінь, упала на колінки і тягла за катами глумливі пісні на него!... Коли згаданий повище похід машерував поперед подобу Бруна, то представителі науки, волі й поступу величали Бруна промовами, — горячими, але скромними й терпимими, навіть до головних винуватків Брунової смерті. Один бесідник, Джованні Бовіо сказав про сучасного папу Льва XIII. таке: „Не ялося нам у сю величну, врочисту хвилю глумитися над старцем у Ватикані тай обкидати його погродою; він є жертва догми, і тота догма здавлює його груди, з яких нераз може виринуло би любовне поздоровлене Італії”...

Далеко не так терпимо поставилася до сеї події католицька партія, задля котрої 9-ого юня 1889 р. був немов судним днем. Сам папа втік був на той час із Рима і громада Карпінетто, де він родився, одна однісінька на всю Римську провінцію, не взяла участі в святі — в протиставленні до рідної громади Бруна Нолі, яка парадувала на найчільнішому місці свята. Органа католицької партії ще й тепер обкидали болотом великого Покійника, а

найкрайнішці з них заявили просто, що смерть його була згідна з волею божою, з людською совістю таїї справедливівістю, ба, що так би треба робити й тепер з усіми вільнодумцями. Словом, торжество Бруна дало католицькій партії нагоду показати, що вона й доси стоїть супроти волі людської думки та цивілізації на своєму давньому середньовічному становищі.

В торжестві взяв участь увесь цивілізований світ; один бесідник, славний учений Молешот сконстатував, що всі народи були репрезентовані в Римі; хто не міг бути особисто, слав бодаї лист або телеграму і з заявою своєї пошани до Бруна та солідарности з безпосередними учасниками торжества (була там і русько-українська телеграма, вислана мною й Франком і підписана й Поляками: дром Софією Дашинською, та Яном Касправичем. Вона величала італіянський нарід за те, що родив такого чоловіка таїї святкує його пам'ять і кінчила ся словами: *Vicisti, Bruno* — побідив еси, Бруно!)... Болюче вражає, коли подумати, що не чути було на тому святї голосу того, хто мабуть найгорячіше з усіх приняв би був таку пошану Бруна і чиї праці певно прискорили те велике свято побіди Бруна й людської цивілізації над католицізмом — не чути було голосу автора сеї книжки: йому не судило ся діждати сеї радісної хвилі — він умер 7 років перед тим...

М. П.]

VII.

СУПЕРЕЧКА ЗА ВІК ЗЕМЛІ.

Погляд св. Письма, що землі лише шість тисяч років і що вона була зроблена за тиждень. — Патрістична хронологія заснована на віках патріархів. — Перепони від різних оцінок у різних переводах Біблії.

Легенда про Потопу. — Нове заселенє. — Вавилонська Вежа: помішанє мов. — Первісна мова.

Кассіні відкриває сплющенє планети Юпітера. — Нютон відкриває сплющенє землі. — Вивід, що вона була сформована механічними причинами. — Се потверджують геологічні відкритя водяних скал; скріпляють органічні останки. — Треба допустити страшенно довгі періоди часу. — Заміна доктрини про Сотворіне доктріною про Еволюцію. — Відкритя про вік Чоловіка.

Міра часу й простору світа безконечні. — Здержаність розмови про вік світа.

Дійсна позиція землі в усему світі була встановлена аж після довгої та завзятої боротьби. Церква вживала всіх своїх сил, навіть карі смерті, задля піддержання своїх ідей. Але дарма. Докази в користь Копернікової теорії ставали непереможні. Нарешті допущено загально, що сонце є центральне, верховне тіло нашої системи, а земля лише одна з сімї його планет, тай то не найбільша.

Коли настала черга на справу про вік світа, то Цер-

ква, навчена кінцем передуючої суперечки, не противила ся діяльно, як робила перше. Бо, хоч її перекази були знов у небеспечі, то все-ж таки вони не були, на її думку, так дуже загрожені. Скинути землю з її верховного місця значило, як казали духовні авторитети, підкопати дійсну підвалину об'явленої правди, але розмови про час сотворіння можна, мовляв, дозволити до певних границь. Тим часом її границі були переступлені дуже швидко, і таким чином суперечка стала така-ж небеспечна, як і передуща.

Годі-ж було прийняти пораду Плятона в його „Тімею”, коли він розказує про сю справу — про початок усього світа: „треба і мені, що говорю, і вам, що судите, тямити, що ми лише люди і значить коли приймаємо імовірний мітольоґічний переказ то не годить ся нам слідити його далі”. Від часу св. Августина, Писання стали великим і останнім авторитетом у всіх науках і теолоґи вивели з ним схеми хронольоґії таї космогонії, які стали камінем перешкоди задля поступу реального знання.

Ми натякнемо лише на деякі найголовніщі риси тих схем; подробиці їх розібрати лехко. Так, зо шістьох днів творива її суботнішнього дня пропочивку, та з того, що, як нам розказувано, день у Господа то немов тисяча років, вивели, що триванє світа буде шість тисяч років мук, і додаткова тисяча, *millenium* пропочивку. Допускали загально, що тоді, як родив ся Христос, землі було коло чотири тисячі років, але-ж Европа так не дбала про студії своїх літописий, що аж до 527 р. після Хр. не мала власної хронольоґії. Тоді римський ігумен *Dionysius Exiguus*, або Денис Менший, установив просту еру, і дав Європі її теперішню Християнську хронольоґію.

Метод, ужитий до означення найдавніших хронольоґічних дат, то було обрахунки, засновані головню на житях патріярхів. Дуже важко було помирити числові незгоди. Навіть коли Мойсей, як було признано в ті некритичні часи, був автором книг, приписаних йому, то все-ж таки не звертали уваги на факт, що він розказував про події, з яких декотрі стали ся поверх дві тисячі років перед його рїздом. Ледви чи здавало ся потрібним дивити ся на Пятикнижїє яко на повне натхніне, бо зовсім не подбано про встанову його справности. Рїзні копії, які перебули пригоди часу, відміняли ся дуже; так Сама-

ританська копія рахувала тринадцять сот і сім років від Сотворіння до Потопи, Єврейська шіснайцять сот п'ятьдесять шість, Сімдесятниця двацять дві сотці шістьдесять і три. Сімдесятниця рахувала від Сотворіння до Авраама п'ятнадцять сот років більше від Єврейської. Але в загалі хилили ся до думки, що Потопа була десь у дві тисячі років після Сотворіння, а через других дві тисячі років родив ся Христос. Люди, які дуже займали ся сею справою, кажуть, що було не менше як сто трийцять і дві різні думці про те, якого року появил ся Христос, і через те вони заявляли, що непорядно було приймати числа Писання надто докладно, бо було ясно з великих відмін у різних копіях, що промисел божий не подбав про вдержане вірного тексту, ані небуло ніякого знаку, по яким люди могли би дійти до одинокого автентичного перекладу. Навіть у незвичайно шанованих текстах були неминучі помилки. Так по Сімдесятниці Метусаїл жив і після Потопи.

Думали, що в передпотопному світі рік мав триста шістьдесять днів. Декотрі твердили навіть, що то був початок розділу круга на триста шістьдесять степенів. За Потопи, як заявляло чимало теологів, рух сонця перемінив ся, і рік став довший на п'ять день і шість годин. Переважувала думка, що ся чудна подія стала ся 2-го ноября 1656 року після сотворіння світа. Але др. Уїстон, який любив більшу докладність, радив відкласти її до 28-ого ноября. Декотрі думали, що веселки не було видно аж до після потопи; інші, очевидячки розумніші, виводили, що вона була встановлена тоді в перше яко знак. Аж як люди вийшли з ковчега, їм було позволено їсти мясо, бо передпотопники були рослиноїди! Потопа не наробила, бачить ся, ніяких великих географічних перемін, бо Ное, здаючи ся на своє передпотопне знанє, почав ділити землю межі своїх трьох синів, даючи Яфетови Європу, Семови Азію, Хамови Африку. Про Америку він не подбав, бо не знав про її існуванє. Сї патріярхи, не налякашви ся грізних пустинь, у які йшли, невисохлої болотні та непроходимих лісів, почимчикували в назначені їм маєтности тай стали заселяти суші.

За сімдесять років Азіятська родина зросла до кількох сот душ. Вони пішли в Мезопотамські долини, і тут, не можемо вгадати з якої речі, почали класти вежу „якої

верх досягав би до неба". Евсевій навчає нас, що ся праця тривала сорок років. Люди покинули її аж тоді, як настало чудесне номіжане їхньої мови таї розсіяло їх усіх по землі. Св. Амвросій доказує, що се номіжане не могло бути зроблене людьми. Оріген думає, що й не ангели зробило його.

Се номіжане мов викликало серед теологів чимало чудних мудровань про первісну мову чоловіка. Декотрі думали, що Адамова мова складала ся з самих імен, що імена були односкладні, та що номіжане вийшло через заведене багатоскладних імен. Але сї вчені мужі мусіли певно пересліпити чимало розмов, наведених у книзі Биття, як напр. розмови межі Всемогучим і Адамом, вужем і Евою й т. и. Там є всі частини мови. Але годили ся в тім, що первісна мова була Єврейська. Воно й мусіло так бути, по загальним принципам патріцистизму.

Грецькі Батьки обрахували, що в часи розсіяннн зробило ся сімдесять і дві нації і з снм виводом годить ся св. Августин. Але, бачить ся, признавано деякі трудно-сти в сих обрахунках; так учений др. Шокфорд, який розбирав усі названі справи дуже докладно в своїм виверше-нім творі „On the Sacred and Profane History of the World connected", доказує, що в кождому з сих королівств не могло бути більше як по дваїцять одно або дваїцять і двоє муштин, жінок і дітїй.

Дуже важною точкою в сїї системі хронольоґічного обрахунку, заснованого на віках патріярхів, була велика довгота житя, якої доживали ті славні люди. Думали загально, що перед Потопою „були вічні рівні дни і ночі" і не було ніяких перемін у Природі. Після сеї події довгота житя вменшила ся на половину, а в часи Псальміста впала до сімдесяти років, і так воно й доси. Про гострі клімати казали, що вони повстали за Потопи від пересу-нення земної оси і до сего поганого наслідка додали ся шкідливі впливи сеї загальної катастрофи, яка „обернувши поверхню землі у велике болото, викликала киснене крови таї пропасниці".

Задля усунення труднощїй, які виходили з незвичайної довготи патріяршого житя, деякі теологи думали, що роки, про які говорить святий письменник, не були зви-чайні, але місячні роки. Се могло звести вік тих шанов-

них мужів на найновішу міру життя, але заводило іншу непереможну трудність, бо по такому то вони мали діти ще як їм було лише п'ять або шість років.

По толкованню Батьків Церкви, свята наука показувала ось які факти: 1. Що дата Сотворіня була відносно нова, не більше, як чотири або п'ять тисяч років перед Христом; 2. Що акт Творіня заняв шість звичайних днів; 3. Що Потопа була загальна та що звірі, які пережили її, були заховані у ковчезі; 4. Що Адам був сотворений яко найморальніший і найрозумніший, що він упав і що на його потомків перейшов його гріх і його впадок.

Із сих тай інших точок, про які можна би згадати, були дві такі, на які церковний авторитет мусів настановити. То були: 1. Новіша дата Сотворіня; бо чим давніше мало би відбути ся сотворіне, тим більшої оборони треба би справедливості Божій, тому що вона очевидячки, полишила би в такім разі більшість нашої породи її долі, а задержала спасіне задля небогатьох, які жили в кінцеві віки світа; 2. Вивершений стан Адама за його сотворіня, бо сего було потрібно задля теорії про впадок і плян спасіня.

Ось чому теологічні авторитети мусіли дивити ся нерадо на всяку пробу посунути взад початок землі в епоху безконечно далеку, тай на Могаметанську теорію про еволюцію чоловіка із нижших форм, або його поступенний розвій аж до його теперішнього стану, за великий протяг часу.

Із тільки що показаних дитинячостей, дурниць і противенств, ми можемо бачити яка справді недостатна була отся так названа свята наука. І може ми згодимо ся з дром. Шокфордом, цітованим повище, який після своєї важкої та марної проби погодити її різні частини, мусів дійти ось до якого виводу: „Що до Батьків перших віків Церкви, то вони були люди, але без загального образования”.

Свята космогонія вважає творене тай устроєне землі безпосереднім Божим актом; вона відкидає вмішане в ті події другорядних причин.

Наукова космогонія починає ся телескопним відкриттям, яке зробив Італіянський астроном Кассіні, під догляд котрого Людвік XIV. віддав Обсерваторію в Парижі, — відкритем, що планета Юпітер не є куля, але сплюснений

сфероїд, здавлений на бігунах. Механічна філософія показувала, що така фігура неминучий наслідок крутіня тягучої маси, і що чим борзніше крутіне тим більше мусить бути сплющене, або що на одно виходить, тим більше скуплене маси на рівнику.

По міркованям — чисто механічного характеру — Ньютон угадав, що така-ж мусить бути і фігура землі, хоть і в менше замітній мірі. Від стирчачої маси іде настане рівних днів і ночий, яке потребує задля сповнення дваїцять п'ять тисяч вісім сот шістьдесять і вісім років, тай нутація земної осі, відкрита Брадлеем. Ми вже мали нагоду завважити, що земний рівниковий діаметер більший від бігунового на дваїцять і шість миль.

Здавлене землі обявило два факти: 1. Що давніше вона була в стані тягучім або пластичнім; 2. Що вона була сформована механічною і, значить, другорядною причиною.

Та сей вплив механічних причин видно не лише по зверхній формі земної кулі яко верткого сфероїда, але й по дослідю розміщення її матерії.

Коли ми розглядаємо скали, які нанесла вода, то виходить, що товсті вони на кілька миль; але-ж вони повстали безперечно з повільного густіня. Матеріал, із якого вони складають ся, набрав ся з розпадением давних країн; він опинив ся в водяних течіях і був ними розміщений на ново. Коли такі події роблять ся перед нашими очима, то потребують вони чимало часу; аби дати видний результат—вода може таким чином нанести намулу за одно століте ледви на кілька цалів — що-ж нам казати про час, якого було потрібно задля згустіня намулу в кілька тисяч ярдів?

Позиція берегової лінії Єгипта була звісна далеко більше як дві тисяч років. За той час він захопив, тим що наносив Ніль, чималий шмат Середземного моря. Увесь Низний Єгипт повстав таким чином. Берегова лінія коло лиманів Міссіссіпі була добре звісна триста років, і за той час лише трохи слідно поступила в Мексиканський залив; але був час, коли дельта сеї ріки находила ся коло Сен-Люї, поверх сімсот миль від теперішнього свого місця. В Єгипті та в Америці — і, правду кажучи, в усіх сторонах — ріки продовжували країну цаль по цалеви в море; пинявість їх діла та великий його простір

перекунують нас, що задля сего ми мусимо прийняти величезні періоди часу.

До такого самого виводу приходимо ми, коли розглянемо наповнене озер, густіне тревертінів, обголюване горбів, відрізує діяє моря на берегах, підмулюване скал, вивітруване каменя від атмосферичної води та вугляного квасу.

Гущі мусіли осідати первісно майже горізотальними верствами. Дуже багато їх мусіло нахилити ся і то або від часових пароксизмів або від поступенного руху, під усякими кутами. Хоть як би ми поясняли сі безчисленні та величезні нахили й заломи, то все-ж таки вони, бачить ся, потребували би задля свого вивершення неспогадано довгого часу.

Камінно-вугляні верстви в Уельсі, своїм поступенним поринанем, зробили ся товсті 12.000 стіп; у Новій Шкоції 14,570 стіп. Се поринанє було таке повільне й таке стало, що дерева стоять у поступенних верствах простісінько одні верх одних; сімнайцять таких повторінь можна нарахувати на товстоті 3,515 стіп. Вік дерев видно по їх величині, деякі з них мають чотири стопи в діаметрі. Коли вони потавали з ґрунтом поступенно, то довкола них росли каляміти, верства на верстві. В Сіднейській вуглянній долині є патьдесять девять викопних лісів один верх одного.

Морські мушлі, які находять ся на вершках гір, далеко на суші, вважали ся геольогічними письменниками за невідпирний доказ Потопи. Але коли геольогічні студії стали докладніші і показало ся, що в корі земній обширні солодководяні формації поперемишувані кілька рази з обширними морськими формаціями, немовби листки книжки, та стало ясно, що не можна ніяк пояснити таких результатів самим катаклізмом; що через поступенні перемини рівня й топографічної обстанови якоїсь одної сторони, вона була то суха, то вкрита водою, ба солодкою, ба морською. Ставало ясно й те, що задля сповнення сих перемиин потрібно було десятків тисяч років.

До сего доказу давнього початку землі, виснованого з великого поверхного простору, з незвичайної товстоти та ріжнохарактерности її верстов, додано було чимало

доказів, заснованих на її викопних останках. Коли допевнено релятивний вік формацій, то показалося, що було прогресивне фізіологічне вивершене органічних форм, рослинних і звірячих, від найдавніших до найновіших; що ті форми, які заселяють поверхню землі в наші часи, се лише невидна частина страшенної многотих, які заселяли її колись; що на кождо відміну, яка живе тепер, було тисячі відмін, які вимерли. Хоть спеціальні формації визначалися очевидячки якимось переможним типом життя, так що правдиві є такі вирази як вік м'якушів, вік гадя, вік ссунів, а про те нові живини не наставали раптово, як від раптового сотворіння. Вони виринали поступово в передущому віці, досягали вершка в тім, який вони характеризують, тай вимирали поступово в слідуючому віці. Нема нічого такого як раптове сотворіння, раптова чудесна поява — є повільна переміна, повільний розвій із форми, яка існувала перед тим. Задля таких результатів ми знов мусимо допустити довгі періоди часу. В межах історії люди не були свідками ні одного замітного приміру такого розвою, і ми говоримо хитко про сумнівні приміри вимирання. А про те в геологічні часи ми застрічаємо міріяди еволюцій тай вимирань.

Коли таким чином за досвіду чоловіка на завважано ні одної пригоди переміни або розвою, то декотрі перемінили й саму можливість їх, кажучи, що всі різні види стали існувати від окремих творчих актів. Але воно певно менше нефілософічно думати, що кождий вид розвивався з передущого через відміну його частин, як думати, що він повстав раптово з нічого. Не багато значить і заміт, що ніхто ніколи не бачив як робить ся така переміна. Нехай же тямлять, що ніхто ніколи не бачив і акту сотворіння, раптової появи органічної форми, без якого небудь родича.

Раптові, самовільні тай недокладні творчі акти мали би показувати силу Божу, але-ж той звязний нерозривний ланцюх організмів, який протяг ся від палеозойських формацій до новіших формацій, ланцюх, де кожде колісце висить на передущім і держить дальше, показує нам не лише те, що творіння живин іде по закону, але й те, що той закон зовсім не перемінився. В його діянь протягом міріяд віків не було ніякого хитання, ніякої перерви.

Передущі параграфи можуть показати характер ча-

стни доказів, з якими ми мусимо мати діло з огляду на завдачу про вік землі. Невсипущі праці геологів нагромадили їх таку величезну масу, що задля викладу подробиць потрібно би чимало томів. Ті докази набрано з усяких скал, водяних, вогняних, метаморфічних. Що до водяних скал то досліджують їх товстоту, нахилені позиції таї те, як вони лежать мішма одні на одних; як верстви, які повстали в солодкій воді, вміщені в ті, що повставали в морській воді; як обширні маси матеріялу були забрані діючими помалу причинами обголювання та перероблені великі географічні поверхні; як суші піднималися і впадали, як побережя їх поринали в море, як морські береги і морські скали посувалися далеко в середину суші. Вони досліджують зоологічні й ботанічні факти, фавну і фльору наступаючих після себе віків і те, як правильно протягся ланцюх органічних форм, рослин і звірів, від своїх темних і сумнівних початків аж до наших часів. Із фактів, які показують верстви вугля — вугля, що вийшов в усіх своїх відмінах із загину рослин — видно не лише переміни в атмосфері землі, але й загальні переміни клімату. З інших фактів виходить, що були хитання температури, періоди, коли середнє тепло росло, і періоди, коли бігунові леди та сніги вкривали чималі частини істнующих суш — ледяні періоди, як їх звуть.

Одна школа геологів, опираючи свій аргумент на дуже важких доказах, навчає, що вся маса землі охолодила ся з розтопленого, або може і газового стану, пусканем проміння, за мільйони віків, аж поки дійшла до своєї теперішньої рівноваги в температурі. Астрономічні обсервації дають велику вагу сему толкованню, особливо що до планетних тіл нашої сонічної системи. Воно підпирає ся і такими фактами, як невелика середня густота землі, підняте температури чим глибше в землю, появи вульканів і вибризкуючих жил, та появи вогняних і метаморфічних скал. Задля пояснення фізикальних перемін, які бачить отся школа геологів, потрібно прийняти міріяди століть.

Коли-ж ми приймаємо погляди Коцернікової системи, то ясно, що ми не можемо розглядати початок і біографію землі окремє; ми мусимо взяти сюди й усі інші члени системи або сімі, до якої вона належить. Ба, ще більше, ми не можемо обмежити ся сонічною системою;

ми мусимо обняти в своїх розмовах і звіздяні світи. І коли ми обізнали ся з їх майже незмірними віддальми один від одного, то ми й мусимо прийняти задля їх початку незмірно далекий час. Є такі далекі звізди, що світло їхнє, хоть як швидко воно жене, потребувало тисячий років, аби дійти до нас, і значить вони мусіли існувати чимало тисяч років перед тим.

Геологи згодили ся на те однодушно — бо, бачу, нема ні однісінького противного голосу — що пронольогію землі треба дуже розширити, тай пробували означити її. Декотрі з них опирали ся на принципи астрономічні, декотрі на фізикальні. Так, обрахунки засновані на знанню перемін ексцетричності земної дороги, задля означення протягу часу від початку остатнього ледяного періоду, дали двіста сорок тисяч років. Хоть і можна допустити загальне домагане незмірности геологічних періодів, то все-ж таки обрахунки мають надто непевну теоретичну підставу задля того, аби дати невідпірні результати.

Але коли розглядати всю справу з теперішнього наукового становища, то яснїсїнько, що годї допустити поглядів теологічних письменників, узятих із Мойсейського оповідання. Нераз роблено проби погодити обявлені факти з відкритими фактами, але сї проби вийшли невдоляюче. Мойсейський час занадто короткий, черга сотворїня невірна, вмішане боже занадто антропоморфічне; і хоть виклад сеї справи і годить ся з ідеями, які мали наші люди тоді, коли їх розуми стали уперше дбати про знанє природи, то годї його помирити з їх теперішніми уявами про марноту землі та величезність усього світа.

Межи недавніми геологічними відкриттями інтересне особливо одно; се відкрите людських останків і людських праць у формаціях, які є геологічно нові, але історично дуже давні.

Викопні останки людий, із грубими струментами з необтесаного або обтесаного кремїня, з полірованого каміня, з костей, із бронзи найдено в Європі в печерах, у намулах, у торфовисках. Вони показують дике жите, яке проходило на ловах і рибалстві. По новішим дослідям треба думати, що під нижшими ступнями існуване чоловіка можна прослідити в зад до третичних часів. Він був

сучасником південного слоня, носоржця *leptorhinus*-а, великого гіппопотама, а може й мастодонта в міоценовому періоді.

В кінці Третичного періоду, з причин іще неозначених, Північна півкуля попала в дуже низьку температуру. З горячого вона перейшла в ледяний стан. Після незвичайно довгого періоду, температура підняла ся знову і леди, які так широко вкривали поверхню, вступили ся. Ще раз упала температура, і леди наступили знов, але сей час не був такий довгий як передущий. Се ввело у Четверичний період, за який температура дійшла дуже помалу до свого теперішнього ступня. Водяні намули, які повставали, потребували задля свого вивершення тисячий століть. У початку Четвертичного періоду жили печерний медвідь, печерний лев, земноводяний гіппопотам, носорожець із перегородженими ніздрями тай мамут. Дійсно, мамутів була сила. Вони любували ся в північному кліматі. Розмножили ся мало-по-мало олень, кінь, бик бізон, і стали йому забирати пашу. По части через се, а по части через те, що піднімала ся температура, мамут вигиб. Із середньої Європи забрав ся й олень. Його відхід значить кінець Четверичного періоду.

І так до появи чоловіка на землі минули незлічимо довгі періоди. Великі переміни в кліматі тай фавні зроблені були пинявим діянем тих самих причин, які діють і тепер. Цифри не можуть нам уявити сих страшенно довгих періодів часу.

Бачить ся, доказано доволі, що породу рідну Баскам можна прослідити взад до Неолітичного віка. Тоді Британські острови міняли свій рівень, так як воно тепер робить ся на Скандинавському пів-острові. Шотляндія піднімала ся, Англія спадала. У Плейстоценовому віці існувала в центральній Європі груба порода ловців і рибалок, дуже рідна Ескімосам.

У старім ледянім намулі Шотляндії находять ся останки чоловіка вкупі з останками викопного слоня. Се веде нас на зад у згаданий нами повище час, коли то чимала частина Європи була вкрита ледом, який наступив із бігунових сторін на південні широти, тай зсував ся в долину з верхів гірських хребтів. Безчисленні відміни зві-

рів погинули в сїм катаклїзмі леду та снїгу, але чоловік пережив його.

В своїм первіснїм дикім станї, годуючи ся найбільше овочами, корінєм, черепною рибою, чоловік мав у руках факт, який мусїв потїм забезпечити його цивїлізацію. Він умїв робити вогонь. У торфовисках, під останками дерев, які в тих сторонах вимерли давно, находять іще останки чоловіка, і струменти коло него показують ясний хронологічний порядок. Коло поверхні находять ся струменти бронзові пониже них кістяні або рогові, ще нижше з полірованого каменя, а найниже з вигладженого або грубого каменя. Декотрі з сих торфовиск мусїли почати ся найменше перед сорокома або п'ядесятьма тисячами років.

В печерах, досліджених у Франції й деінде, найшли ся з камінного віка сокири, ножі, кінці ратищ і стріл, драпаки, молоти. Перемїна — скажімо так — вигладженого камінного періода в полірований була дуже поступенна. Вона йшла рівночасно з прирученем собаки, епохою в ловецькому житю. Займає вона тисячі столїть. Поява кінців стрїл показує на вигадку лука тай на зріст чоловіка від оборонного до нападного способу житя. Заведене обпирених стрїл показує як розвивав ся вигадливий талан; кістяні й рогові кінці показують, що ловець стрїляв і менших звїрів і може й птиць; кістяні свиставки показують, що він бував у товаристві з іншими ловцями, або зі своєю собакою. Кремінні шкребтаки вказують на вжиток шкіри на одїж, а грубі шила тай игли на її виріб. Мушлі проверчені на бранзолети тай найшийники показують, як швидко виробив ся смак до особистої прикраси; по струментам потрібним до приготови красок треба думати, що тіло красили і може й татували; а булави старшини свідчать про початок суспільної організації.

З найбільшим інтересом дивимо ся ми на перші зерна скуства серед отсих первісних людий. Вони лишили нам грубі нариси на кусниках зі слоневої кости тай на кістяних плитках, і вирізувані фігури сучасних їм звїрів. У сих перед-історичних рисунках, зроблених иноді не без дотепу, ми маємо мамутів, бійка оленїв. Один показує чоловіка, що ловить острогою рибу, инший ловецьку сцену голих людий, узброєних ратищами. Чоловік

- — одинокій звір, який бере ся рисувати зверхні форми та вживати вогню.

Купи костий і мушель, із яких декотрі доволі обширні та повстали перед Бронзовим віком і повні камінних інструментів, мають на всіх своїх частинах знаки вживання вогню. Вони лежать часто коло теперішніх берегів; але иноді вони знаходять ся далеко серед країни, инколи аж на пятьдесять миль від берега. Їх зміст і позиція вказують на те, що вони пізніщі від великих вимерлих молокососів, але раніщі від домашніх звірів. Декотрим із них, як кажуть, може бути найменше сто тисяч років.

Озірні житла у Швейцарії — хати поставлені на стовпах, або пнях, обплетені галузем — почали ся, як можна вивести з інструментів, якими їх роблено, в Камінному віці, тай провадили ся аж до Бронзового віка. В останньому періоді знаходять ся численні докази на заведене хліборобського житя.

Не треба думати, що періоди, на які геольогам було наручно розділити поступ чоловіка в цивілізації, то різкі епохи, які існували рівночасно задля всеї людської породи. Так мандрівні Індіане в Америці виходять аж тепер із Камінного віка. Їх можна ще бачити в деяких місцях узброєних стрілами з кременними кінцями. Аж він учера декотрі з них дістали від білого чоловіка зелізо, вогнестральну зброю тай коня.

Всі дотеперішні досліди доказують безперечно, що чоловік існував чимало сотень тисяч років наперед нас. Треба тямити, що сі досліди зовсім нові тай обмежують ся дуже невеличким географічним простором. Іще не зроблено ніяких дослідів в тих сторонах, які можна вважати справедливо перевісними оселями чоловіка.

Ми зайшли таким чином узад безмірно далеко поза шість тисяч років патрістичної хронольоґії. Задля останнього заледження Європи важко назначити час менший як чверть міліона років, а чоловік існував іще наперед того. Та ми зустрічаємо ся не лише з сим великим фактом, але мусимо допустити і первісний звіроватий стан чоловіка і повільний поступенний його розвій.

Але сей нещасний, дикий стан людий противить ся сильно райському щастю в садї Едені і, що далеко важніше, його годі помирити з теорією впадку.

Я мусів вивести справу сего розділу з її властивої хранольогічної черги, задля того, аби при купі показати повніще те, що я мав сказати про природу світа. Дослід про вік землі почали ся чимало після боротьби за ознаку правди — то є після Реформації; правду кажучи, вони належать властиво теперішньому столітю. Вони були ведені так помірковано, що більше виправдують вираз „Controversy”, поставлений мною у заголовку сего розділу, як вираз „Conflict”. Геології не прийшло ся зустрітити такої мстивої опозиції, яка була напала на астрономію, і хоть вона настоювала зі свого боку на допущеню великої старости землі, то все-ж таки вказувала сама на непевність усіх дотеперішніх числових оцінок. Уважний читач отсего розділу мусів завважати неспромоги наведених цифер. Ті цифри, що правда, не докладні, а про те вони виправдають домагане величезної старости і доводять нас до висновку, що міра часу світа така-ж величезна, як і міра його простору.

VIII.

БОРОТЬБА ЗА ОЗНАКУ ПРАВДИ.

Давня філософія заявляє, що у чоловіка нема способів означити правду.

Серед перших християн повстають суперечки за віру. Невдатна проба полагодити їх Соборам. — Заводять ся докази чудесами тай судами божими.

Папство хапає ся за сповідь у вухо тай за Інквізицію. — Воно сповняє-лячні лютощі задля здавлення ріжниць думки.

Наслідок відкриття Юстиніанових Пандектів і розвій канонічного права про природу доказів. — Вони стають більше наукові.

Реформація встановляє права індивідуального розуму. Католицізм каже, що ознака правди є в Церкві. Він обмежує чутанє книжок, заводячи Index Expurgatorius і поборює незгідні думки такими способами, як різня св. Варфоломейської Ночи.

Дослід про автентичність Пятикнижія яко Протестанської ознаки. — Підозріний характер тих книжок.

Задля Науки найдено ознаку правди в обявах Природи; задля Протестантів вона в Писаннях, задля Католиків у непохибности Папи.

„Що таке правда?“ спитав ся палко Римський прокуратор при одній з найважніщих подій в історії. І Боже-ственна Особа, котра стояла перед ним і до котрої сей за-

пит був обернений, не дала ніякої відповіді — хіба що мовчанка була відповідь.

Часто та марно гомонів сей запит перед тим — часто та марно гомонів він і після того. Ще ніхто не дав на него вдовольняючої відповіді.

Коли, на зорях науки у Греції, давня релігія щезла, мов хмара при сході сонця, то набожні й мислячі люди сеї країни попали в стан інтелектуальної роспуки. Анаксагор жалує ся: „Нічого не можна знати, нічого не можна навчити ся, нічого не можна допевнити, змисли обмежені, розум слабкий, жите коротке”. Ксенофан каже, що нам годі бути певними, навіть коли ми говоримо правду. Парменід заявляє; що сама конституція чоловіка не дозволяє йому означити абсолютну правду. Емпедокль заявляє, що всі філософічні тай релігійні системи мусять бути неспроможні, бо у нас нема ніякої ознаки задля їх виправдання. Демокріт запевняє, що навіть, вірні річі не можуть дати нам певности; що крайній результат людського досліду є відкритє, що чоловік неспосібний до абсолютного знання; що навіть як би він володів правдою, то він не може бути певний за неї. Піррго каже нам думати про потребу здержувати ся від суду про річі, бо у нас нема ніякої ознаки правди; він утовкмачив своїм ученикам таке глибоке недовірство, що вони звичайно говорили: „Ми не твердимо нічого; навіть того, що не твердимо нічого”. Епікур навчав своїх учеників, що правду не можна ніколи означити розумом. Архезілай відкидаючи інтелектуальне і змислове знанє, признавав прилюдно, що він не знає нічого, навіть свого власного неущтва! Загальний вивід, до якого дійшла Грецька філософія, був такий — що через суперечку в показах змислів, ми не можемо розізнати правду від брехні; тай розум наш такий недосконалий, що ми не можемо твердити, що який небудь філософічний вивід є вірний.

Можна було думати, що обява від Бога чоловікови прийде з такою силою тай ясністю, що полагодить усі вагання і переможе всяку оппозіцію. Один Грецький філософ, який падыкав менше від інших, зважив ся твердити, що суістнованє двох релігійних форм, із яких кожда чванить ся, що вона обявлена всемогучим Богом, показує, що ні одна з них не є вірна. Але нагадаймо собі, що людям важко прийти до того самого виводу навіть що до мате-

ріальних і видимих річий, хиба що вони стоять на одному становищі. Незгода й недовірство визначали філософію триста років перед різдвом Христа, незгода й недовірство визначали релігію триста років після його смерті. Ось що каже Пуатієський єпископ Гілярій, у своїй добре звісній статі, писаній коло часу Нікейського Собора:

„І сумно й небезпечно, що серед людей є тільки вір, кілька думок, тільки доктрин, кілька схильностей, і тільки жерел богохульства, кілька в нас хиб, бо ми робимо віри самовільно таї поясняємо їх самовільно. Що року, ба ні, що місяця, ми робимо нові віри, аби описати невидимі тайни; ми каємо ся в тому, що-сьмо зробили; ми боронимо тих, що кають ся; ми анахтемуємо тих, кого боронимо; ми судимо або чужі доктрини в наших власних, або наші власні в чужих і розриваючи себе обопільно на кусники, ми зруйнували одні одних”.

Се не є пусті слова; але вагу сеї самозавини можуть порозуміти вповні лише ті, що знають церковну історію тих часів. На-коли став остигати перший запал Християнства, яко системи любви, зараз появили ся незгоди. Історики Церкви твердять, що „ще в другому столітїю почала ся суперечка межи вірою і розумом, релігію і філософією, набожністю і генієм”. Аби помирити сї незгоди, аби найти якийсь авторитетний вираз, якусь ознаку правди, хопили ся за сходини задля наради, які потому прийняли форму соборів. Довгий час вони мали лише poradний авторитет; але коли в четвертому столітїю Християнство захопило імператорську керму, а їх накази стали обовязкові, бо були підперті світською властю. Від сего перемінило ся все лице Церкви. Екумейські собори — парламенти Християнства — які складали ся з делегатів від усіх церков світа, були скликувані під авторитетом імператора; він президував на них або особисто, або номінально, він полагоджував усі незгоди і був фактично Папою Християнства. Історик Мосгейм, на якого я тут найбільше здаю ся, говорячи про ті часи, завважує, що „ніщо не виключало неука від церковних урядів; дика й темна партія, яка дивила ся на всяку науку, особливо-ж на філософію, яко на ворога набожності, ставала чим раз дужша”; ось чому „суперечки на Нікейському Соборі се славетний примір найбільшого неуцтва та крайньої су-

мішки ідей, особливо в промовах і викладах тих людей, які годили ся з ухвалями сего собора". Хоть як величезний був його вплив, „а про те давні критики не годили ся ані в тому, коли й де він відбував ся, ані в тому кілько там було зібраних, ані в тому, котрий єпископ президував. Автентичних актів його славної ухвали не було списано, бодай ні один не дійшов до наших часів". Церква стала тепер тим, що в мові новіщих політиків можна би назвати „федеративною республікою". Ухвали собора переводили ся більшістю голосів, задля забезпечення-ж собі більшости вживано всяких інтриг тай ошук аж до впливу жіночого двора, підкупу й насильства. Зараз після Нікейського Собора всім безпристрастним людям стало ясно, що яко метод установи ознаки правди в релігійних справах, такі собори були чистим промахом. Меншість не мала прав, які мусіла би шанувати більшість. Над протестами багатьох добрих людей проти того, що ухвала більшости делегатами, яких право голосовання ніколи не було справджено ні признано, не може бути абсолютною правдою, переходили згідно до дневної черги, і з сего вийшло те, що скликувано собор проти собора, і їх незгідні тай супротивні ухвали ширили заколот і замотанину в усьому Християнському світі. В одному четвертому століттю було тринадцять соборів против Арія, п'ятнадцять за ним і сімнадцять пів-аріанських — разом сорок п'ять. Меншости пробували раз-у-раз хапати ся за ту саму зброю, яку так надуживали більшости.

Названий повище безпристрастний церковний історик, каже окрім того, що „в сему четвертому століттю прийнято дві дивоглядні й небеспечні помилки: 1. Що то чесно ошукувати тай брехати, коли лише можна підперти таким чином інтереси Церкви. 2. Що помилки в релігії, коли їх люди держать ся після відповідного впізнання, треба карати горожанськими карами й тілесними муками".

Годї дивити ся без зачудовання на те, що в ті часи нарід мав за ознаки правди. Думали, що правда доктрин доказує ся числом мучеників, які вірили в них, чудесами, заявами чортів, божевільних або біснуватих; так св. Амвросій, у своїх розмовах з Аріянами показував біснуватих, які, коли було наближати до них мошці деяких мучеників, признавали голосними викриками, що Нікейська

доктрина про три особи Божі правдива. За те Аріяне винували його, що він дуже солоно платив за ті пекольні свідоцтва. Вже тоді появляли ся суди божі. Протягом дальших шістьох століть їх мали за рішучий спосіб задля встановлення вини чи невинности, і то в формах холодною водою, поединком, вогнем і хрестом.

Яке тут крайнє незнає природи доказів і їх законів! Обжалуваний чоловік тоне або плаває, коли його кинути у став; він обпікає ся або йому нічого, коли він держить у руці кусень розпеченого заліза; перебоєць, найнятий ним, буває поборений або поборює в поединку; він може держати свої руки розпростерті мов хрест або не може зробити того довше як його завинник, і його невинність або вина в яким не будь проступку доказана! Чи се-ж ознаки правди?

Чи диво, що в ті віки вся Європа була повна брехливих чудес? — чудес, які були соромом задля простого людського розуму!

Але неминучий день настав. Думкам і доктринам, за-снованим на таких виворотних доказах, почали невірити, як і самим доказам. Коло п'ятнадцятого століття ми бачимо, що невірство ширить ся в усіх напрямх. Зразу його видно ясно по монастирях, опісля воно ширить ся швидко серед простого народу. В монастирях появляють ся такі книги як „Вічне Євангеліє”; серед народу секти, як Катарісти, Вальдензи, Петробруссіяне. Вони годили ся в тому, „що публична і встановлена релігія се сороката система помилок і забобонів, і що захоплене папою пановане над Християнами беззаконне й тиранське; бо претенсія Рима, ніби то Римський єпископ найстарший пан світа, та що ні князі, ні єпископи, ні світські, ні церковні керманичі не мають ніякої законної власти в церкві чи державі окрім полученної від него, зовсім безпідставна і є присвоєне собі прав чоловіка”.

Аби встояти проти сего напору безбожности, папський уряд установив дві інституції: 1. Інквізицію; 2. Тайну сповідь — остатню яко спосіб задля відкриття, першу яко карний трибунал.

Інквізиція була взагалі обовязана викоренити релігійні незгоди терорізмом і обставляти ересь найлячнішими товариствами; се значило неминуче мати власть

установляти, що таке ересь. Таким чином, ознака правди була в руках сего трибунала, котрий мусів „вишукувати і проводити перед суд еретиків, які ховають ся в містах, домах, пивницях, лісах, печерах і полях“. Вона сповняла свою завдачу оборони інтересів релігії з такою дикою ревністю, що від 1481 до 1808 року покарала триста сорок тисяч осіб і з них майже трійцять і дві тисчі були спалені! Давніще, коли громадська думка не могла найти ніяких способів запротестувати против лютощів Інквізиції, то „вона часто віддавала на смерть, без відклику, тої самої днини як було обжаловане, значних людей, священників, черців, пустинників і сьвітські особи всякого стану“. Куди лише глянули муслячі люди, скрізь у повітрі було повно страшних тіней. Ніхто не міг любити ся вільними думками, бо його ждала кара. Починання Інквізиції були такі лячні, що зойк Паліярічіого був зойком тисячів людей: „Ледви чи можна чоловікови бути Християнином і вмерти на своїй постелі“.

В тринадцятому століттю знищила Інквізиція сектантів Південної Франції. Її безсовісні лютощі викоренили протестантизм в Італії тай в Іспанії. Але вона не обмежувала ся релігійними справами; вона брала ся задавляти і політичні незгоди. Миколай Еймерік, який був головним інквізітором Арагонського королівства майже п'ятьдесять років і вмер у 1399 р., полишив лячне свідоцтво про свою поведінку тай про страшенні лютощі у своєму „Directorium Inquisitorum“.

Отсей сором Християнства тай усеї людської породи мав у різних країнах різні постанови. Папська Інквізиція продовжала папську тіранію і стала нарешті намісь давніх єпископських інквізицій. Авторитет єпископів був усунений без церемонії папськими урядниками.

Через четвертий Лятеранський Собор, у 1215 р. після Р. Хр. власть Інквізиції зросла страшенно, бо тоді встановлено формально необхідність окремої сповіді перед священником — сповідь у вухо. Що до домашнього життя, то се зробило Інквізицію скрізь-присутною і всезнаючою. Ні один муж не був безспечний. В руках священника, який у сповідниці міг витягати або вимучувати з него його найтайніші думки, його жінка й слуги ставали шпіонами. Його кликали перед грізний трибунал і заявляли йому просто, що його підозрівають сильно у ересі. Нія-

кого завинника йому не називали; але штуба на пальці, диби, чобіт і клин, або яке інше мучило, доповняли швидко сю недостачу і, невинний, чи винний, він обвиняв себе сам!

Але, не вважаючи на всю отсю владу, Інквізиція промахнула ся в своїй цілі. Коли вже еретик не міг її винести, він утікав від неї. Всю Європу пройняло тайно страшенне невірство — заперечуване Промислу Божого, безсмертності душі, людської вільної волі і того, що чоловік може встояти против абсолютної необхідності, проти долі, яка обгортає його. Такі ідеї подобали ся мовчки купі людей, яких усилювали до того тиранські вчинки церковників. Не вважаючи а переслідування, Вальдензи таки держали ся і проповідували свою заяву, що від Константина Римська Церква втратила свою чистоту і святість; протестували проти продажі індульгенцій, які, по їх словам, майже скасували молитву, піст і милостиню; казали, що зовсім непотрібно молити ся за душі померших, бо вони вже мусіли піти або в небо, або в пекло. Хоть у загалі думали, що філософія або наука була погубна задля інтересів Християнства або дійсної набожності, то таки Могаметанська література, яка панувала тоді в Іспанії, почала вербувати собі прихильників серед усіх клас суспільности. Ми бачимо дуже ясно її вплив у богатьох сектах, які тоді появили ся; так „Брати й Сестри Вільного Духа” казали, що „вселенна се еманация Бога і буде нарешті прожертва ним; що розумні душі се лише частини Найвищого Божества; та що вселенна яко в більше цілість се Бог”. Такі ідеї можна мати лише в більшєм розвитім інтелектуальнім стані. Про сю секту розказують, що богато з її членів терпіло смерть на вогнищах з повною ясністю духа, з тріюмфуючими почуттями веселости й радости. Правовірні вороги винували їх за те, що вони буцім-то любовали ся своїми пристрастями на зборах о півноч в темних комнатах, куди оба поли являли ся голі. Таку-ж завину, як добре знаємо, кидала проти первісних Християн модна римська суспільність.

Впливи Аверроістичної філософії були очевидні в богатьох із сих сект. Отся Могаметанська система, коли було дивити ся на неї зо становища Християнського, доводила до еретицької віри, що ціль установ Християнства

се злука душі з Найвищою Істотою; що Бог і Природа мають ся до себе так само, як душа й тіло; що є лиш одна індивідуальна інтелігенція; і що одна душа сповняє всі духовні й розумні функції в усій людській породі. Коли пізніше, при наближеню Реформації, Інквізіція доправила ся від Італіянських Аверроїстів справи про себе, то вони старали ся показати, що є чимала різниця межі філософічною і релігійною правдою; що річи можуть бути філософічно вірні, але теологічно фальшиві — виправдуюча вигадка, осуджена нарешті Лятеранським Собором за Льва X.

Але сі єретицькі тенденції держали ся, не вважаючи на тайну сповідь і Інквізіцію. Казали справедливо, що за Реформації в багатьох сторонах Європи ховали ся люди, які були найлютішими ворогами Християнства. В сій пагубній клясі було чимало Арістотеліян, як Помпонацій; чимало філософів і сатириків, як Боден, Рабле, Монтень; чимало Італіянців, як Лев X., Бембо, Бруно.

Докази чудами почали падати в одинайцятому та дванайцятому століттю. Сарказми Іспансько-Мавританських філософів мусіли звернути увагу багатьох просвіченіших церковників на похибність тих доказів. Відкрите Пандектів Юстініяна, в Амальфі, 1130 р., мало безперечно дуже могучий вплив на прискорене студій Римського правознавства тай на розширене ліпшого пізнання характеру юридичних чи філософічних доказів. Галлям сумнівав ся трохи в добре звісній історії сего відкриття, але він допускає, що славна копія в Лаврентіянській бібліотеці, у Фльоренції, одинока, яка має в собі всі п'ятдесят книг. Двацять років після того, «чернець Граціян зібрав до купи різні папські едикти, канони соборів, заяви Батьків і Докторів Церкви, в книгу під назвою „Decretum”, яка вважає ся найстаршим авторитетом у канонічному праві. В слідуячому століттю Григорій IX. опублікував пять книг Декреталій, а Боніфатій VIII. додав опісля шесту. За сим пішли Клеменсові Конституції, сема книга Декреталій і „Книга Інститутів”, опубліковані при купі Григорієм XIII., у 1580 р., під заголовком „Corpus Juris Canonici”. Канонічне право одержувало мало-по-малу величезну власть через контролю

над заповітами, опіку над сиротами, подружжями таї розводами.

Відкинене доказів чудами та заведене намісь того правних доказів, прискорило Реформацію. Годї-ж було далі приймати домагане, повставлене колись Архієпископом Кантерберійським Анзельмом у його розвідці „*Sic Deus Homo*”, що ми мусимо вірити зразу без досліду, аж після того можемо старати ся порозуміти те, що ми таким чином повірили. Коли Каетан сказав Лютрови: „Ти повинен вірити, що однісїнької каплі крови Христової доволї, аби викупити всю людську породу, а що решта, яка була пролита в саду й на хрестї, була записана папі, яко скарб, із якого можна брати індульгенції”, то душа завзятого Германського черця обурилася проти такої чудернацької думки, і він був би не повірив їй, хоть би була зроблена в її підпору тисяча чудес. Сей гидкий звичай продавати індульгенції за право сповняти гріх, був заведений єпископами, котрі, в разї потреби, добували таким чином гроші на особисті видатки. Аббати таї черці, котрі не мали доступу до сеї користної торгівлі, збирали фонди тим, що обносили мощі з урочистими процесіями і брали плату за доторкнене до них. Папи, в своїх грошових злиднях, розуміючи, який користний може стати сей звичай, відобрали єпископам право торгувати таким і присвоїли його собі, заводячи агентури задля сеї торгівлі, головню по жебрацьких манастирях. Межи сими манастирями було завзяте супірництво, бо кождий чванив ся, що його індульгенції вартіщі через свій більший вплив на небесний двір, своє панібратство з Дівою Марією таї осяйними святими. Навіть самого Лютера, що був Августинським черцем, чорнили, що він відвернув ся від Церкви зразу через те, що таку торгівлю поручено Домініканам, замісь його власному манастиреви, тоді як Лев Х. збирав таким способом фонди на будову церкви св. Петра в Римі, 1517 р. після Р. Хр.; і є причина думати, що в перших стадіях Реформації сам Лев вірив сїй говірці.

Таким чином індульгенції були беспосередньою спонукою до Реформації, але дуже швидко виявив ся дійсний принцип, який одушевляв суперечку. То була справа про те: Чи Біблія має дякувати за свою автентичність

Церкві? чи Церква має дякувати за свою автентичність Біблії? Де ознака правди?

Мені не треба викладати тут добре звісні подробиці сеї суперечки, пагубні війни таї криваві сцени, які вона викликала: як Лютер прибив на дверях Віттемберської катедральної церкви дев'ятьдесять п'ять тез і був покликаний у Рим відповісти за сю зразу; як він відкликав ся від папи, тоді плохо звіщеного, до папи, коли він знатиме се краще; як він був присуджений за єресь і через те відкликав ся до загального собора; як через суперечки за чистилище, трансубстанцію, тайну сповідь, розгрішіне визначила ся головна ідея, яка була підвалиною всего руху, то є право особистого суду; як Лютер був виключений із Церкви, в 1520 р. після Р. Хр., і на злість спалив виключаючу булю й книги канонічних законів, на які він кинув завину, що вони йдуть до того, аби скинути всі світські уряди та піднести папство; як сим скусним маневром він прихилив до своїх поглядів чимало Германських князів; як покликаний перед Імператорський Соїм у Вормсі, він не схотів узяти назад того, що зробив, і як тоді, коли він ховав ся у Вартбурському замку, його доктрини ширили ся і Реформація ся під проводом Цвінгля у Швейцарії; як принцип сектантського розкладу, який загіздив ся в русі, викликав супірництва і незгоди межі Германцями і Швейцарцями і навіть розділив остатніх межі собою під проводом Цвінгля і Кальвіна; як Марбурська Конференція, Шпайрський таї Авгсбурський Соїм не могли втихомирити несупокої і нарешті Германська Реформація з'організувала ся політично у Шмалькальдї. Суперечки межі Лютеранами і Кальвіністами давали Римови надію, що він може вернути свої втрати.

Лев порозумів швидко, що Лютерська Реформація се щось серйозніше як суперечка межі черцями за доходи з торгівлі індульгенціями, і папство взяло ся серйозно за приборканє повстанців. Воно викликувало лячні війни, які нищили Европу тільки роки таї лишили після себе ворожню, якої не міг полагодити ані Вестфальський мир ані Тридентський собор після вісімнайцятьох років нарад. Ніхто не може читати без жаху про проби, роблені задля розширення Інквізиції в заграничних країнах. Уся Европа, католицька і протестантська зжахнула ся від

різні Варфоломейської Ночи (в 1572 р. після Р. Хр.) По віроломству тай лютощам їй нема пари в літописях світа.

Очайдушна проба папства звалити своїх противників, піднімаючи горожанські війни, різні, потайні вбійства, була зовсім невдатна. Не кращий був і результат Тридентського Собора. Скликаний буцім-то задля поправи, прояснення тай певної встанови церковної доктрини, задля відновлення сили її дисципліни тай реформи життя її слуг, він був ведений так, що велика більшість його членів були Італійці і стояли під впливом папи. Ось чому Протестанти не могли ніяким чином прийняти його постанов.

Кінець Реформації був такий, що вся Протестантська Церква прийняла догму, що кожному Християнинові доста держати ся Біблії. Відкинено переказ і забезпечено право приватного тлумачення. Думали, що нарешті найшли ознаку правди.

Авторитет, признаний таким чином Писанням, не був обмежений справами чисто релігійними або моральними; він простирав ся і на філософічні факти тай на пояснене природи. Чимало людей доходило до того, що в давні часи робив Еліфаній: він думав, що в Біблії є повна система мінеральної! Реформати не хотіли терпіти ніякої науки, яка не годила ся з книгою Бития. Межи ними було багато таких, котрі стояли на тому, що релігія тай набожність не можуть ніколи процвітати, коли не будуть відокремлені від учености й науки. Пагубного правила, що в Біблії є сума й суть усього знання, користного чи можливого задля чоловіка — правила, вживаного давно з таким пагубним наслідком Тертуліяном і св. Августином і так часто накидуваного папським авторитетом — держали ся тутечки твердо. Проводирі Реформації, Лютер і Меланхтон, наважили ся прогнати з Церкви філософію. Лютер заявляв, що студіюване Арістотеля зовсім некористне; він лихословив сего Грецького Філософа страшенно. Арістотель, як каже Лютер, се дійсно чорт, обмовець страшенний, лихий сікофант, князь пітьми, дійсний Аполлон, звір, найжасніший ошуканець людей, в якому ледви чи й є яка філософія, публичний і явний брехун, цап, чистий епікуреєць, сей двічі проклятий Арістотель". Схолястики се, по словам Лютера,

„саранча, гусениці, жаби, воши”. Він гидився ними. Такі-ж, хоч і не так сильно виражені думки, мав і Кальвін. Що до науки, то їй нізачо дякувати Реформації. Перед нею все ще стояла прокрустова постіль Пятикнижжя.

Найсоромніший ден у літописях Християнства той, коли воно відокромило ся від науки. Се спонукало Оригена, тоді (в 231 р. після Р. Хр.) головного репрезентанта й оборонця науки в Церкві, покинути своє становище в Александрії тай забрати ся в Цезарею. За богато дальших століть силували ся проводирі Церкви марно „виссати — як тоді балакано — внутрішній сок і масть із Писань задля пояснення річий”. Універсальна історія від третього до шіснайцятого століття показує з яким результатом се роблено. Темні віки мають подякувати за свою пільму сій нещасній політиці. Правда, десь-недєс бували великі мужі, як Фридерик II. тай Альфонс X., котрі стоячи на дуже високому й загальному погляді, порозуміли ціну науки задля цивілізації тай побачили серед грізного позорища, яке здвигла церковність, що лише наука може поправити суспільний стан чоловіка.

Тоді карали смертю за незгоду в думках. Коли Кальвін наказав спалити Сервета в Женеві, то стало ясно всякому, що дух переслідування не пропав. Злочин сего філософа — була його думка. Він доказував, що щирі доктрини Християнства втеряно ще перед Нікейським собором; що Дух святий одушевляє всю систему природи яко душа світа, та що він буде прожертий з Христом у кінці всіх річий сутю Божества, з якого вони виплили. За се його спекли на смерть у повільний огні. Чи була-ж яка різниця між отсим протестантським присудом і Католицьким присудом Ванінього, котрого спалили в Тулюзі Інквізіція, 1629 р. за його „Діяльogi про Природу?”.

Винайдене печатаня, розширене книг завело нові небезпеки, яких не могло досягнути переслідуване Інквізіції. В 1559 р., папа Павло IV. заснував Конгрегацію Index Expurgatorius (Вичистний Показчик). „Вона має пересмотрювати книжки й рукописі, призначені до публікації, тай рішати, чи можна дозволити народови чи-

тати їх; має поправляти ті книжки, де не багато помилок і де є певні користні таї спасенні правди, мирячи їх із доктринами Церкви; має осуджувати ті, де принципи єретицькі й пагубні; таї давати певним людям особливі привілеї читати єретицькі книги. Ся конгрегація, яка засідає иноді в присутности папи, а звичайно в палаті Кардинала - президента, має ширше право як конгрегація Інквізиції, бо вона розбирає не лише ті книжки, де є доктрини противні Римській Католицькій вірі, але й ті, які доторкають ся обовязків моральности, дисципліни Церкви, інтересів суспільности. Називає ся вона по зложеним на її наказ алфаветичним таблицям або індексам книг і авторів”.

„Вичистний Показчик” заборонених книг показував зразу ті твори, яких не вільно було читати; але коли сего було замало, то заборонено все, що не було позволено — смілива проба не допустити до народу ніякого знання, окрім того, яке служило намірам Церкви.

Таким чином два ворожі табори Християнської Церкви — Протестантський і Католицький — годили ся в одному: не терпіти ніякої науки, окрім тої, яка, на їх думку, годить ся з Писаннями. Католицький табір, маючи в руках сцентралізовану владу, міг присилувати до шанованя своїх постанов і слуханя пересторог „Вичистного Показчика” скрізь, де було признано його панованє; Протестантський табір, якого вплив був розсіяний по богатом осередкам у різних націй, не міг поступати так просто й рішучо. Він будив теологічну ненависть проти провинника, піднімав проти него гнів суспільности — спосіб може не менше вдатний від тамтого.

Як ми бачили в передущих розділах, противенство mezi релігією та наукою існувало від самого початку Християнства. За дальші століття воно прориває ся при кожній нагоді, коли лише може. Ми бачимо його в упадку Александрійського Музея, в справах Ерігени й Вікліфа, в тому, що єретики тринадцятого століття відкидали згідно оповідане Писань про Сотворіне; непереможні змаганя Науки стали виривати ся з неволі, в якій вона була, аж за Коперніка, Кеплера та Галілея. Політична влада Церкви впала дуже в усіх країнах; її керманичі побачили, що темна основа, на якій вона стояла розсходить ся. Тих репресивних способів против її

противників, за які так удатно ханали ся в давні часи, годі вже було вживати з користю тепер. Спаленє сего чи того філософа приносило її інтересам більше лиха як добра. У своїй великій боротьбі з астрономією, боротьбі, в якій Галилей стоїть у центрі, церква була зовсім поборена; коли, як ми бачили, був напечатаний безсмертний твір Нютона, та вона вже зовсім не могла противити ся йому, хоть Лейбніц твердив перед лицем Європи, що „Нютон ухопив від Божества декотрі з його найславніших прикмет і підкопав підвалину природної релігії”.

Від часу Нютона аж по нинішній день росла постійно незгода меж наукою та церковними догмами. Церква заявила, що земля є центральне і найважніше тіло в усеї світі; що сонце, місяць і звізди її слуги. Тут її побила астрономія. Церква казала, що загальна потопа вкрила була землю; що пережили її лише ті звірі, які спасли ся в Ноевому ковчезі. Сю її помилку доказала геологія. Церква навчала, що існував перший чоловік, котрий, шість або вісім тисяч років тому, був сотворений раптово або покликаний до житя в стані фізичного й морального вивершеня, та що від того стану він відпав. Але антропологія показала, що людські істоти існували давно в геологічні часи, і то в дикому стані, мало чим ліпшому від диких звірів.

Чимало славних і щирих людей пробували помирити дати Бития з відкриттями науки, але дарма. Незгода меж ними зросла до абсолютного противенства. Один із супірників мусить подати ся.

Чи-ж не годить ся нам дослідити автентичність сеї книги, яку вважали від другого столітя за ознаку наукової правди? Вона мусить видержати людську критику, аби встояти на такому високому становищі.

В перші віки Християнства, чимало найславніших Батьків Церкви сумнівали ся серіозно в авторстві всего Пятикнижя. Мені ніде, в вузьких рамках отсих сторінок, показати докладно факти й аргументи, які наводили тоді таї опісля. Література сеї справи тепер дуже велика. Та все таки я вкажу читачеві на твір набожного і вченого декана Прідо „The Old and New Testament connected”, твір, який є одною з літературних окрас остатнього столітя. Недавно і докладніше розібрав сю справу єпископ Ко-

лензо. Отсі параграфи, надію ся, дадуть доволі ясний образ теперішнього стану суперечки:

Какали, що Пятикнижїє написано Мойсеєм, під впливом божого вітхненя. З ним мусить годити ся не лише наука, але й усі люди, яко з грамотою, даною та й проказаною Всемогучим.

Але тут треба, поперед усього, запитати ся: хто або що встановило в сій справі таку велику славу?

Вже-ж не самий твір. Там ніде не називає ся автором один чоловік, ані не заявляє ся безбожно, що то писане Всемогучого Бога.

Аж після другого столїтя стали так незвичайно визискувати людське лехковїрство. І пішло воно не від образованищих Християнських філософів, але від горячіщих Батьків Церкви, яких власні писаня доказують, що були люди невчені і некритичні.

В кождому віці, починаючи з другого столїтя, аж по наші часи, були дуже спосібні люди, і Християне й Жиди, які рішучо противили ся сим забаганкам. Їх осуд засновував ся власне на доказах, узятих із самого Пятикнижїя. Воно показує ясно, що його зложили бодай два автори, яких названо Ельогїстом і Єговїстом. Гупфельд каже, що в єговїстичнім оповіданю є признаки, що се первісно инший документ, зовсім незалежний від ельогїстичного. Оба жерела, з яких узято сі оповіданя, суперечать собі не в однім. Окрім того, какали, що книги Пятикнижїя не були ніколи приписувані Мойсеєви в заголовках єврейських рукописей, ані в печатних примірниках Єврейської Біблії; не названо їх „Мойсеєвими Книгами” і в Сїмдесятниці або Вульгаті, а лише в новіщих перекладах.

Ясно, що їх авторство годї приписувати одному Мойсеєви, бо-ж там розказано про його смерть. Ясно, що вони були писані аж у багато сот років після сеї події, бо в них розказано факти, які могли стати ся аж після заснованя королївства серед Жидів.

Нїхто не зважить ся приписати їм вітхнене Всемогучого Бога — їх недоріцтва, незгоди, противенства й неможливости, як показує багато вчених і набожних новіщих учених, германських і англійських, дуже великі. Із сих критик виходить, що Битие оповідане засноване на

легендах; що Вихід не є історично вірний; що все Пятикниж'є неісторичне і немойсейське; там тільки незвичайних противенств і неможливостей, що вони можуть захитати віродостойність усього — тільки недокладностей і таких підозрілих, що вони знівечили би автентичність не одного новішого історичного твору.

Генгстенберг каже в своїх „Розвідках про автентичність Пятикниж'я”: „Неминуча доля більшого фальшованого історичного твору — запутанина в противенства. Так мусить бути в дуже великій мірі з Пятикниж'єм, коли воно не автентичне. Коли-ж П'ятокниж'є фальшоване, то його історії й закони були фабриковані по черзі частинами і писані протягом багатьох століть ріжними особами. Від такого зачатку нерозлучна маса противенств і справляюча рука пізнішого видавця не була в силі замазати їх зовсім”.

До сих виводів я додав би, що Ездра (II. 14), говорить виразно, що він сам, за підмогою п'ятох інших осіб, написав ті книги за чотирнайцять день. Він каже, що в часи Вавилонської неволі старі жидівські святі писання були спалені тай розкажує докладно обставини, серед яких він уложив свої. Він каже далі, що задумав написати все, що стало ся в світі від початку. Можна би сказати, що книги Ездри апокріфічні, але на се знов можна запитати ся: чи вивід сей такий певний, що може видержати новіщу критику? В давніші віки Християнства, коли історію про впадок чоловіка не вважали за суть Християнської системи і доктрина про покаяне не була ще така докладна, як нарешті в Анзельма, Батьки Церкви допускали загально, що Ездра мабуть таки й зложив Пятикниж'є. Так каже св. Ієронім: „Sive Mosem dicere volueris auctorem Pentateuchi, sive Esdram ejusdem instauratorem operis, non recuso”. (Чи скажеш, що автор Пятикниж'я Мойсей, чи Ездра, не перечу). Климентій Александрійський повідає, що коли ті книги були знищені в Набуходонозорській неволі, то Ездра, натхнений по пророцьки, відновив їх. Іриней говорить так само.

Пригоди, розказані в Битію, від першого до десятого розділу включно (розділи, з огляду на науку, важніші від інших части Пятикниж'я), зложені очевидно з коротких, повриваних легенд ріжних авторів. А про

те критичне око бачить в усіх них такі питоменности, які показують, що вони писані на берегах Евфрата, а не в Арабській пустині. Є в них чимало Халдеїзмів. Єгиптянин не сказав би про Середземне море, що воно на захід від него, Ассірієць сказав би. Їх сценерія й машинерія, коли тут можна вжити таких виразів, зовсім ассірійські, а не єгипетські. Такі документи могли би бути списані клиновим письмом у глиняних бібліотеках Мезопотамських королів. Казали, що одну таку легенду, про Потопу, вже викопано, то може й інші будуть відкриті, таким чином.

Із таких ассірійських жерел узяв Езра легенди про сотворіне землі і неба, про сад Еден, про зроблене чоловіка із глини, а жінки з його ребра, про спокусу вужем, про назви звірів, про херувимів і вогняний меч, про Потопу і ковчег, про те що води висхли від вітру, про будову Вавилонської Вежі тай про помішане язиків. Властиву історію Жидів починає він раптово в одинайцятім розділі. Від тепер уриває ся його всесвітня історія, він займає ся лиш історією одної фамілії, потомків Сема.

Про се вкорочене каже князь Аргіль у своїй книзі „Первісний Чоловік”, дуже ясно: „В генеальогії Семової фамілії ми маємо спис імен, які задля нас є просто імена тай годі. Сесея генеальогія не показує і не думає показувати більше як лише чергу наступництва межі кількома фаміліями, без уваги на мільйони людей які вже тоді жили на світі. Нема тут нічогоісінько окрім сеї черги наступництва, тай то зовсім неясно, чи ся черга вірна й повна. Не говорить ся нічого про все те, що є за сею куртиною чорної пітьми, поперед яку проходять сі ймена: але иноді вона немов би підносить ся, на-мліока, і ми бачимо проблиск великих рухів, які власне відбували ся, або вже давно відбули ся за нею. Не видно виразно ніяких постатей. Навіть про напрям сих рухів можна лише догадувати ся. Чути самі голоси, немов би гук богатьох вод.” На думку Гупфельда, „відкритє, що Пятикнижіє зведено до купи з різних жерел або оригінальних документів, певно не лиш одно з найважніщих і найбогатших наслідками відкрить задля викладу історичних книг Старого Завіту, або радше задля всеї теології тай історії, але й одно з найпевніщих відкрить на

полі критики тай історії літератури. Нехай протикритична партія каже собі що хоче супротивного, се відкритє вдержить ся і не поиятить ся ні перед чим, поки існує щось таке як критицизм; і читач, який стоїть на теперішньому ступні культури, ледви чи може вберігти ся від його впливу, коли лише возьме ся за дослід без упередньої думки і з непохитною силою признати правду”.

Що-ж нам тут діяти, чи махнути на сі книги-рукою? Чи допустити, що оповіданє про впадок чоловіка в Едені легенда, не значить утратити одну з найвеличчіших і найсвятіших християнських доктрин — спасенє?

Подумаймо про се! В перші часи християнство, навертаючи і підбиваючи світ, знало мало або й нічого не знало про сю доктрину. Ми бачили, що Тертуліян у своїй „Апології” не вважав її гідною згадки. Вона powstała серед гностичних єретиків. Її не допускала Александрійська теологічна школа. Батьки Церкви не висували її дуже ніколи. Вона була поставлена на своєму теперішньому становищі аж у часи Анзельма. Жид Фільо говорить про історію впадку яко про символічну; Оріген уважає її за алегорію. Чимало Протестантських церков можна винити справедливо в хитаню, бо вони вважають її почасти за мітологічну, а по части за дійсну. Атжеж, коли ми допустимо, з ними, що вуж — символ Сатани, то се кидає тїнь алегорії на все оповіданє!

Жаль, що Християнська церква взяла на себе оборону сих книжок і, значить, добровільну відвічалність за їх очевидні противенства тай помилки. Оборону їх, коли така оборона можлива, треба було полишити Жидам, серед яких вони повстали і які передали їх нам. Двічі жаль, що Пятикнижїє, твір такий невивершений, що паде від подиву новіщої критики, зроблено судію науки. Не забуваймо, що дійсний характер сих книг показали не пристрастні вороги, але набожні та вчені церковники, межи котрими є й найвищі достойники церкви.

Коли таким чином Протестантські церкви домагали ся признаня писань за ознаку правди, то Католицька церква проголосила в наші часи безпохибність папи. Можнаби сказати, що ся безпохибність відносить ся лише до моральних або релігійних справ; але де провести гра-

ничну лінію? Всезнайство годі обмежити якоюсь одною групою справ; воно, по своїй природі, обіймає знане всего, і безпохибність значить усезнайство.

Певно, коли допустити головні принципи Італіянсько-го Християнства, то логічно виходить без похибність папи. Не треба розбирати нефільософічність сего погляду; він валить ся від досліду політичної історії папства таї біографій пап. Перша показує всі помилки і промахи чисто людських інституцій; остатні се аж надто часто одна історія гріха та сорому.

Просвіченим Католикам годі було прийняти загально авторитатівну оповістку догми про безпохибність. Вийшли серйозні й великі незгоди. Доктріна, яка глузує зі здорового людського розуму, і не могла довести до иншого результату. Є чимало таких, які кажуть, що безпохибність існує хиба на всесвітних соборах, але-ж і такі собори не все годили ся з собою. Є чимало й таких, які нагадують, що собори скидали пап і судили їх бучі та суперечки. Протестанти питають ся справедливо: Як же-ж можна доказати непохибність самої Церкви? де докази, що Церква була коли небудь репрезентована порядно і справедливо, на якому небудь соборі? і чому правда має бути встановлена голосами більшости, а не меншости? Як часто лучало ся, що один чоловік, стоячи на вірному становищі, відкрив правду, був обжалований і переслідуваний усіма иншими, але нарешті вони мусіли прийняти його заяви! Чи не таке-ж було з богатьома великими відкритями?

Не діло науки мирити сі суперечки; не її діло встановляти, чи ознаку правди можна релігійному чоловікови найти в Біблії, чи в усесвітньому соборі, чи в папі. Наука домагає ся лише права, яке так радо признає иншим, прийняти ознаку з себе самої. Коли вона дивить ся на неісторичні легенди з недовірством; коли в постанові правди їй зовсім байдужні голоси більшости; коли вона полишає претенсію якої небудь людини на безпохибність безпощадній логіці пізніщих подій — то таку-ж холодну безпристрастність, як у сих справах, вона показує й супроти своїх власних доктрін. Вона покинула би без ваги теорії про ваготу або хвильованє, як би переконала ся, що їх годі помирити з фактами. Її євангеліє — книга Природи, явні листки якої все ростворені перед

очима людини. Зводячи все до очей, вона не потребує задля свого розширення ніяких товариств. Її, безконечну, вічну, не могла ніколи підкупити людська амбіція ані людський фанатизм. На землі вона проявляє ся всім, що величне її гарне, на небесах її письмо — сонця та світи.

IX.

СУПЕРЕЧКА ЗА КЕРМОВАНЄ ВСЕЛЕННОЮ.

Є два погляди на управу світом: 1. Промислом; 2. Законом.—За перше заступає ся попівство.—Нарис заведення остатнього.

Кеплер відкриває закони, які кермують сонічною системою.—Його твори були обжалувані папським авторитетом.—Да Вінчі кладе підвалини під механічну філософію.—Галілей відкриває головні закони динаміки—Нютон прикладає їх до рухів небесних тіл і показує, що сонічною системою кермує математична невідмінність—Гершель ростягає сей вивід на увесь світ. — Гіпотеза про мраки. — Теологічні закиди проти неї.

Докази на панованє закона в складі землі тай в розвою звірячих і рослинних рядів. — Вони повстають від Еволюції, а не від Сотворіння.

Панованє закона видко в історичному ході людських товариств і в справі окремого чоловіка.

Почастіне прийняте сего погляду декотрими зреформованими Церквами.

Спосіб кермованя світом можна толкувати двояко. Кермують ним або безперестанні божі вмішування, або діяне невідмінного закона.

До першого буде все хилити ся попівство, бо воно мусить бажати, аби його вважали за посередника межі молитвою набожного чоловіка і провіденціяльним ак-

том. Вага попівства збільшає ся від сили, на яку воно претендує, сили означувати, який має бути той акт. У перед-Християнській (Римській) релігії великою службою попівства було відкривати будучі події пророчними, знаками, або обзорами звірячого нутра, таїї приносити жертви, задля перепросин богів. У пізнішці, Християнські часи, попівство домагало ся ще більшої сили; воно казало, що може своїм заступництвом кермувати подіями, відвертати нещастя, впевняти добродійства, творити чудеса і навіть касувати порядок Природи.

Не без резону, значить, дивило ся попівство немило на доктрину про кермоване світа невідмінним законом. Се, мовляв, понижало його повагу, вменшало його вплив. Йому було щось противне в Бозі, якого годі вмовити людськими молитвами, в холодному, безпристрастному божестві — щось лячне у фаталізмі, долі.

Але правильний рух небес мусів по всі віки вражати мислячих обсерваторів глибоко — схід і захід сонця; чим раз яніще і чим раз темніще денне світло; зріст і вменшіне місяця; поворот пір року все тим самим порядком; вимірний хід мандруючих по небі планет — що-ж є се все і тисячі подібного, як не прояви правильного і невідмінного ходу подій? Віра давніх обсерваторів у се толковане може й хитала ся від таких прояв як затьміне, раптова й таємна перерва правильного ходу природних подій; але вона мусіла вернути ся в-десятеро сильнішою, коли відкрили, що й затьміня вертають ся і їх можна вгадати наперед.

Усякі астрономічні проріканя засновані на допущенню того факту — що не було й не буде ніколи якогонебудь вмішання в діяне природних законів. Учений філософ каже, що стан світа в яку-небудь часинку се простий наслідок його стану в передущу часинку і проста причина його стану в слідуючу часинку. Закон і природа се лише різні назви механічної необхідности.

Щось у пятдесят років після смерти Коперніка, Віртембержець Іван Кеплер, який прийняв був геліоцентричну теорію і вірив глибоко, що є відносини в оборотах планетних тіл довкола сонця і що як би їх дослідити докладно, то вони відкрили би закони, по яким ідуть ті рухи, — став студіювати ревно віддалі, часи й швидкості оборотів планет і форму їх доріг. Його метод був та-

кнїй, аби обрахувати доступні йому обсервації, як напр. Тїхо Брага, зразу на підставі одної, а після того на підставі другої гіпотези і відкинути тоту гіпотезу, по якій би обрахунки не годилися з обсерваціями. Неймовірна праця, за яку він узяв ся (він каже: „Я міркував і рахував так, що мало не вдурів”), була нарешті нагороджена і в 1609 р. він опублікував свою книжку „Про Рухи Планети Марса”. Тут він пробував помирити рухи сеї планети по гіпотезі ексцентичних кругів і епіциклів, але нарешті відкрив, що дорога сеї планети не є круг, а еліпса, в однім ожеглі якої знаходиться сонце, і що площини описуванї лініїю, потягнутою від сеї планети до соця, пропорціональні часам. Отсі правди звісні тепер під імям першого та другого Кеплерового закона. Вісім років після того він був нагороджений відкритєм третього закона, який означає відносини межі середніми віддалями планет від сонця і часами їх оборотів; „квадратні або періодичні часи пропорціональні кубам віддалей”. Кеплер оповістив сей закон у „Короткім огляді Копернікової системи”, опублікованім 1618 р., де доказував, що той закон прикладав ся і до первісного становища побічних Юпітерових планет. Із сего виведено, що закони, які кермуть великими рухами сонїчної системи, кермуть і меншими рухами її складових частин.

Уяву закона, до якої пруть непохибно Кеплерові відкриття, і докази їх у користь геліоцентричної та проти геоцентричної теорії, не могла минути догана від Римських авторитетів. Конгрегація Індекса, обжалувавши Копернікову систему яко зовсім противну Святим Писанням, заборонила і Кеплерів „Короткий огляд” сеї системи. Се дало Кеплерови нагоду до ось якої його славної протизаяви: „Минуло вісімдесять років, у які Копернікові доктрини про рух землі і нерухомість сонця ширено без перепони, бо думало ся, що можна говорити про природні річи таїї пояснити діла божї, а тепер, коли відкрито нове свідочтво на доказ правди тих доктрин — свідочтво, незвісне духовним судіям — то ви хочете заборонити ширити правдиву систему про будову всего світа”.

Нїхто з Кеплерових сучасників не вірив у закон площин, і його не приймали ся аж поки не були опубліковані Ньютонові „Principia” (Основи). Правду кажучи, нїхто в ті часи не розумів філософїчної ваги Кеплерових за-

конів. Він сам не бачив наперед, до чого вони мусять довести. Його промахи показували, як далеко йому було до порозуміння їх наслідків. Так він думав, що на кожній планеті сидить інтелігентний принціп і що є зв'язь mezi величинами доріг п'яти головних планет і п'ятьма правильними геометричними тілами. Він думав зразу, що дорога Марса овальна, аж після важких студій він відкрив велику правду, її еліптичну форму. Ідея про цілість небесних тіл довела до прийняття Арістотелевої доктрини про вивершеність кругових рухів, і до віри, що на небесах не було інших рухів окрім кругових. Кеплер жалуєся гірко на сего нещасного „зłodія його часу”. Його філософічну сміливість видко в тому, що він пробив ся крізь сей освячений часом переказ.

У декотрих незвичайно важких подробицях Кеплер випередив Нютона. Він перший дав ясні ідеї про ваготу. Він каже, що кожда частина матерії стояти не супокійно, поки її не рушить яка инша частина — що земля притягає камінь більше як камінь землю і що тіла рухають ся одні до одних пропорціонально їх масам; що земля підняла би ся до місяця на одну п'ятдесят четверту частину їх віддалі, а місяць рухнув би ся до землі на решту п'ятдесят і три частині. Він твердить, що місяцеві притягання спричиняють морські припливи і що планети викликали неправильности в рухах місяця.

Поступ астрономії можна очевидячки розділити на три періоди

1. Період обсервації видимих рухів небесних тіл.

2. Період відкриття їх дійсних рухів і особливо законів планетних оборотів; він визначив ся особливо Коперніком і Кеплером.

3. Період установлення причин тих законів. Се була епоха Нютона.

Перехід другого періода у третій залежав від розвою Дінамічного відділу механіки, який стояв на одному місці від часу Архімеда або Александрійської Школи.

У Християнській Європі не було плекача механічної філософії аж до Леонарда Да Вінчі, що родив ся 1452 р. Йому, не льордови Беконови треба подякувати за відродини науки. Бекон не лише що не тямив нічого існько

в математиці, але й маловажив її приклад до фізичних дослідів. Він відкидав згідно Копернікову систему, наводячи проти неї глупі закиди. Тоді як Галилей був на краю своїх великих телескопових відкриттів, Бекон поблікував сумніви в користності інструментів задля наукових дослідів. Його фантастична філософічна мотанина не мала ніколи ніякісінького практичного наслідку. Ніхто ніколи не думав користувати ся нею. По за англійських читачів, його ім'я по найбільшій частині незвісне.

Про Да Вінчіого я матиму далі нагоду сказати докладніше. З його творів, які лишили ся в рукописах, два томи є в Мілянї та один у Парижі, привезений сюди Наполеоном. Щось у сімдесять років після того за Да Вінчім пішов гольяндський інженер Стевін, якого твір про принципи рівноваги вийшов у 1586 р. Шість років опісля появилася Галилєєва розвідка про механіку.

Сему великому Італіянцеві треба дякувати за встановлене трьох головних законів динаміки, звисних під імям Законів Руху.

Наслідки встановлення сих законів були дуже важні.

Передше думали, що безперестанні рухи, такі напр. як рухи небесних тіл, можуть піддержувати ся лише безпереривною тратою і безпереривним прикладом сили, але перший Галилеїв закон заявляв, що всяке тіло стоятиме супокійно, або рухатиме ся однообразно по простій лінії, поки не буде всилувано перешкідними силами перемінити сей стан. Ясної уяви сего головного принципу потрібного кінче до порозуміння елементарних фактів фізичної астрономії. Коли всі рухи, які ми бачимо на поверхні землі, кінчать ся швидко, то ми виводимо із сего, що супокій природний стан річий. Ми, значить, дуже поступали, коли переконали ся, що тілови зовсім байдуже і супокій і рух і що воно однаково триває в обох станах, аж поки не прикладуть ся перешкідні сили. Такими перешкідними силами у звичайних рухах є терте і відпір повітря. Як би не було ніяких таких відпорів, рух мусів би бути безпереривний, так як воно є з небесними тілами, які рухають ся в порожньому просторі.

Не вважаючи на свою величмну, сили показувати муть у-купі весь свій вплив, кожда так, як би другої не

було. Так, коли куля мусить вилетіти із гіршла пушки, то вона паде через якийсь час на землю від впливу тяготи на неї. Коли-ж її вистрілить ся із пушки, то вплив тяготи на неї буде все такий самісінський, хоть би вона летіла й кілька тисяч стіп у секунду. Сили не вменшають ся в сумішці; кожда робить своє власне окреме діло.

В другій половині сімнадцятого століття, стало ясно від творів Борельього, Гука і Гегінса, що кругові рухи можна пояснити Галилеевими законами. Горельїї, розказуючи про рухи Юпітерових побічних планет, показує, як може повстати круговий рух під впливом центральної сили. Гук показав, що простий рух стає круговим від центпального притягання.

Рік 1687 се епоха не лише в Європейській науці, але й в інтелектуальному розвою чоловіка. Він визначив ся тим, що в ній появили ся „Principia” Ньютона, безпримірний, безсмертний твір.

На підставі прінципу, що всі тіла притягають одно одно з силами просто пропорціональними їх масам і супротивно пропорціонально квадратам їх віддалей, Ньютон показав, що всі рухи небесних тіл можна обрахувати, і що всі Кеплерові закони — еліптичні рухи — описувані площини — відносини межі часами і віддалями, можна було вгадати наперед. Як ми бачили, то сучасники Ньютона розуміли, як можна би пояснити кругові рухи; се була окрема пригода, але Ньютон дав розв'язку загальної задачі, яка обіймає всі окремі пригоди руху: в кругах, еліпсах, параболях і гіперболях — то є, в усіх кінічних перекроях.

Александрійські математики показали, що напрям руху падаючих тіл іде до центра землі. Ньютон доказав, що воно мусить бути неминуче, бо загальне діяне притягання всіх частин кулі таке самісіньке, як коли би всі вони були скуплені у центрі.

Сю центральну силу, яка означає таким чином паданє тіл, названо ваготою. До того часу ніхто, окрім Кеплера, не дослідив, як далеко сягав її вплив. На думку Ньютона, вона могла сягати аж до місяця і бути тою силою, яка відхиляє його від простолінійної дороги і заставляє його обертати ся довкола землі. На прінципі закону суипротивних квадратів, лехко було обрахувати,

чи досить було притягання землі, аби се зробити, НЬЮТОН найшов, на підставі тодішніх помірив землі, що наворот місяця чинив лише тринайцять стіп у мінуту; тим часом до вірності його гіпотези про ваготу мав би чинити п'ятнайцять стіп. Але в 1669 р. Пікард, як ми бачили, виміряв степень докладніше, як се було зроблено передше; се перемінило оцінку величини землі і, значить, віддаль місяця; коли-ж увага Ньютона звернена була на се деякими розмовами в Королівському Товаристві 1679 р., то він добув Пікардові результати, вернув ся домів, вишукав свої старі папери і почав знов рахувати. Під кінець, він став такий розворушений, що мусів попросити приятеля, аби скінчив. Сподівана згода з його гіпотезою — найшла ся. Було доказано, що місяць удержує ся на своїй дорозі, тай обертає ся довкола землі силою земної ваготи. Кеплерові генії вступили ся Декартовим вихрам, а сі знов Ньютонів центральній силі.

Так само й земля тай її планети мусять рухати ся довкола сонця еліптичними дорогами, від його притяжної сили, відхили-ж їх руху виходять із перешкідного впливу планетних мас одна на одну. Знаючи маси й віддалі, можна сі відхили обрахувати. Пізніщі астрономи займали ся навіть супротивною завдачею, то є, знаючи відхили, або перешкоди, находили місце й масу перешкідного тіла. Таким чином, із відхилів Урануса від його теоретичної позиції виведено відкрите Нептуна.

Ньютон заслужив ся тим, що приклав закон дінаміки до рухів небесних тіл і стояв на тому, що наукові теорії треба доказувати згодою обсервацій з обрахунками.

Коли Кеплер оповістив свої три закони, то на них накинули ся духовні авторітети не тому, що вони могли показувати, або мати в собі помилки, але по части тому, що вони підпирали Копернікову систему, а по части тому, що вважали за невимісне допустити пановане якого-небудь закона, супротивного божому вмішуванню. Світ мали за театр, де воля божа обявляла ся день у день; вважали за сором задля божої величності, як би ся воля мала бути як-небудь спинювана. Сила показувала ся головно тим, що вони могли, як казали, перемінити самохить і рішинці волі божої. Так вони могли вменшити

лячну акцію комет, запевнити гарну погоду, або дощ, відвернути затьміння, таї арештуючи хід Природи, творити всякі чудеса; так вони посували в зад тїнь на сонічному годиннику таї здержували на-серед дороги сонце й місяць.

В століте перед Ньютовою епохою вийшла велика релігійна і політична революція — Реформація. Хоть вона й не впевнила повної волі думки, а про те попустила чимало старих церковних пут. У зреформованих країнах не було власти, яка могла би осудити Ньютонові твори, таї попівство не думало клопотати ся сею справою. Увага Протестанта звернена була зразу виключно на рухи його великого ворога Католика; коли-ж се жерело турботи пропало і настали неминучі розділи Реформації, то ся увага кинула ся на супірні та ворожі Церкви. Лютеранам, Кальвіністам, Епіскопникам і Пресвітеріянам було чим займати ся важнішим, як Ньютонові математичні докази.

Таким чином велика Ньютонова теорія, неприсуджена і, правду кажучи, незаважана серед сего крику воюючих сект, установляла ся кріпко. Її філософічне значіне було безконечно важніше від догм, за які ті люди сварили ся. Вона не лише що приймала геліоцентричну теорію й закони відкриті Кеплером, але й доказувала, що не вважаючи на яку небудь вагу супротивного церковного авторітета, сонце мусить бути центром нашої сонічної системи, і що Кеплерові закони се результат математичної неминучости. Вони мусять бути такі, як є.

Що-ж се все значить? А вже-ж те, що наша сонічна система не є перепинювана божими вмішуваннями, але стоїть під кермою невідмінного закона — закона, який сам є результатом математичної необхідности.

Телескопні обсервації Гершала І. переконали його, що є багато подвійних звїзд — подвійних не лише тим, що вони знаходять ся случайно в тій самій лінії зору, але й тим, що вони звязані фізично, бо крутять ся одна довкола одної. Сї обсервації вів далі і дуже розширив Гершель ІІ. Елементи еліптичної дороги подвійної звїзди ξ у Великій Ведмеді означив Саварі, їх період чинить пять-десять вісім років і чверть; елементи еліптичної орбіти другої подвійної звїзди β Корони були означені Гіндом,

їх період чинить поверх сімсот трийцять і шість років. Орбітний рух сих подвійних сонць еліпсами заставляє нас допустити, що закон тяготи має силу далеко поза межі нашої сонячної системи; і дійсно, куди лише може досягнути телескоп, він показує пановане сего закона. Д'Алямбер каже в передньому слові до Енциклопедії: „Вселенна се однісінький факт, однісінька велика правда”.

Чи виводити-ж нам, що сонячна і звіздні системи покликані до істновання Богом і що він установив опісля самохіть закони, під доглядом яких вони мали рухати ся, по його волі?

Чи є причини думати, що сі різні системи стали істнувати не від самохітного „нехай будуть”, але від діяннн закона?

Ось деякі прикмети сонячної системи, які вчисляє Ляплас. Усі планети і їх побічники рухають ся еліпсами такої малої ексцентричности, що вони чинять майже круги. Всі планети рухають ся в тому самому напрямі і майже в тій самій площині. Рухи під-планет ідуть в тому самому напрямі, що й рухи планет. Обкрутні рухи сонця, планет і під-планет ідуть в тому самому напрямі, що й їх орбітні рухи і в площах мало не тих самих.

Годі, аби тільки згод могло бути результатом пригоди! Чи не ясно-ж, що тут мусіла бути спільна звязь між усіма сими тілами, що вони лише частини того, що мусіло бути колись одною масою?

Але коли ми допустимо, що матерія, з якої складає ся сонячна система, була колись мракою і крутила ся, то виходить, що всі названі прикмети — неминучі механічні наслідки. Ба, ще більше: сим поясняє ся формація планет, формація під-планет і астероїдів. Ми бачимо, чому крайні пранети і під-планети більші від осередних; чому більші планети крутять ся швидко, а менші помалу; чому крайні планети мають більше під-планет, а середущі менше. Ми маємо вказівки про час оборотів планет своїми орбітами, а під-планет своїми; ми розуміємо спосіб, як повстали Сатурнові перстені. Ми находимо пояснее фізікального стану сонця тай перемінних станів, які пройшла земля і місяць, як се показує їхня геологія.

Але вказано на два виїмки з тих прикмет, а то що до Урануса й Нептуна.

Коли раз допустити існування таких мрачних мас, то все інше виходить яко необхідність. Але чи не насакає тут на найповажніший закид? Чи не значить се викинути Всемогучого Бога зо світів, які він сотворив?

Найперше, ми мусимо переконати ся, чи є певні докази на те, аби допустити існування таких мрачних мас.

Небулярна гіпотеза стоїть первісно на телескопному відкриттю Гершеля I., що в небесах різсянні декуди бліді, блискучі світляні плями, з яких лише деякі великі на тільки, що їх можна бачити голим оком. Коли дивити ся в доволі сильний телескоп, то багато з них ділиться на купи зізд, але деякі, як напр. велика мрака в Оріоні, не подавали ся і найліпшим інструментам, які доси зроблено.

Ті, що не думали приймати небулярної гіпотези, казали, що пляма не ділила ся тому, бо вжиті телескопи були недокладні. В сих інструментах можна завважати дві різні функції: їх сила збирати світло залежить від діаметра їх об'єктивного зеркала або сочки, їх проясняюча сила залежить від великої докладности їх оптичних поверхонь. Великі струменти можуть мати першу прикмету вповні, через величину, але остатню можуть мати далеко не вповні, і то або через хиби первісної форми, або через покручене від зігнення під їх власною вагою. Але хоть би струмент і був докладний і в сім і в тім, то все-ж таки він може не розкласти мрак на окремі точки.

На щастє, до встановлення сеї справи годять ся й інші способи. В 1846 р. відкрив автор отсеї книжки, що спектро розпеченого твердого тіла є суцільне, значить: не має ані темних ані ясних ліній. Фрауенгофер доказав перед тим, що спектро розпечених газів є несуцільне. Ось і спосіб означити, чи світло якоїсь мраків йде від горючого газу чи від сумішки розпечених твердих тіл, зізд або сонць. Коли їхне спектро несуцільне, то вони певно мрак або газ; коли-ж суцільне, то суміжка зізд.

У 1864 р. д. Геггінс випробував се на мракї в су-звїзду Дракона. Показало ся, що вона газ.

Дальші обсервації показали, що на шістдесят досліджених мрак, дев'ятьма дало несущільні або газові спектра, — а решта суцільні.

Значить, можна допустити, що нарешті найшов ся фізикальний доказ на існування великої маси матерії в газовому стані і в температурі горіння. Таким чином гіпотеза Ляпласа стоїть на твердій підвалині. В такій мрачній масі, остуда через пускане проміння необхідна проява, а згустіне й вертіне, неминучі результати. Мусять відділяти ся перстені, які лежать усі в одній площині, мусять повставати планети і під-планети, які всі крутять ся однаково, центральне сонце і довкола него кулі. За приводом природних законів із хаотичної маси зробила ся з'організована система. — Доповнила-ж ся матерія в світах через упадок тепла.

Коли така космогонія сонячної системи, коли такий початок планетних світів, то ми мусимо розширити наш погляд на пановане закона, і признати його роботу і в сотворінню тай удержанню безчисленних куль, які товплять ся у вселенній.

Але може знов скажуть: „Чи нема-ж тут чогось глибоко безбожного? Чи не випихаємо ми сим Всемогучого Бога зо світа, який він сотворив?”

Ми бачили не раз, як повстає хмара на ясному небі. Темна, невидна точка — невеличка купка туману — росте і стає темніща й густіща, поки не вкріє велику частину небес. Вона розвертає ся в фантастичні форми, бере блиск від сонця, жене наперед від вітру і як повсталала помалу, так і щезає, розходячи ся в чистому повітрі.

Отже ми кажемо, що міхурчики, з яких ота хмара зложила ся, повстали через загуснене водяної пари, що була передше в повітрі, від упадку температури; ми знаємо, як вони стали формою, яку мають тепер. Ми наводимо оптичні причини блиску або темноти хмари; ми пояснюємо, на механічних підставах, чому вона жене наперед вітру; її щезане ми виводимо із принципів хемії. Нам ніколи не паде на думку признавати вмішане Всемогучого в виріб і переміни її минучої форми. Ми пояснюємо всі факти сеї появи фізикальними законами і може власне з пошани ми не повинні казати, що тут видко палець Божий.

Але-ж увесь світ то лише така хмара — хмара сонць і світів. Хоть вона нам бачить ся страшенно великою, а про те задля Безконечного й Вічного Інтелекта вона лише минучий туман. Коли є многота світів у безконечному просторі, то є й черга світів у бесконечному часі. Як на небі одна хмара стає намість другої, так і ся звіздна система, вселенна то наступник безчисленних иших, які були передше, і попередник безчисленних інших, які настануть. Іде безперестанна метаморфоза, переміна подій, без початку і без кінця.

Коли ми поясняємо менші метеорологічні появи, тумани й хмари на підставі фізикальних принципів, то чи не можна-ж нам прикласти той самий принцип до початку світових систем і вселенних, які є лише хмарами в трохи більшому просторі, туманами в часі трохи менше минутому? Чи може хто покласти лінію, яка відділяє фізичне, з одного боку, від надприродного, з другого? Чи наша оцінка простору тай тривання річий не залежить зовсім від нашого погляду? Як би ми були поставлені серед великої Оріонової мраки, яка-ж незвичайно велична була би сцена! Велитні переміни, густіня горючого туману в світі могли би показати ся гідними безпосередної присутности, безпосередного догляду Бога; тут, на нашій далекій стації, де очі наші не в стані оцінити міліонів миль, і сонця видають ся нам порошинками в повітрі, сеся мрака менша від найневидніщої вмарки. Галілей, у своїм описі сузвіздя Оріона не вважав вартим і згадати про неї. Найтвердший тодішній теолог не бачив би був нічого доганного в тім, як би її початок приписувано другорядним причинам, не бачив би щось нерелігійне в тім, як би не признавано самохітного вмішання Бога в її метармофози. Коли-ж ми доходимо до такого виводу про неї, то до якого-ж виводу міг би дійти про нас Розум, що сидить на ній? Вона займає простір міліони раз більший від простору нашої сонічної системи; нас не видко відти і, значить, ми нікчемне ніщо. Чи впало-ж би такому Розумови на гадку домагати ся задля нашого початку та вдержання безпосерного вмішання Бога?

Злізьмо з сонічної системи на те, що ще далеко невидніше — на невеличку частинку її; злізьмо на нашу землю. Протягом часу вона пройшла чималі переміни. Чи

наставали-ж вони від безперестанних божих вмішувань, чи від безпереривної роботи невідмінного закона? Лице Природи міняє ся раз-у-раз на наших очах; іще величнїще їй замітнїще міняло ся воно в геологічні часи. Але закони, які кермували тими перемїнами, не показують ніколи ніякісїнької переміни. Серед безмірних перевертїв вони неперемінні. Теперішній порядок річий се лише колїсце в великому суцїльному ланцюсї, який сягає взад до необчислимой минувшини і вперед до бесконечної будущини.

Є докази, геологічні тай астрономічні, що температура землі тай її товариша була в давну минувшину далеко вища як тепер. Настав упадок температури, повільний, незавважний у малі періоди, але доволї виразний протягом богатьох віків. Теплота впадала від пусканя проміня у простір.

Остуда якої-небудь маси, все одно, чи та маса велика чи мала, не є несущїльна; вона не їде примховатими скоками; вона робить ся під впливом математичного закона, хоть до таких могучих перемін, які ми осьдечки розглядаємо, не можна прикласти ані формулу Ньютона, ані формулу Дюльона або Петі. Воно нічого, що періоди почастного упадку температури, ледові періоди, чергували ся з періодами часового піднятя; нічого, чи ті переміни виходили з топографічних перемін, як від переміни рівня, чи від періодичностей в пусканю проміня сонця. Періодичне сонце впливало би лише яко перешкода в поступеннїм упадку теплоти. Перешкоди в планетних рухах власне потверджують, а не валять тяготи.

Отже такий упадок температури мусїв їти в купї з безчисленними перемїнами фізичного характеру нашої кулі. Її розміри мусїли вменшити ся від стягання, день мусїв стати коротший, її поверхня мусїла западати ся тай трїскати в лїніях найменшого противенства, море мусїло загуснути і вменшити ся, склад атмосфери мусїв перемїняти ся, особливо в скількості водяної пари тай вугляного квасу в нїй, натиск барометрний мусїв упадати.

Отсї тай багато інших перемін, які можна би навести, мусїли їти не вривочним, але правильним способом,

бо-ж головний факт, упадок теплоти, який їх викликав, стунав сам по математичному закону.

Та не одна мертва Природа піддавала ся сим немичним перемінам; рівночасно була зачеплена ними й жива Природа.

Всяка органічна форма, рослинна чи звіряча, не буде перемінати ся лише доти, доки не переміняють ся обставини, в які вона поставлена. Як би настала переміна в обставинах, то організм або перемінив би ся або погіб би.

Погибіль тим імовірніша, чим раптовіша переміна в обставинах; модифікація або перетвір тим можливіші, чим помаліша переміна в обставинах.

Коли-ж звісно певно, що мертва Природа перемінилася ся дуже протягом віків; коли й кора земна і море, тай атмосфера вже не такі, як були колись; коли розділ суші й океана і всякі фізичні умови стали інші; коли настали тільки переміни в обставинах живих істот на поверхні нашої планети — то вже-ж виходить немінуче, що відповідно до того мусіла й органічна Природа пройти крізь руїни тай перетвори.

Кілько-ж то доказів та ще й яких очевидних на те, що такі погасання й такі модифікації були справді!

Тут ми знов мусимо завважати, що як ся перешкідна сила йшла сама по математичному закону, то й на сі результати треба дивити ся яко на такі, що йшли по тому-ж закону.

Отже такі застанови пруть нас очевидячки до виводу, що органічний поступ світа ведений був роботою невідмінного закона — а не визначуваний несущільними, неповязаними, самохітними вмішуваннями Бога. Вони схиляють нас до погляду, прихильного радше ідеї про переміну одної форми в другу, як ідеї про раптові сотворіння.

Сотворіне містить у собі раптову появу, перетвір поступенну переміну.

Так виходить перед думкою нашою велика теорія про Еволюцію. Всяка органічна істота займає своє місце в ланцюсі подій. Се не відокремлений, примхований факт, але немінуча поява. Вона займає своє місце в тій великій, правильній течії, яка повстала по черзі в минувшину, завела теперішність і промощує дорогу ви-

значеній наперед будущині. В сїм великім поступі передає ся від точки до точки поступенний, певний суцільний, непоборний порядок еволюції. Але серед сих могучих перемін стоять непорушно закони, які панують над усім.

Досліджуючи заведене в звірячі ряди якого небудь типу житя, ми переконаємо ся, що він годить ся з перетвором, а не з сотворінєм. Його початок є в невивершеній формі серед інших форм, яких час власне кінчить ся і які стали вимирати. Ступінь по ступневи повстає одна відміна по одній, чим раз більше вивершена, аж поки, після багатьох віків, не дійде до вершка. Відси, так само, йде довгий, поступенний упадок.

Так ссаський тип житя характеризує Третій і дальший період, але він появляє ся в ті періоди не раптово, без натяків. Ми находимо його далеко швидше в Другий період, під невивершеними формами, в яких він немов боре ся, аби стати твердо на ноги. Нарешті він переважує, в вищих і кращих візріях.

Так само було з ховзаками, характеристичним типом житя Другого періоду. Як на туманній картині із за блекнучих обрисів минаючої сцени, виринає бліда форма нової сцени, яка помалу росте, досягає вершка тай розсходить ся в якій инший, що настає після неї, так і жите ховзаків появляє ся помалу, доходить до верха тай упадає поволи. В усім тім нема нічого раптового; переміни переходять одні в одні незавважними відтінками.

Тай якже-ж могло бути инакше? Теплокровні звірі не могли би існувати в атмосфері повній вугляного квасу, як атмосфера первісних часів. Але прогнане сеї шкідної складової частини з повітря листем рослин, під впливом сонічного світла, вкриване її вуглятини землею в формі вугляного каменя, визвіл кислотини, дали можливість їм жити. Коли таким чином перемінила ся атмосфера, то було захоплено переміною і море; воно віддавало велику частину свого вугляного квасу, і вапняк, який доти розкладав ся ним, осів ся в тверду форму. На кожний еквівалент вуглятини, захованої в землі, опиняв ся еквівалент вуглеквасного вапна, який відділяв ся від моря — не конче в безформному стані, але найчастіще в органічній формі. Сонічне світло робило своє діло день у день, але треба було міріад днів, аби се діло скінчити. То був

повільний перехід із атмосфери шкідливої у прочищену, і такий-же повільний перехід із холонокровного типу життя у теплокровний. Але фізикальні переміни йшли під доглядом закона, тай органічні перетвори не були раптові або самохітні акти божі. Вони були безпосередними, неминучими наслідками фізикальних перемін і, значить, так само необхідним результатом закона.

Задля докладнішого огляду сеї справи я можу вказати читачеві розділи I., II. і VII., другого тому моєї „Розвідки про Людську Фізіологію”, яка вийшла в 1856 р.

Отже-ж чи світ кермує ся законом чи вмішуваннями промислу божого, який ломить раптово природний хід подій?

Задля доповнення нашого погляду на сю справу, ми звернемо ся нарешті до пригоди, зовсім невидної в одному розуміню, але другому найважніщої з усього, що може бути розглянено. Чи людські товариства, в своїм історичнім ході, показують ознаки визначеного наперед поступу невідмінною дорогою? Чи є які-небудь докази на те, що жите націй стоїть під доглядом невідмінного закона?

Чи можемо ми вивести, що в суспільности, як і в індивідуальній людині, частини ніколи не вискакують із нічого, але викочують ся або розвивають ся з частин, які вже існують?

Як би хто перевертав або змішив доктрину про еволюцію чи поступний розвій одушевлених форм, які чинять той нерозривний органічний ланцюх, що йде від початку життя на нашій кулі аж до теперішнього часу, то нехай він подумає, що він сам перейшов модифікації, супротивні тому, за що він перечить ся. Девять місяців тип його життя був водяний, і за той час він приймав, по черзі, чимало різних, але відповідних форм. У народини тип його життя став повітряний; він почав дихати атмосферним повітрям; йому дано нові частини поживи; спосіб його годовання перемінив ся; але доси він не може нічого бачити, нічого чути, нічого завважати. Мало-по-малу починає ся свідоме жите; він завважав, що є зверхній світ. У свій час появили ся органи, приспособлене до дальшої переміни поживи, зуби, і настала переміна поживи. Після того він перейшов по вишках дитинства тай молодецтва, розвила ся його тілесна форма і

з нею його інтелектуальні сили. Коло п'ятнадцятого року, слідом за розвоєм окремих частин його системи, перемінив ся його моральний характер. На него стали впливати нові ідеї, нові пристрасти. І що се була причина, а те наслідок, показує ся тоді, коли за сі частини взяв ся скусний хірург. Але тут іще не кінчить ся сей розвій, ся переміна; треба чимало років тілови, аби розвинути ся вповні, чимало років розумови. Нарешті досягає ся верха, і тут починає ся впадок. Мені не потрібно малювати його сумних пригод — тілесного тай інтелектуального увявання. Може воно буде трохи за багато, коли я скажу, що кождісенька людська істота на поверхні землі, не стята перед часом, перейшла крізь усі сі переміни менше як за сто років.

Чи мішає-ж ся промисел божий до кожного з нас, коли ми о-так переходимо з одного ступня життя на другий? чи може нам радше думати, що безчисленні міріади людських істот, які заселяли землю, були під кермою невідмінного, універсального закону?

Але індивіди се-ж елементарні складові частини суспільностей — націй. Вони мають ся до суспільностей так як частини тіла до всего тіла. Сі частини появляють ся, починають і кінчать свою роботу, мруть і викидають ся.

Нація починає істнувати несвідомо, так як індивід, тай умирає без своєї згоди, нераз проти власної волі. Національне жите ріжнить ся від індивідуального лише тим, що триває довше, але ні одну націю не може минути її невідмінний кінець. Коли гарно розглянути історію націй, то у кожної з них, як лише фази її життя повні, є пора дїтоцтва, пора молодецтва, пора достиглости і пора впадку.

В фазах істнованя всіх націй, коли лише ті фази повні, є спільні характеристичні ознаки, і як такі згоди в індивідах показують, що всі живуть під панованєм закону, то ми маємо право вивести, що й хід націй і в загалї поступ людства не йде дорогою случайною або навгадною, що надприродні вмішуваня не рвуть ніколи ланцюха історичних актів, що кожда історична подія має своє виправданє в якій небудь передущій події тай дає виправданє другій, яка після неї.

А такий вивід се-ж то головний принцип Стоїцизму —

тої Грецької філософічної системи, яка, як я вже казав, давала опору в горю тай певну вказівку в лиху годину не лише богатом славним Грекам, але й декотрим великим філософам, державникам, генералам тай імператорам Рима; система, яка виключала з усякої річи пригоду та казала, що всіми подіями кермує невпинна необхідність, задля підмоги вивершеного добра; системи серйозности, завзятости, непохитности, чесности, — протесту в користь здорового людського розуму. То може ми згодимося з увагою Монтескіє, який каже, що знївечене Стоїків було великим лихом задля людської породи; бо вони одні були великі горожане, великі люди.

Латинське Християнство, в його папській формі, суперечить принципам кермованя законом абсолютно. Історія сего конаря Християнської Церкви се по-найбільше спис чудес і надприродних вмішувань. Вони показують, що молитви святих людей спиняли часто хід Природи — коли в загалі є такий хід; що статуї тай образи творили чудеса; що кости, волосє й інші святі моцї лічили чудом. Ознака чи доказ автентичности богатых сих річий має бути не в невідпірному свідоцтві їх початку тай історії, але в показуваню своєї чудотворної сили.

Чи не чудна-ж се льогіка, яка находить доказ якогось буцїм-то факту в непонятній іллюстрації чогось иншого?

Інтелігентні Християнські мужі навіть найтемніщих віків мусїли дивити ся приздро на сї божі або чудесні вмішуваня. Є якась пишна величність у правильному поступі Природи яка вражає нас глибоко; і характер без переривности подій нашого індивідуального житя такий, що ми сумніваємо ся інстинктивно в надприродній пригоді в житю нашого ближнього. Інтелігентний чоловік знає добре, що задля него не стало ся ніякісьнє чудо; він приписує справедливо кождїсїньку подію свого житя якійсь передущій події; на остатню він дивить ся, яко на причину, на першу, яко на наслідок. Коли йому кажуть, що його ближній сподобив ся таких великих вмішувань, то він мусить думати, що або його ближнього ошукали, або він сам ошукує.

Католицька доктрина про чудесне вмішуванє була, як і треба було джати, дуже вдарена в часи Реформації, коли напередне назначене їй вибір піддержували декотрі

найбільші теологи і приймали декотрі найбільші Протестантські Церкви. Кальвін заявляє зо стоїцькою завзятістю: „Ми були вибрані від вічності перед заснова-нем світа, не через яку-небудь нашу заслугу, але згідно з цілю божої вподоби”. Кажучи се, Кальвін стояв на вірі, що Бог присудив навперед усеї вічності, що має діяти ся. Таким чином, після промину чимало віків, виринули знов на перше місце ідеї Василідиан і Велентініан, сект Християнських другого столітя, яких Гностицькі погляди довели до прищеплення в Християнстві великої ідеї про Трійцю. Вони казали, що всі людські вчинки неминучі, що навіть віра є природний дар, на який люди присуджені силоміцю на перед, і значить мусять бути спасені, хотьби яке неправильне було їхнє житє. Всі річи вийшли з Найвищого Бога. Таким чином виступили на перше місце і погляди, розвиті св. Августином у його творі „*De dono perseverantiae*” (Про дар сталости). Там було сказано, що Бог вибрав декотрих людей по власній вподобі, без огляну на їх віру чи добрі діла, бачені на перед, і постановив невідмінно дарувати їм вічне щастє; инших-же людей він, так само, присудив на вічну погибіль. Субляпсаріяне вірили, що „Бог дозволив упадок Адама”; Супраляпсаріяне вірили, що „він назначив се на перед, з усіма його шкідливими наслідками, від вічної вічності, і що наші прародичі не мали волі від самого початку”. Тут сї сектанти маловажили собі увагу св. Августина: „*Nefas est dicere Deum aliquid nisi bonum prae-destinare*” (Не годить ся казати, що Бог назначує на перед щось инше, а не добро).

Чи правда-ж те, що „напередне назначене вічного щастя се безперестанна ціль Бога, якою він захоплений ще на вперед заснованя світа, постановив твердо своєю радою, потай від нас, визволити від проклятя й присуду тих людей, яких полюбив?” Чи правда те, що в людській сімї є декотрі такі люди, яких Усемогучий Бог присудив на вічні муки, вічне горе без їхньої власної провини?

В 1595 р. Лямбетські Статї казали, що „Бог на перед від вічності назначив декотрих людей на житє; декотрих він відкинув”. У 1618 р. Дортський синод пристав до сего погляду. Він осудив його противників і взяв ся до них так остро, що багато їх мусіло тікати в чижі країни. Сї

доктрини були прийняті прихильно навіть в Англійській Церкві, як видно з сїмнайцятої Статї Віри.

Мабуть не було точки, за яку би Католики осудили були Протестантів остріще, як за сю, за те, що вони признали бодай по части, що світ кермує ся законом. В усїй Зреформованій Европі чудеса пропали. Коли-ж не стало лічебних каплиць, лічебних мощів, то урвали ся й великі грошеві користи. Як добре звісно, Реформацію викликало справді крамарене відпустами — які були власне дозволом від Бога грішити, аби лише дати попови якусь суму гроший.

В філософічному розуміню, Реформація містила в собі протест проти Католицької доктрини про безперестанне боже вмішуване в людські справи за причиною попів; але сей протест був піднятий вповні далеко не всіми зреформованими Церквами. Докази в користь керми законом, які в остатні роки дала наука, багато з тих церков прийняли приздо, може й нелюбо; але сї почутя мусять нарешті вступити ся чим раз більшій силі доказів.

Чи не можемо-ж ми вивести з Ціцероном, що каже за Ляктанцієм о-так: „Один вічний і невідмінний закон, обгортає всі річи і всі часи?“.

Х.

ЛАТИНСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО ТА НОВІЩА ЦІВІЛІЗАЦІЯ.

Латинське Християнство доглядало інтелігенцію Європи поверх тисячу років і відповідає за результат.

Сей результат видко в стані міста Рима в часи Реформації та в стані домашнього й суспільного життя Європейської Суші. — Європейські нації стогнали під подвійною властю, духовною таї світською. — Вони потопали в темноті, забобонах і невигодах.

Виклад недотач Католицізму.—Політична історія папства: воно було перемінено з духовної федерації в абсолютну монархію. — Робота Колегії Кардиналів і Курія.— Деморалізація від того, що мусіли згортати великі маєтки.

Добро, яке настало в Європі за Католицького пановання, зросло не від хотіння, але було случайне.

Загальний результат такий, що політичний вплив Католицізму був шкідливий задля новіщої цивілізації.

Латинське Християнство відповідає за стан і поступ Європи від четвертого до шіснадцятого століття. Ми маємо тепер розслідити, як воно сповнило свій обовязок.

У тому, що тут має бути показано, буде наручно зупинити ся на самій Європі, хоть по претенсії папства на його надлюдський початок і по його домаганню всесвітнього послуху йому, воно правду кажучи, повинно би від-

повідати за стан усеї людности на землі. Його безсильність супроти великих і шановних релігій Південної та Східної Азії дала би важну і навчаючу тему до досліду і довели би нас до виводу, що воно вкорінило ся лише там, де перемагали Римські імператорські впливи; дарма, що сей політичний вивід воно з-горда відкидає.

В початку Реформації було безперечно чимало людей, що рівнали існуючий стан до того, який був у давні часи. Моральність не перемінилася, інтелігенція не поступила, суспільність поправила ся мало. Погас навіть блиск Вічного Міста. Мармурові вулиці, якими колись чванив ся Август, счезли. Святині, поломані колюми та довгі луковаті види величезних водопроводів повилище зруйнованої Кампанії, показували сумну сцену. За їх дотичний ужиток, звали Капітолій Козячим Горбом, тоту-ж частину Римського Форуму, відки виходили колись закони задля світа, Коровячим Полем. Палати Цезарів заступали купи глини, вкриті цвітучими корчами. Лазні Каракалли з їх портиками, садами, ввозборами, стали невжиточні вже давно, тому, що були знищені водопроводи, які наповняли їх. На руїнах сего селикого будинку простирали ся безконечними лябірінтами по величезних площах цвітучі полянки та гущавини пахучих дерев, і від звисаючих у повітрі луків крутила ся голова". З найбільшої Римської руїни, Колізея, лишилася ся всего на-всього щось лише третина. Колись він міг помістити майже дев'ятьдесять тисяч видців, але в середині віку, з него зробили зразу твердиню, а потому каменярю тай брали відти матеріял на палати виродків Римських князів. Декотрі папи фабрикували тут вовну, інші салітру; з його пишних аркад думали декотрі зробити склепи задля перекупнів. Залізні скоби, які держали їх каміне, украдено. Стіни тріскали і валили ся. Навіть у наші часи зложено ботанічні твори про рослини, які притокмили ся в тих чесних руїнах. „Фльора Колізея" має чотириста двацять відмін. Серед руїн клясичних будинків можна бачити поломані колюми, кипариси тай заплісніли фрески, які повідпадали від стін. Навіть рослинний світ постигла сумна переміна: мірта, яка цвила колись на Авентині, майже счезла; намісь лавра який давав колись своє листе на чола імператорів, виросла повійка — товариска смерти.

Але скажуть, може, що папи-ж не винні сему всему. Нагадаймо, що за неповних сто сотень років місто брали по черзі Аляріх, Гензеріх, Ріцімер, Вітігес, Тотіля; що з багатьох його великих будинків пороблено твердині задля оборони. Водопроводи знівечив Вітігес, який зруйнував Кампанію; палату Цезарів розніс Тотіля; потому були льонгобардські облоги; далі Роберт Гвіскард і його Нормани спалили місто від Антонінової Колумни аж до Флямінієвих Воріт, від Лятерана аж до Капітолія; за тим його взяв і знищив Констабль Бурбон; не раз і не два його повенив Тібер і валили землетрясеня. Але ми мусимо тямити завину Махіявелья, який каже в своїй „Історії Фльоренції“, що майже всі дикунські напади на Італію робили ся на запросини пап, які кликали ті орди! Не Гот, не Вандаль, не Норманець ані Сарацени, але папи та їхні свояки зруйнували Рим! Вони брали з руїн вапно, клясичні будинки стали каменярями на палати Італіянських князів, перкви-ж украшали річами зо старих святинь.

Церкви вкрашені річами зо святинь! За се тай таке инше мусять відповідати папи. Пишні коринтські колумни переробляли ся на образи святих. Величні єгипетські обеліски несливали ся папськими написами. Септізіонієм Севера завалили на матеріал до будови церкви св. Петра; бронзовий дах Пантеона перетоплено в колумни на прикрасу гробу Апостола.

Великий Вітербський дзвін на вежі Капітолія звівив був смерть уже не одного папи, а неславлене старини й деморалізація люду все ще йшли далі. Папський Рим не показував ніякої пошани до клясичного Рима, а радше показував ненависть. Папи були зразу підданими Візантійських панів, потому заступниками Французьких королів, далі судіями Європи; їх уряд міняв ся так часто, як уряди націй довкола них; ішли повні переміни в його принципах, цілях, домаганнях. В одному лише він не міняв ся ніколи — в нетерпимости. Домагаючись, аби бути центром релігійного життя Європи, він не хотів ніколи признати яке-небудь релігійне істноване поза собою, а про те він був гнилий, по само серце, і політично і релігійно. Еразм і Лютер слухали з зачудованем богохульства сего міста і з переляком були свідками його атеїзму.

Історик Ранке, якому я маю подякувати за не один із сих фактів, змалював дуже виразно деморалізацію ве-

ликої метрополії. Пани були, коли їх вибирали, по найбільше старі люди. Ось чому власть переходила раз-у-раз у нові руки. Кождісінський вибір був революцією в виглядах і сподіванках. У суспільности, де всі могли йти в гору, де всі могли змагати до всего, виходило неминуче, що один одного старався відіпхнути взад. Хоть у початку Реформації людність міста впала була до вісімдесять тисяч, а про те тут були цілі товпи людей, які займали посади, і ще більше таких, які шукали посад. Щасливий пан панства мав на роздачу тисячі урядів — урядів, з яких викидали чимало людей немилосерно; чимало урядів пороблено на продаж. За чесність і здатність кандидата й не питалися ніколи; дивилися лише на те, як він заслужився, чи може заслужити ся партії? кілько може заплатити наперед? Американський читач може уявити собі докладно сей стан справ. При кождім виборі президента він є свідком похожих подій. Вибір пани Конклявом доволі похожий на йменоване Американського президента Конвентом. В обох пригодах можна роздавати чимало посад.

Вільям Мельмсбері каже, що в його часи Римляне продавали за золото все правдиве й святе. Після него зовсім не стало краще; Церква виродила ся в машину до здобування грошей. В самій Італії збирали величезні суми; величезні суми витягали всякими мантіїйствами з країн довкола, проти їх волі. Найгідша з того була продаж індульгенцій за сповнене гріхів. Італійська релігія стала штукою руйнованя народа.

Папи володарі були керманичами Рима поверх тисячу років. Правда, місто було свідком чимало сцен опустошення, за які папів винити годі; але-ж вони винні тим, що ніколи не дбали твердо й стало про його матеріяльне й моральне піддвижене. Замість бути тут узором задля світа, Рим став узором стану, якого треба було берігти ся. Справи йшли чим раз до гіршого, до того, що в епоху Реформації ні один набожний чужинець не міг відвідати Рима без зачудованя.

Папство, відкидаючи науку, яко зовсім незгідну з його претенсіями, почало в пізніші роки підпірати скуство. Але в музиці тай малярстві, хоть вони й можуть бути пишними прикрасами життя, нема ніякої живої сили, яка могла би націю слабу розвинути в дужу; в них не-

ма нічогісінько такого, що могло би забезпечити тривко матеріальний добробуток або щастє суспільностей; ось чому в часи Реформації Рим потеряв усяку живу силу задля кожного, хто думав поважно про його стан. Він уже не був судією фізичного ані релігійного поступу світа. Намість прогресівних підстав республіки тай імперії, він поклав міцні підвалини панства. Поверха в нім панувала набожність і скуство. Та тут він був похожий на одного з тих чернечих трупів, яких ми й тепер бачимо в їх бурих каптурах під склепами Капуцинів, з требником або зівялими цвітами в руках.

Відвернім ся від сего видовища Вічного міста, від огляду того, що дало Християнство самому Римови, а погляньмо на всю Европейську Сушу. Спробуймо встановити дійсну ціну тій системі, яка вела суспільність; осудім її по її плодам.

Стан нації що до їх добробутку показує ся найкраще в хитаннях їх людности. Форми управи мають дуже мало впливу на залюдненє, але політика може орудувати ним зовсім.

Автори, які займали ся сею справою, показали доволі ясно, що хитання людности залежать від рівноваги плодючої сили суспільности та перепон до житя.

Плодюча сила суспільности се інстинкт, який показує себе розмноженєм породи. Вона залежить подекуди від клімату; та як межі четвертим і шіснайцятим столітем клімат Европи не перемінив ся помітно, то ми можемо сказати, що за той період на суші й сеся сила не перемінила ся.

Перепони до житя се все, що втрудняє індивідуальне існуванє. До них можна зачислити нестаток поживи, негарність одежі, невивершеність житла.

Звісно й те, що коли перепони невидні, то родюча сила збільшить людність за двацять п'ять років у-двоє.

Перепони впливають двома способами: 1. Фізично; бо вони вменшають число народин і в загалі вкорочують житє. 2. Інтелектуально; бо в моральній і особливо в релігійній суспільности, вони спиняють подружє, спонукуючи людей відхиляти від себе відвічальність, аж поки вони не вчують, що можуть узяти на себе кошти й тягари сімї. Ось і поясненє факту, признаного давно,

що число подружж у якійсь період залежить від цін поживи.

Зріст людности йде по-рівень зі зростом поживи; але дійсно, то родюча сила така могутня, що переходить способи вдержання і давить їх раз-у-раз. Серед сих обставин лучає ся неминуче, що мусять настати якісь нестатки. Почали існувати індивіди, які мусять умерти з голоду.

Яко іллюстрації хитань серед людности різних країн треба згадати величезне вменшенє людности Італії через Юстиніанові війни, обезлюдненє Північної Африки через теологічні роздори, віднову її від установи Могаметанізму, зріст людности всеї Європи від феодальної системи, коли помістя ставали тим цінніші, чим бліьше людей могли вдержати. Від хрестових походів вменшила ся людність дуже, не лише через величезні втрати армій, але й через те, що збавлено подружного житя самих кріпких людей. Такі-ж хитання були й на Американській Суші. Людність Мексики вменшила ся дуже швидко на два міліони через розбишацтво й люту жорстокість Іспанців, які довели до розпуки цивілізованих Індіан. То само лучило ся в Перу.

Людности Англії було в часи Норманського здобутя коло два міліони. За пятьсот років стало ледви в-двое білше. Можна думати, що до сего стоячого стану довела подекуди папська політика, яка заборонила попам женити ся. „Легальна родюча сила” вменшила ся справді від сеї політики, але „дійсна родюча сила” зовсім ні. Ті, що студіювали сю справу, доказали вже давно, що публична безженність се приватна розпуста. Ось що головно спонукало і світських людей, і правительство в Англії до скасування монастирів. Казали явно, що попи в Англії зробили розпустницямυ сто тисяч жінок.

У моїй історії „Американської Горожанської Війни” я висловив про сю справу деякі гадки, які позволю собі повторити тут: „Що-ж воно за знак отсей стоячий стан людности? А те, що важко добувати поживу, що не достатна одежа, що люди не чисті, що хати такі, що не можуть захистити від негоди, що студінь і спека руйнують, що нема лікарів, що чудесні ліки марні, що чудеса на які суспільність надіяла ся, брехливі; або, аби звести

в одно слово довгий список журн, нестатків і терпінь, — що дуже багато людей мре.

„Але се ще не все; воно значить, що за мало людей родить ся. А що-ж се за знак? А те, що подружжя відкладають ся, що люди живуть неправильно, що панує приватна розпуста, що суспільність здеморалізована.

„Американця, котрий живе в країні, яка була вчера безконечною, непрохідною пустинею, а нині наповняє ся людністю, яка зростає що двайцять п'ять років у-двоє, по приписаній мірі, отся лячна руїна теперішнього тай грядущого житя, мусить уважати страшенно. Ся чуднота поведе його до розсліду якості тої системи, що змагала вести та розвивати суспільність, а мусить відповідати за величезну руїну, яка переходить, своїми зрадливими результатами, війну, пощесь і голод на купу; зрадливими, бо люди вірили справді, що вона забезпечувала їх, найвищі дочасні інтереса. Якже-ж инакше тепер! Нині в Англії тота сама географічна поверхня годує в десятеро більше людности, та ще й висилає товпи емігрантів. Нехай-же той, що озирає ся на минувшину з пошаною, розсудить сам в своїй голові, чого варта була така система“.

З отсими хитаннями в людности Європи ішли й переміни в розділі. Від коли в Римській Імперії настало Християнство, то центр людности пересунуло ся на північ; опісля воно пересунуло ся на захід, через розвій рукоробного промислу.

Ми можемо тепер розслідувати трохи докладніше характер перепонов, які держали таким чином людність Європи на одному місці тисячу років. Поверхня Суші була по найбільше вкрита непрохідними лісами; десь-не-десь були на ній монастирі й міста. В долинах і поздовж рік стояли багна, иноді на сотки миль широкі, які пускали отрутні випари тай ширили пропасниці на всі боки. В Парижі й Лондоні доми були деревляні, вимазані глиною та покриті соломою або тростиною. В них не було вікон і, поки не винайшли трачок, дуже мало в котрих були деревляні підлоги. Такої роскоші як ліжників не знали; намість них стелили на землю по трохи соломи. Не було коменів; дим виходив із невидного, тусклого вогню дірою крізь дах. У таких житлах ледви чи був який захист від негоди. Не дбали зовсім про каналізацію, і гнилу нечисть та сміте викидали просто за двері. Мужчини, жін-

ки й діти спали в одній кімнаті; не раз їх товаришами були домашні звірі; в такій сумішці сімї годі було вдержати скромність і моральність. Постіль складала ся звичайно з міха соломи; деревляний ковбок був за подушку. Чистота тіла була зовсім незвісна; високі урядники держави, навіть такі високі як Кентерберійський архієпископ, кишіли від погани; таке розказують про Тому Бекета, противника Англійського короля. Аби сховати власну нечистоту, мусіли вживати грубо пахощів. Горожанин убирав ся в шкіру — одежа, яка з чим раз більшою нечистотою, могла тривати чимало років. Його мали за богача, коли він раз у тиждень міг добути собі кусень свіжого м'яса на обід. На вулицях не було ні ровів, ні бурку, ні ламп. Як наставала ніч, то втворюли віконниці і виливали помій без церемонії на двір, на велику досаду прохожого, що пробирав ся вузькими вулицями з тусклою ліхтарнею в руках.

Еней Сільвій, який став опісля папою Пієм II., і через те був дуже компетентним і безпристрастним письменником, лишив нам ясний опис своєї подорожі на Британські острови, коло 1430 р. Він описує дома селян, побудовані з каменя без вапна, дахи були з дерня, туга бичача шкіра були намість дверей. Пожива складала ся з сирих рослинних продуктів, як горох і навіть кора з дерева. В декотрих місцях люди не знали хліба.

Хати з тростини, вимазані глиною, дома з плотів, печі без коменів, де горів торф і ледви був проруб на дим, печери фізичної таї моральної нечистоти, які кишіли від комах, віхті соломи, обвиті довкола тіла задля захисту від холоду, селяне в пропасниці без ніякої помочи, окрім віри в мощі. Яке-ж могла тут рости людність!

Чи дивувати-ж ся нам після того, що як був город у 1030 р., то пекли й продавали людське м'ясо; або що 1258 р. в Лондоні вмерло з голоду п'ятнадцять тисяч людей? Чи дивувати-ж ся нам, що в декотрі пошести людей умирало тільки, що живі люди ледви встигали ховати трупи? В пошесті 1348 р., яка зайшла зі сходу торговими дорогами таї обхопила всю Европу, вивмирала третина людности Франції.

Ось який був стан селян і простих міщан. Не багато краще було й з панами. Вільям Мельмсбері, розказуючи

про грубі звичаї Англьо - Саксів, повідає: „Їх знатні люди, обжираючи ся тай распустуючи, не ходили ніколи в церкву, за те попи лепотіли над ними в їх спальнях, коли вони ще лежали в постелях, утренью та службу божу, яких вони й не слухали. Простий нарід був жертвою сильнішого; його власність забирали, їх самих запроторювали в далекі країни; їхні дівчата або завдавали в доми распусты або продавали в неволю. Пити, день і ніч, був загальний звичай; за пянством ішли його товариші, проступки, що жіночили мужеський розум”. Замки баронів були розбишацькими гніздами. Саксонські літописці розказують, як мужчин і жінок хапали та тягли в ті твердині, вішали за пальці або за ноги, припікали вогнем, обв'язували їм голови шнурами тай мучили їх усяко, або лише витягнути викуп.

По всій Європі, великі користні політичні уряди були в руках попів. У кожній країні був подвійний уряд: 1. Місцевий, репрезентований світським володарем; 2. Заграничний, який признавав авторитет папи. Сей римський вплив був, натурально, вищий від місцевого; він виражав верховну волю одного чоловіка над усіма націями сеї суші, і став непереможною силою від своєї одноцільности тай єдності. Місцевий вплив був по неволі менший, бо його ослабляли звичайно супірництва сусідніх держав і незгоди викликувані штучно противником. Ріжні європейські держави не могли з'єдинити ся проти свого спільного ворога, ні при якій нагоді. Коли лише знімала ся яка справа, він хитро роз'єднував їх і звичайно перемагав. Про людське око ціль папського втерканя то була забезпека ріжним народам морального добробутку; дійсна-ж ціль була добувати великі доходи тай годувати чималі купи церковників. Добувані таким чином доходи були часто кілка раз більші від тих, які йшли до скарбу місцевої власти. Так, коли Іннокентій IV. домагав ся, аби англійська церква дала вдержане трьом сотням нових Італіянських попів і аби один його свояк — іще хлопець — мав посаду в Лінкольнській катедральній церкві, то переконали ся, що сума, яку витягли з Англії заграничні попи що року, була тричі більша від тої, яка йшла в королівські скарбони.

Коли таким чином вище духовенство загортало собі всі користні політичні місця, коли аббати, так як і графи,

заводили купи невольників — декотрі, кажуть, мали їх і по дваїцять тисяч, — то жебручі черці нншпорили по всіх усюдах і забирали те, що ще лишало ся задля них, бідненьких. Були цілі гурми тих неробів, які дармували, слухали заграничного пана, тай жили кервавицею робітного люду. Малі ферми мусіли поринати чим раз більше в великі помістя; бідні мусіли чим раз більше бідніти; суспільність не то що не поправляля ся, але й деморалізувала ся чим раз більше. За межами монастирів і не пробували поступати інтелектуально; нарешті, що до свѣтських людей, то вплив Церкви йшов просто до супротивного результату, бо признавали загально, що „темнота матір набожності”.

Певна практика республіканського тай цїсарського Рима буламати швидку комунікацію з усіми своїми далекими провінціями — мати порядні мости й дороги. Одним із перших обовязків легіонів було будувати й направляти їх. Сим забезпечував ся воєнний авторитет Рима. Але задля пановання папського Рима, яке стояло на зовсім иншій підвалині, непотрібно було нічого такого. і сей обовязок полишено недбальству місцевих властей. Ось чому всі дороги були більшу частину року майже непрохідні. Звичайно їздили волами, запряженими в незграбні вози, які робили найбільше три або чотири англійські милі на годину. Де годі було користувати ся човнами по ріках. там перевозили товари верхом кіньми, тай мулами, — як раз способи задля невидної торгівлі тодішніх часів. Коли треба було перевезти багато людей, то труднощі були майже непереможні. Мабуть найкраще видно се в історії першого походу Хрестоносців. Отсі задержки обоїльної комунікації підпирали могуче загальну темноту. Приватні люди не могли пускати ся в дорогу без великого ризику, бо ледви чи було яке болото або ліс, де-би не чатували свої розбійники.

Темнота панувала скрізь і тому могла розвивати ся заборонність. Європа була повна гидких чудес. По всіх дорогах видко було людей, як ішли до каплиць святих, прославлених за те, що-дї лічили чудом. Полїтика Церкви була завше — принижати лікаря тай його скуство; він же-ж відвертав від каплиць записи тай приноси. Час

показав, що таке справді отся дохідна колись ошука. Кілько є тепер таких каплиць в Європі?

Задля людей дуже хорих, котрі не могли ходити і котрих навіть годі було носити, не було інших ліків окрім духовних — Отче нашу або Богородице Діво. Задля відвертання слабостей, вішали по церквах молитви, але не дбали ні про які санітарні заходи. Міста, які аж курили ся від смердячого гною, думали про те, що по шести можна здержати попівськими молитвами, що ними-ж можна забезпечити й дощ тай погоду, ба навіть спекати ся нещасного впливу затьмінь і комет. Але як прийшла Галлеєва комета в 1456 р., то люди так налякали ся, що треба було вмішати ся самому папі. Він прокляв комету тай прогнав її з небес. Вона щезла в безоднях простору, налякавши ся проклонів Калікста III., і не сміла вернути ся цілісіньких сімдесять пять років!

Фізична вартість капличних та духовних ліків міряє ся цифрою смертності. В ті часи вмирало мабуть одно на двацять трое людей; при теперішніх більше матеріальних звичаях умирає одно на сорок.

Моральний стан Європи виявив ся особливо тоді, коли товариші Колумбові занесли із західних Індій сіфіліс. Сіфіліс розширив ся страшенно швидко; всі стани, від святого Батька Льва X. аж до вуличного старця, були заражені сею гидкою слабстю. Чимало людей звиняло своє нещастє тим, що се, мовляв, була пошесть від якогось лиха в складі повітря, але по правді то пошесть ширила ся від звісної слабости в складі чоловіка — слабости, якої не скасував і духовний провід, під яким жив чоловік.

До цілебности каплиць додати би цілебність особливих мощів. Вони бували иноді дуже незвичайні. Було кілька аббаств, які мали терневий вінець нашого Спасителя. Одинайцять їх мало ратище, яким був пробитий його бік. Як би хто був зважив ся писнути, що не могли-ж сі всі річі бути правдиві, то його були би обвинили, яко атеїста. В часи святих воєн Лицарі Святині провадили корисну торгівлю, приносячи з Єрусалима у Хрестаносні армії склянки з молоком Матери Божої, яке вони продавали страшенно дорого; ті склянки зберігали ся з набожною сохранныстю в багатьох великих релігійних закладах. Але мабуть ні одна з сих ошук не була

така безлична, як ошука одного єрусалимського манастиря, що показував видцеві палець Святого Духа! Новіща суснільність присудила мовчки сі гідкі річи. Хотя колись вони піддержували набожність тисячий поважних людей, то тепер вони не вважають ся гідними місця в якому публичному музею.

Як же-ж пояснити нам отсей великий гріх в оній Церкві над Европою, який ми показуємо осьдечки? Се-ж не такий результат, який мусів би вийти, як би Рим був дбав раз-у-раз за духове й матеріяльне добро суші, як би верховний пастир, наступник Петра, займав ся був щиро й чесно щастем і спасенем свого стада.

Пояснене найти не важко. Се просто історія гріха й сорому. Задля неї я волю, в дальших параграфах, узяти поясняючі факти з католицьких авторів і, розуміє ся, показати їх, по змозі, власними словами тих письменників.

Історія, яку я отсе думаю розказати, се оповідане про перетворенє федерації в абсолютну монархію.

Давно кожда церква, без уйми задля своєї згоди з універсальною Церквою в усіх важних точках, орудувала своїми власними справами зовсім вільно й незалежна, зберігаючи свої власні традиційні звичаї й порядок і рішаючи на місци всі справи, які не доторкали ся всеї Церкви, або не були надто важні.

Аж до початку девятого столітя, не було ніякої переміни в складі Римської Церкви. Але коло 845 р. сфабриковано в західній Галлії Ізидорові Декреталії — підроблене, в якім є коло сотні буцім-то декретів давних пап, у-купі з деякими сфальшованими-ж писаннями інших церковних достойників тай актами соборів. Отсе підроблене вбільшило страшенно папську власть, воно скасувало стару систему церковної управи, збавляючи її республіканських прикмет і перетворюючи її в абсолютну монархію. Воно віддало єпископів Римови і зробило папу найвищим судією духовенства усього Християнського світа. Воно промостило дорогу великій пробі, роблений опісля Гільдебрандом, обернути европейські держави в теократичне полівське королівство, з папою на чолі.

Автор сеї великої пробі, Григорій VII. побачив, що його пляни можуть бути досягнені найкраще соборами. Задля того він запорядив так, що право скликувати со-

бори мають лише папи та їх легати. Ансельм Люкський придумав, на підмогу сій справі, нову систему церковного права, по часті зо старих Ізидорових підроблень, а по часті з нових видумок. Аби встановити верховенство Рима, треба було не лише показати нове цивільне й канонічне право, але й видумати нову історію. Вишукано потрібні пригоди скидання й виключування з церкви королів, і доказувано, що королі були все піддані папам. Папські декрети поставлено на рівні з Писаннями. Нарешті признано на всім Заході, що папи були праводавцями задля всеї Церкви від самого початку Християнства. Так як абсолютні володарі в пізніщі часи не могли терпіти заступництва народів, так і папство, захотіло стати абсолютним, рішило, що собори окремих національних церков треба скасувати, і що загальні собори можна дозволити лише під безпосереднім доглядом первосвященників. Се була велика революція.

В осьмому століттю в Римі пустили ще один туман, який мав важні наслідки. Вигадали, що імператор Константин, із дяки за своє вилічене від прокази тай вихрещене папою Сільвестром, подарував папі Італію тай західні провінції, і на знак свого підданства служив йому за конюшого — вів кусень дороги його коня. Ся ошука мала вплисти на Французьких королів, мала втовкмачити їм вірну ідею про їх нужденність і показати, що в своїх територіяльних попустях церкві, вони власне не давали, але вертали те, що їй по праву належало ся.

Наймогутніщим способом нової папської системи був Граційнів Декрет, який появив ся коло середини одинайцятного століття. Се була величезна фабрикація. Той декрет робив увесь Християнський світ, через папство, державою Італіянського попівства. Він твердив, що то законно силувати людей до добра, мучити й карати смертю еретиків, тай конфіскувати їх власність; що вбити виключену з церкви людину, се не вбійство, що папа в своїйому безможному верховенстві стоїть над усяким законом, на рівні з Сином Божим!

Коли нова система централізації розвивала ся, то стали висловляти безлично ось які правила, які давно були би показали ся гидкими: вся Церква се, мовляв, власність папи, з якою він може робити, що хоче; те, що є сімонія у інших, не є сімонія у него; він стоїть

вище всякого закону і не може бути покликаний до відновіди ніколи; хто не слухає його, повинен бути покараний смертю; кождий хрещений чоловік його підданий і мусить лишити ся ним поки живе, чи хоче, чи ні. До кінця дванайцятого століття папи були вікаріями Петра; після Іннокентія III., вони стали вікаріями Христа.

Але-ж абсолютному володареві треба доходів і тут і папи були не ліпші. Заведено, від часу Гільдебранда, інституцію легатів. Лягати були иноді обов'язані відвідувати церкви, иноді їх посилали в спеціальних справах, але все з необмеженою властю приносити з собою за Альпи гроші. А що папа міг не лише давати закони, але й зупиняти їх силу, то заведено право, аби купувати діспензи. За хабар Римови виймали монастирі спід єпископської власти. Папа став тепер „універсальним єпископом”; він мав помічний уряд в усіх дієцезіях і міг перенести всяку справу перед свої власні суди. Він ставив ся до єпископів, як абсолютний володар до своїх урядників. Єпископ міг скинути ся лише за його дозволом і опорожнені таким чином єпископства допадали ся папі. Підбивано всякими способами до апеляцій до него задля діспенз; тисячі процесів приходило перед Курію, приносячи Римови багаті жнива. Часто, коли кандидати перечили ся за бенєфіції, то папа прогонив їх усіх і ставив свою власну креатуру. Не раз кандидати тратили в Римі цілі роки, тай або вмирали тут, або вертали ся домів, уражені живо пануючим тут зіпсутем. Найбільше з усіх країн терпіла від тих апеляцій і процесів Германія, ось чому вона й була приготовлена до Реформації найкраще. За тринадцяте та чотирнадцяте століття, папи поступили страшенно в добуванню власти. Замість рекомендувати своїх любчиків на бенєфіції, вони видавали тепер накази. Їх італіянських прихильників треба було надгородити; зацїткати-ж їх можна було лише роздачею посаду у чужих країнах. Купи супірників умирали в Римі; як-же смерть наставала в сїм місті, то папа домагав ся задля себе права роздавати опорожнені бенєфіції. Нарешті стали казати, що папа мав право орудувати геть усіми церковними посадами, та що клятва єпископа слухати його значила і церковне і політичне підданство. В країнах із подвійним урядом се піднесло страшенно власть духовного елементу.

Валено без жалю всякі права, аби лише довершити сю централізацію. Найбільше помагали сему жебручі ордени. З одного боку був папа та сі ордени, з другого єпископи та парохіяльне духовенство. Римський двір загарбав собі права синодів, митрополітів, єпископів, національних церков. Єпископи, перебивані раз-у-раз легатами, втратили всяку охоту вдержувати порядок у своїх дієцезіях; парох, перебиваний раз-у-раз жебручими черцями, став безсильний у своїм власнім селі; його пастирський вплив був зовсім нівечений папськими індульгенціями та розгрішеннями, які продавали сі черці. Гроші йшли в Рим.

Потреби грошеві силували деяких пап хапати ся їй за такі способи, як домагане від принца, єпископа або великого пана, які мали справу в дворі римським, аби дарували їм золоту чашу, повну дукатів. Ті самі потреби дали початок і юбілеям. Сікст заснував цілі колегії тай продавав місця в них по три або по чотири ста дукатів. Іннокентій VIII. заставив папську тіяру. Про Льва X-го казали, що він промарнував доходи трьох пап: знищив ощадности свого попередника, проїв свої власні доходи тай посягнув по доходи свого наступника, заснувавши дві тисячі пятьдесят нових урядів і продавши їх; вони вважали ся гарним капіталом, бо давали дванайцять процентів. Проценти дерли з католицьких країн. Ніде в Європі не можна було помістити капіталу так гарно, як у Римі. Загортали величезні суми таким чином, що спирали застави, та продавали й перепродували уряди. Підвисшали людей, аби можна було знов продати їх уряди.

Хоть папська теорія забороняла лихварство, а про те виросла величезна папська банкова система, в спільці з Курією, і зичили гроші на лихву прелатам, шукачам посад і процесникам. Папські банкери були упривилейовані; всі інші заборонені. Курія завважала, що було користо задля її інтересів мати довжниками церковників усеї Європи. Вона могла зробити їх послушними собі, і викидати їх із церкви за незаплачене процентів. У 1327 р. лічили, що половина християнського мира була викинена з церкви: єпископів викидали за те, що не могли наситити легатів; а світських людей викидали за всячину, аби всилувати їх купувати розгрішення за великі гроші. Церковні доходи всеї Європи пили в Рим, сю западню

зіссутя, сімонії, лихви, підкупства та здирства. Від 1066 р., коли почався великий централізаційний рух, папам було ніколи займатися внутрішніми справами свого окромицького стада в місті Римі. Було тисячі заграничних справ і кожна з них давала гроші. „Кождїсїнький раз“, каже єпископ Альваро Пелайо, „коли я входив у комнати Римських придворних попів, я заставав їх, що вони рахували золото, яке лежало в комнатах купами“. Курія хапалася з радістю за всяку нагоду, аби розширити свою юрисдикцію. Виїмки устроювано так, що треба було раз-у-раз нових привилеїв. Єпископи привилеювалися супроти катедральних капелянів, капеляни супроти своїх єпископів; єпископи, монастирі таї приватні люди супроти здирства легатів.

Папська система стояла тепер на двох стовпах — на Колегії Кардиналів і на Курії. В 1059 р. кардинали стали виборцями пап. До того часу вибирало пап усе Римське духовенство і до вибору треба було згоди урядників і міщан. Але Николай II. обмежив вибори на Колегію Кардиналів при більшості двох третин голосів і дав Германському імператорови право потверджування. Майже два столїття ішла боротьба за верховенство між олігархією кардиналів і папським абсолютизмом. Кардинали годилися досить радо на те, що папа повинен бути абсолютний у своїй заграничній управі, але перед тим як давали на него свої голоси, то вони все старалися зобов'язати його, аби згодився допустити до керми подекуди й їх. Після свого вибору, перед посвяченням, папа клявся, що буде держатися певних умов, як наприклад, ділитися доходами з кардиналами; що зобов'язуєся не скидати їх, але дозволить їм сходитися двічі в рік, судити, чи він держить свою клятву. Папи ломили нерідко свою клятву. З одного боку, кардинали бажали більшої влади в церковній управі й доходах; з другого, папи не хотїли попустити в доходах або влади. Кардинали бажали визначитися блиском і пишнотою, а на се треба було великих сум. Раз, один із них мав аж п'ятьсот бенефіцій; треба було підпомагати своїх приятелів і прихильників, збогачувати свою фамілію. Казали, що всіх доходів Франції не стало би було на їх видатки. При їх суперечках бувало іноді таке, що папу не вибирали кілька років.

Кардинали от як би бажали показати, що Церква може любісінько обійти ся без заступника Христа.

В кінці одинайцятого століття Римська Церква стала Римським двором. Намість Християнських овець, які йдуть добровільно за своїм пастирем у святі сторони міста, заведено канцелярію писарів, нотарів, ексекторів, де займали ся справами про привилеї, діспензи та виїмки; люди ходили з просьбами від дверей до дверей. Рим був всенаціональним зборищем шукачів посад. Через масу ділових процесів, ласк, індульгенцій, розгрішень, наказів і рішунців, які посилено в усі частини Європи таї Азії, функції місцевої церкви стали дуже невидні. На се потрібно було Курії з кілька сотень людей. Ціль їх була рости тут, побільшаючи доходи папського скарбу. Увесь Християнський світ став його данником. Тут пропав і слід релігії; члени Курії були заняті політикою, суперечками та процесами; не чути було ні словечка про духовні справи. Кождий замах пера мав свою таксу. Бенєфіції, діспензи, ліценції, розгрішення, індульгенції, привилеї продавали й купували, як товар. Проситель мусів підкупляти всіх, від воротаря аж до папи, інакше його справа була пропаша. Бідні люди не могли ані дістати місця, ані надіяти ся на него; і вийшло з того таке, що кождий клерик чув, що має право йти за прикладом, який він бачив у Римі, та й може тягнути користь із своєї духовної служби ї святих тайн, купивши собі в Римі право робити так і не маючи ніякого иншого способу виплатити свій довг. Перехід сили від Італіянців до Французів, через перенесене Курії в Авініон, не перемінив нічогосінько — лише що Італіянці почули, що збогачуване італіянських фамілій вихопило ся їм із рук. Вони навчили ся були вважати папство своєю власністю таї думати, що під Християнським законом, вони такий-же вибраний Богом нарід, як були Жиди під Мойсєєвим законом.

У кінці тринайцятого століття відкрито нове царство, яке могло давати величезні доходи. То було Чистилище. Доказали, що папа міг визволяти з него своїми індульгенціями. Тут уже не треба було ніякого лицемірства. Робили се явно. Первісне зерно апостольського старшования розросло ся тепер у величезну монархію.

Інквізіція зробила папську систему непоборною. Всяку оппозіцію карали смертю в огні. Навіть думку, яка

ще не проявила ся нічим, уважали за злочин. Отся практика Інквізиції ставала чим раз лютіша. Мучили людей на само підозріне. Обвинуваченому не казали, хто його обвинив. Не дозволяли мати ніякого правного радника. Не було апеляції. Інквізиції наказано було не хилити ся до милосердя. Відкликане не помагало зовсім. Безневинній фамілії обвинуваченого конфіскували її власність; половина того допадала ся папському скарбови, половина інквізіторам. Голісіньке жите можна було лишити синам невірних, як казав Іннокентій III., тай то лише з ласки. З сего вийшло те, що такі папи як Николай III., збогатили свої фамілії здирством за підмогою сего трибуналу. Інквізітори робили звичайно так само.

Боротьба межи Французами тай Італіянями за володіне папством мусіла неминуче довести до схизми в чотирнайцятому століттю. Більше як сорок років, два ворожі папи проклинали один одного, дві ворожі Курії витягали з націй проші. Тягали людей перед три власти і видирали потрійні доходи. Ніхто не міг тепер беспечити за певність святих тайн, бо ніхто не знав добре, хто дійсний папа. Таким чином люди мусіли мислити за себе сами. Їм годі було найти правного мислителя за себе. Вони почали розуміти, що Церква повинна визволити ся з оков Курії тай звернути ся до Загального Собора. Пробували се нераз, при чому хотіли зробити Собор Парламентом Християнства, папу-ж його головним виконуючим урядником. Але не лехко було побороти ті великі інтереси, які вирости з зіпсутя віків; Курія перемогла знов, і церковне крамарство почало ся на-ново. Германе, яких не допущено ніколи до участі в Курії, взяли провід у сих пробах реформи. Справи йшли чим раз гірше і через те нарешті й вони переконали ся, що всяка надія на реформу Церкви через собори марна. Еразм говорив: „Коли Христос не визволить свого люду від сего многоформного тиранства, то лекше буде витерпіти тиранство Турків”. Тепер продавали ся кардинальські шапки і з Льва X. церковні тай релігійні уряди продавали просто на ліцитації. Правилом житя став найперше інтерес, а потому честь. Серед урядників не було ні одного, який міг би бути совістний у темряві та чесний без свідка. Голубі аксамитні кардинальські плащі та білі горностаєві шапки були дійсно покривалом безбожності.

Задля одности Церкви і, значить задля її сили треба було вживати Латинської мови яко святої. Тут Рим за-
няв дійсно європейське становище і міг піддержувати за-
гальні інтернаціональні зносини. Се дало йому далеко
більшу силу як його буцім-то небесний авторитет і, хоч
як би він хвалив ся своїми вчинками, то все-ж таки він
винен тим, що мавши в руках такий чудовий спосіб, яко-
го вже не мав ні один його наступник, він не зробив да-
леко більше. Як би первосвященники дбали були не лише
про користи та світське добро задля себе в Італії, то
могли були вести на перед усю сушу, мов одного чолові-
ка. Їх урядники могли лехко йти в кожду націю тай зно-
сити ся одні з одними, від Ірляндії аж до Чехії, від Італії
аж до Шотляндії. Знане спільної мови давало їм у руки
орудоване інтернаціональними справами, з інтелігент-
ними спільниками скрізь які говорили тою самою мо-
вою.

Небезпричинна була ненависть Рима до відновлення
Грецької мови і заведення Гебрейської, та тривога, з якою
він дивив ся на новіщі мови, які повставали з просто-
народних діалектів. Безспідставно повторив паризький
теологічний факультет думку, яка панувала в часи Ксі-
менеса: „Що буде з релігією, коли дозволити вчити ся
Грецької та Гебрейської мови?” Пановане Латини було
підпорою сили Рима; впадок її мірою його впадку; невжи-
ване її знаком обмеження його на невеличке княжество в
Італії. Розвій європейських мов то був дійсно спосіб
звалити Рим. Європейські мови були гарним способом
порозуміння межн жебручними черцями і неписьменним на-
родом, і не було ні однісінької народної мови, яка не по-
казалаби в своїх найстарших творах великої ворожнечі
до римства.

Зріст ріжномовної Європейської літератури сходив
ся, значить, із упадком папського Християнства; Євро-
пейська література була неможливо під Католицькою
кермою. Задля великої, врочистої тай величної релігійної
одности треба було літературної одности, а задля сего вжи-
вання одинокої мови.

Коли таким чином володіне універсальною мовою так
дуже забезпечувало власть Церкви, то властива тайна та-
кого великого її впливу лежала в контролі домашнього
житя, яку вона придбала собі так хитро. Вплив її вмен-

шався з унадком сеї контролі. В купі з сим вона була відсунена від проводу в дипломатичних інтернаціональних зносинах.

У старі часи Римського пановання стоянки легіонів про провінціях бували все осередками цивілізації. Їх запопадливість і порядок давали користний примір довкола — варварам Британії, Галії таї Германії. І хоть ті легіони не були обовязані займати ся діяльно поступом підбитих племін, а швидче мусіли давити їх, аби вдержати їх у послуї, то все-ж таки ставало чим раз краще і в сусільному стані тих племін.

За церковного пановання Рима було подібно. Намість легіонних таборів настали, в очищеній країні, монастирі; по селах і містах церква була центром просвіти. Пишна розкіш монастирів і святе та врочисте навчане церкви вражали могуче.

Похваляючи папську систему за те, що вона зробила задля організації сімі, задля встановлення горожанського ладу та задля організації європейських держав, ми все-ж таки мусимо нагадати, що головна ціль церковної політики то був зріст Церкви, а не ширене цивілізації. Добро, яке допало ся світським людям, не було церкві в голові, але вийшло случайно і посередно.

Не було ширикого та певного пляну задля поправи фізичного стану націй. Не зроблено нічогоїсьнюк задля їх інтелектуального розвою; на-вिवороть, стала політика була держати людей не лише що неписьменними, але й темними. Минало століте за столітем і лишало селян мало що ліпшими від худоби в полі. Зносин межі людьми ані перемін місця, які так могуче розвивають ідеї, не піддержувано зовсім; більшість людей умирала, не зваживши ся ніколи переступити за поріг сусідства, в своїй рідній стороні. Задля них особисто не було надії на щось ліпше, на поправу їхньої долі; не було ніякого ширшого пляну против особистої нужди, не було ніякісьнюкого способу відвернути голод. Пошестям позволяли гуляти без упину, або в найліпшому разі спиняли їх дурницями. Погана їда, нужденна одежа та плоха хата могли робити своє, і за тисячу років людности Європи не стало й удвое більше.

Коли політику можна вважати відвічальною і за те, що вона помагає вмирати, то яка-ж тут величезна відвічальність!

В отсім розсліді впливу Католицізму, ми мусимо добре відокромити те, що він робив задля народу, від того, що він робив задля самого себе. Коли здумаємо собі пишній монастир утілене роскоші, з його гарно покошеними лугами, з його садами тай альтанами, з його фонтанами та дзюркітливими потоками, то мусимо рівнати його не до селянина з пропасницею, що вмирає без помочи в болотах, але до оббата, його пишного коня, його сокола, собак, його набитих пивниць і комор. Він є частиною системи, центральний авторітет якої в Італії. Йї він мусить бути вірний. Йї служать усі його вчинки. Коли ми ще й тепер поглянемо на пишні церкви та катедри тих часів, на ті чудеса будівничої штуки — одинокі дійсні чудеса Католицізму — коли ми здумаємо собі в уяві незвичайно величні, чесні служби, які відбувалися колись на тій сцені, те тускле, врочисте світло, яке падало крізь ріжноракі закращені вікна, ті тони співу, не гірші, своєю мельодійністю, від небесних голосів, тих попів у свячених одежах, і головню всіх простертих на землі вірних, що слухали літанії та молитви в чужій, незрозумілій мові, то чейже-ж повинні ми спитати себе: Чи все те було задля сих вірних, чи задля слави великого, тьмавого авторітету Рима?

Та може скаже хто: Хиба-ж нема границь задля людського змаганя, чогось такого, чого не може вдїяти ніяка політична система, ніяка людська сила, хотьби не знати яка гарна була її ціль? Люди не можуть вирости з варварства, сушу годі уцівілізувати за один день!

Але-ж Католицької власти годі міряти такою мірою. Вона відкидала згорда, та ще й тепер відкидає, людський початок. Вона чванить ся надприродною повновластю. Її найстарший піп є, мовляв, намістником божим на землі. Він безпохожий у своїм суді і може, коли треба, робити все чудом. Він панував як автократичний тіран над розумом Європи тисячу років з верхом; і хоть иноді йому й противилися непослушні князі, то в загалі се противенство було таке невидне, що фізичну й політичну силу над сушею він, можна сказати, мав у своїх руках.

Такі факти, як показані в `отсїм розділі, були певно добре зважені протестантськими Реформаторами піснейцятому столїтю, і вони дійшли до того, що Католицїзм розійшов ся зовсїм із своєю міссією; що він став величезною системою ошуки та брехні, і що відновити щире Християнство можна лише вертаючи ся до віри й звичаїв первісних часів. Отсей рішинець не настав раптово; так думало давно багато релїгійних і вчених мужів. Набожні *Fratricelli* (Братчики) середніх віків казали голосно свою думку, що фатальний дар Римського імператора був осудом дійсної релїгії. Не ставало лише голосу Лютера, аби довести людий усеї Північної Європи до рішинцю, що треба кінче зробити кінець почитанню Дїви Марії, кликаню святих, творено чудес, надприродному ліченню слабостей, крамареню індульгенціями за роблене гріхів і всїм иншим корисним задля їх таїтелів лихим звичаям, які були звязані з Християнством, але не належали до него. Католицїзм, яко система досягнення людського добра, промахнув ся зовсїм, боронячи той свій початок; його діяльність не встояла супротив його великих претенсій; і після доброї нагоди, яка тривала тисячу років з верхом, він лишив маси людий, підданих його впливам, але що до фізичного добра таї інтелектуальної культури, в стані далеко гіршім, як би повинно було бути.

XI.

ВІДНОСИНИ НАУКИ ДО НОВІЩОЇ ЦІВІЛІЗАЦІЇ.

Ілюстрація загальних впливів Науки з історії Америки.

Заведенє науки в Європу. — Вона йшла з Мавританської Іспанії до Вишньої Італії, при чому їй допомогло те, що папи були далеко в Авініоні. — Наслідки друку, пригод на морі та Реформації. Заведене Італіянських наукових товариств.

Інтелектуальний вплив науки. — Вона перемінила спосіб і напрям думки в Європі. — Ілюстрація сего — розвідки Королівського Товариства в Лондоні та інших наукових товариств.

Економічний вплив науки ілюструє ся численними механічними та фізикальними винайденнями від чотирнайцятого столітя. — Її вплив на здоровле і домашнє житє, на скуство мира і війни.

Відповідь на запит: Що дала Наука людям?

В епоху Реформації, показує нам Европа наслідки впливів Римського Християнства в розвою цивілізації. Америка, досліджувана тепер похожим способом, дає нам ілюстрацію впливів науки.

В сімнайцятому століттю оселили ся на західних берегах Атлантика купки Європейської людности. Французи, приманені ловлею тріски-риби коло Ньюфундлянду, мали невеличку кольонію на північ від ріки св. Лаврентія;

Англіки, Гольяндці та Шведи заняли береги Нової Англії та Середніх Держав; трохи Гугенотів жило на Каролінах. Чутки про жерело, яке-дї може давати вічну молодість — жерело житя — привело купку Іспанців у Фльоріду. За селами, які засновували сесі пройдисвіти, була велика та незвісна країна, заселена мандрівними Індіями, яких від Мексіканського лиману до ріки св. Лаврентія, було сто вісімдесять тисяч, не більше. Від них дізналися Європейські чужинці, що в тих пустих сторонах є озеро солодкі води і велика ріка, яку вони звали Міссіссіппі. Одні казали, що вона текла Віргінією в Атлянтик, другі казали, що вона йшла Фльорідою, ще інші, що вона вливалася в Тихий Океан, і ще інші, що вона досягла до Мексіканського лиману. Відділені від своїх земляків бурним Атлянтиком, на переїзд якого треба було кілька місяців, ті втікачі були, бачило ся, втеряні задля світа.

Аж-ось не минуло й девятнайцятье столітє, а потомки сего слабого народця стали одною з великих держав землі. Вони заснували республику, яка простягає ся від Атлянтика до Тихого. З армією поверх мільон мужа, не на папері, але справді в полі, вони побидили домашнього ворога. Вони вдержували на морі военну фльоту коло сімсот кораблів, які двигали пять тисяч пушок, межи ними деякі найтяжші на світі. Поемність отсеї фльоти була пів мільона тон. На оборону свого національного житя вони видали, за менше як пять років, чотири тисячі мільонів долярів з верхом. Їх ценз, який бував періодично, показував, що що двацять пять років людей ставало у-двое більше; се виправдувало надію, що в кінці сего столітя їх буде коло сто мільонів душ.

Німа суша переіменила ся в сцену промислу; на ній заклекотіло від машин та ненастанного руху людей. На колишньому пралісі стало сотні міст і місточок. Торгівля деякими найважнішими товарами, як бавовна, тютюн і хліб була величезна. Рудокопи давали незвичайно багато золота, заліза, вугля. Безчисленні церкви, колегії та публичні школи свідчили, що моральний вплив животворив отсю матеріяльну діяльність. Про переімену місця подбано порядно. Всіх залізних доріг стало більше, як у цілій Европі на купу. В 1873 р. всіх Європейських залізних доріг було шісдесять три тисячі триста шісдесять англійських миль, американських же сімдесять тисяч

шістьсот п'ятьдесят англійських миль. Одна з них, побудована на суші, сполучила Атлантик із Тихим Океаном.

Але цікаві не лиш отсі матеріальні результати. Ми мусимо звернути увагу і на інші — моральні тай соціяльні. Визволено чотири мільйони Негрів-невольників. Законодатність, коли хилила ся в користь якої кляси, то в користь бідних. Її ціль була двигнути їх із бідности та поправити їх долю. Ростворено дорогу талантови і при тому без ніякого обмеження. Все було можливо інтелігенції тай промисловни. Чимало найважніщих публичних урядів займали люди, які підняли ся з найскромніщих відносин житя. Коли не було соціяльної рівности, якої ніколи й не може бути в богатих та цвитучих суспільностях, то видержувано твердо горожанську рівність.

Може скаже хто, що багато з сего матеріального добробутку виросло з особливих умов, яких давніше не було ніколи у якого-небудь народу. Тут був великий вільний театр діяльности, вся суша, яка ждала всякого, хто хотів би заволодіти нею. Треба було лише смілости тай праці, аби перемогти Природу та взяти собі її богатства.

Але-ж чи ті люди, які переміняють удатно прапущині в оселі цивілізації, яких не здержують ані темні ліси, ані ріки, ані гори, ані лячні пустині, які йдуть своєю здобутною дорогою протягом століття по всій суші, тай держать її у своїх руках — чи не мусіли ті люди бути одушевлені великим прінципом? Поставмо супроти сих результатів напад на Мексіко тай Перу Іспанців, які звалили в тих країнах чудову цивілізацію, вищу в багато дечому від їхньої власної — цивілізацію, придбану без зеліза тай пороху — цивілізацію, яка стояла на хліборобстві, що не знало ні коня, ні вола, ні плуга. Іспанці мали відки розігнати ся і не було їм ніякої перепони до поступу. А вони зруйнували все, що надбали були рідні діти Америки. Мільйони тих нещасних були знищені їх лютістю. Нації, які жили чимало століть у щастю й гаразді, в порядках, як показувала історія, пригідних задля них, пірнули в анархію; нарід попав у найгидшу забобонність і більша частина його ґрунту та й иншої власности впинила ся в руках Римської Церкви.

Я дав передущу іллюстрацію, взяту з Американської історії, навперед багато інших, які можна би взяти з

Європейської історії, тому що вона показує примір роботи принципу, спиненого як найменше чужими умовами. Європейський політичний поступ не такий простий як Американський.

Але перед розбором способу його роботи тай його результатів я розкажу коротенько, як заведено в Європу науковий принцип.

ЗАВЕДЕНЄ В ЄВРОПУ НАУКИ.

Довгий час хрестові походи не лише що нагнали в Рим величезні суми, видерті від страхополохів, або набожних людей кожної Християнської нації, але й підняли папську владу до найнебезпечніших границь. При дуалістичних управах, переважила по всій Європі духовна; світська була власне її слугою.

В Італію плили ріки гроший із усіх сторін і під усякими збутками. Світські володарі побачили, що їм лишилися скупі й невидні доходи. Король Франції Филип Гарний (в 1300 р. після Р. Хр.) не лише що зважився спинити сей потік із своєї країни, заборонивши вивозити золото тай срібло, без його дозволу, але й рішив, що духовенство тай церковні маєтности повинні платити йому частину податків. Се завело смертельну ворожнечу з папством. Король був викинений із церкви, але за те він обвинив папу Боніфація VIII. в атеїзмі, домагаючи ся, аби його судив загальний собор. Він післав в Італію кількох вірних людей, котрі схопили Боніфація в його палаті в Ананії тай обходили ся з ним так остро, що він умер через кілька день. Його наступника, Бенедикта XI. отроєно.

Французький король поклав, що папство треба обчистити тай зреформувати, що воно не повинно бути далі в руках кількох Італійанських фамілій, які кували штучно гроші з лехковірства Європи — що в ній повинен переважувати вплив Французький. Задля того він порозумів ся з кардиналами; папою вибрано французького архієпископа, під іменем Клементія V. Папський двір перенесено в Авіньон, у Францію, і Рим перестав бути митрополією Християнства.

Так тривало сімдесять років з верхом, і папство було поставлено знову Вічному Місті аж 1376 р. після Р. Хр. Вменшене його впливу на пів-острові, за той час, дало добру нагоду достопамятному інтелектуальному рухови, який проявив ся зараз-же в більших торгових містах Верхньої Італії. Рівночасно були й інші користні події. Результат Хрестових походів захитав віру всего Християнства. Всі були переконані, що тут мав вийти рішинець божий, а війни скінчили ся тим, що Свята Земля лишила ся в руках Сараценів; тисччі вояків Християнських, які вернули ся відти, заявляли без ваги, що їх супротивники не такі, як їх малювала Церква, але хоробрі, лицарські, справедливі. В веселих містах Південної Франції ширила ся любов до романтичної літератури; мандрівні трубадури співали свої пісні — не лише про любов до жіноцтва та про воєнні подвиги; вони приспівували часто про лянчні лютощі папського авторітета — про релігійні різні в Лянгедоці, та про заборонені любощі попівства. Із Мавританської Іспанії принесена була чесна й людська ідея лицарства а з нею й величне почуте „особистої честі”, яке в свій час мало дати Європі власний закон.

Поворот папства у Рим зовсім не відновив впливу пап на Італіянський Пів-остров. За той час як їх не було, зросло більше ніж два покоління, то хоть би вони й вернули ся були з первісною своєю силою, то всеж таки не могли би були сперти того інтелектуального поступу, який зріс за той час, як їх не було. Але папство вернуло ся не то що не сильне, а розколене само в собі, з великою схизмою. Через ті суперечки настали два ворожі папи; ба, иноді було їх і три, і кождий накидав свою власть вірним, кождий проклинав свого супірника. По всій Європі пішло швидко обурене, і в купі з тим постановою, що тодішнім огидним сценам треба зробити конець. Якже-ж могла, супроти таких скандалів, вдержати ся догма про Намістника Божого на землі, догма про безпохибність папи? Ось-де причина постанови найрозумніщих церковників того часу, (яка на лихо Європі не могла бути сповнена!), що загальний собор повинен би стати сталим релігійним парламентом усеї суші, з папою яко головним виповняючим урядником. Як би сей намір був сповнений, то не було би тепер ніякої боротьби межі наукою і релігією, не було би судорог Реформа-

ції, не було би ворожих протестантських сект. Але собори в Констанції та в Базелі не змогли скинути Італійського ярма, не встигли досягнути сего чесного результату.

Таким чином Католіцизм ослабав; по мірі того, як спадала його оловяна тяжінь, розум чоловіка ріс. Сарацини винайшли спосіб робити папір із полотняних шматок та з бавовни. Венеціянці занесли в Європу з Китаю штуку друкувати. Перше з тих винайдень було доконечною умовою остатнього. Оттак явив ся певний спосіб інтелектуальних зносин всім людьми.

Винайдене друку то був тяжкий удар задля Католіцизму, який перше користував ся сам один сим неоцінним моноподем обопільних зносин. Із його центра можна було пускати накази всьому духовенству тай гриміти з проповідниць. Сей монополь і страшенна сила від него були знищені друком. Новіщими часами вплив проповідниць став невидний. Намість проповідниць, настали скрізь газети.

Але Католіцизм не пускав із рук давньої своєї користи без боротьби. Наколи завважав неминучу тенденцію нової штуки, зараз задумав спинити її цензурою. Хто хотів надрукувати книжку, мусів мати дозвіл. Задля сего треба було, аби твір був прочитаний, розібраний і похвалений попами. Мусіло бути свідоцтво, що книжка набожна і правовірна. В 1501 р. папа Александер VI. пустив наказ, що ті друкарі, котрі би оголошували шкодливі доктрини, будуть викинені з церкви. В 1515 році Лятеранський Собор постановив, що не можна друкувати ніяких інших книжок, окрім розглянутих церковними цензорами, під загрозою викинення з церкви тай грошевої кари; цензорам було наказано: „дбати як найпильніше про те, аби не друковано нічого супротивного правовірній вірі”. Так то страшенно лякали ся релігійних розмов, того, аби не виїшла на верха правда!

Але марні були сі люті змагання темних сил. Обопільні інтелектуальні зносини межі людьми були забезпечені. Вони були довершені новіщою газетою, яка дає звістки з усіх частин світа день у день. Читати стали всі. В давній суспільности сю штуку знало відносно дуже мале число людей. Новіща суспільність має подякувати сій переміні за деякі найхарактеристичніші свої прикмети.

Такий був результат заведення в Європі виробу паперу та друкарської машини. Так само і з заведення морського компаса вийшла величезна матеріальна та моральна користь. Відкрито Америку через супірництво Венеціанців та Генуезців за Індійську торгівлю; Де-Гама обплив Африку, а Магеллян усю землю. Що до остатнього, найбільшого з усіх людських діл, то треба нагадати, що Католицизм стояв уперто на догмі про те, що земля плоска і що склеп над нею се підлога неба, а під нею є пекло. Деякі Батьки Церкви, яких авторитет кладено найвище, вивели, як ми вже казали, філософічні таї релігійні аргументи проти кулястости землі. Тепер суперечка скінчила ся раптово — показало ся, що Церква помиляла ся.

Поправка сеї географічної помилки не була зовсім одиноким важним результатом, які вийшли із трьох великих подорожей. Дух Колумба, Де-Гама таї Магелляна увійшов у всіх запопадливих людей Західної Європи. Суспільність жила доти під догмою: „підданство королеви, послух Церкви”. Ось чому суспільність жила задля інших, а не задля себе. Політична сила сеї догми дійшла до вершка за Хрестових походів. Тисячі тисяч погбло у війні, яка не могла дати їм ніякої заплати, і в результаті вийшла явна невдача. Досвід показав, що на добро воно вийшло лише папам, кардиналам і іншим церковникам у Римі, таї венецьким корабельникам. Але, коли люди дізнали ся, що богатство Мексики, Перу таї Індії можна добути кождому запопадливому та відважному чоловікові, то переініли ся раптово мотиви, які одушевляли непосидющу людність Європи. Оповідання про Картеза та Пізарра слухали скрізь завлюбки. Морські пригоди стали намісь релігійного ентузіазму.

Не важко встановити принцип, який був підвалиною тодішніх чудових соціальних перемін. Доти кождий чоловік служив своїму панови — феодальному або духовному; від тепер він поклав збирати плоди своїх заходів сам. Почав переважувати індівідуалізм, льоальність упала до почутя. Ми побачимо зараз, як то стояла справа з Церквою.

Індівідуалізм опирає ся на принципі, що чоловік повинен бути сам собі паном, що йому повинно бути вільно складати самому свої погляди, сповняти свої постанови.

Сим він рівняє ся із своїм ближнім. Його житє се проява енергії.

Рушити тисячолітнє багно Европейського житя, оживити раптово те, що було доти лїнивою масою, дати їй індивідуалїзм, отсе значило підняти її проти впливів, які її давили. Тривожні боротьби в чотирнайцятому та п'ятнайцятому столїтї, то були лише натяки на те, що мало прийти. В початку шіснайцятого столїтя (1517) стали бити ся. Індивідуалїзм утілив ся в завзятім Германським черцю і через те мусїв, мабуть не минуче, заявити свої права в теологічних формах. Зразу перестрілювали ся за індульгенції тай інші менше важні справи, але швидко проявила ся ясно властива причина суперечки. Мартин Лютер не схотїв думати так, як йому наказували церковні начальники з Риму; він казав, що він сам має повне право толкувати собі Біблію.

Рим бачив зразу в Мартинї Лютері лише простакуватого, непослушного, сварливого черця. Як би Інквізиція могла була схопити його, то була би швидко упорала ся з ним; але коли боротьба йшла далї, то побачили, що Лютер стоїть не один. Тисячі мужїв, таких же рішучих як і він, стали йому до помочи; і тим часом як він воював своїми писаннями тай живим словом, вони боролися його заяви мечем.

Лайка, якою обсипали Лютера та його вчинки, була і люта і смішна. Казали, що його батько був не чоловік його матери, але якийсь гидкий змії, який підійшов їй; що після десятилітньої боротьби із своєю совістю він став атеїстом, відкидав безсмертність душі, складав гімни в честь п'янства тай сам упивав ся, хулив Святе Письмо, особливо Мойсея, не вірив ні в однієське слово з того, що проповідував, називав посланіє св. Івана дурницею; і, найперше, що Реформація пішла не від него, але від певного астрологічного стану звїзд. А в тім, межі Римськими церковниками була поговірка, що Еразм знїсляє Реформації, а Лютер висидів його.

Рим промахнув ся, думаючи зразу, що се лише slučajний вибух; він не второпав, що по правді се був верх внутрішнього руху, який ішов в Европі вже два столїтя тай ставав чим раз дужший; що вже само істнованє трьох пап — трьох підданств — мусїло би було застановити людий подумати, поміркувати й судити самостійно. Со-

бори в Констанції та в Базелі показали людям, що була вища сила від пап. Довгі та криваві війни скінчилися Вестфальським миром; і тоді побачили, що Середня та Північна Європа скинула інтелектуальне тиранство Рима, що індивідуалізм зробив своє, встановивши право кождому по своєму.

Але було неможливо, аби встановога сего права особистого суду стала на відкиненню католицізму. Деякі найвизначніші люди, як от Еразм, що був межи першими призвідцями реформації, покинули сей рух у самім його початку. Вони завважали, що багато Реформаторів дуже ненавиділо науку, тому боялися, що попадуться під забобонні примхи. Протестантська партія, встановивши таким чином своє існування незгодою та розділом, мусіла й сама підпасти під ті самі принципи. Роздроблене на багато другорядних сект було неминуче. І вони, не маючи вже чого боятися від свого великого Італіянського ворога, почали боротися одні з одними. Коли в різних країнах перемагала ба одна ба друга секта, то кождісінька з'огидила себе лютощами супроти свого супірника. Смертельні пімсти, заподіювані звичайно, коли з часом яка секта перемагала своїх гнобителів, переконали суперечників-сектантів, що вони мусять попустити своїм супірникам те, чого домагалися самі задля себе; і таким чином, із їхніх суперечок таї проступків вийшов великий принцип терпимости. Але терпимість се лише перехідний стан; і, в міру того як іде інтелектуальний розклад Протестантизму, той перехідний стан доведе до вищого, чеснішого стану — надії філософії в усі минулі віки світа — до стану, де буде повна воля думки. Терпимість, коли до неї не силує страх, може виходити лише від тих, що здібні приймати й шанувати чужі погляди так як свої власні. Вона, значить, може виходити лише від філософії. Історія навчає нас аж надто ясно, що фанатизм під'юджуєся релігією, неутралізує-жся або й викорінюєся філософією.

Заявлена ціля Реформації була виполоти з Християнства поганські ідеї таї поганські обряди, утовмачені в него Константином і його наступниками, серед їх проб помирити з Християнством Римську Імперію. Протестанти хотіли завернути його до первісної чистоти; ось чому вони, відновляючи старі доктрини, викинули з него

всі такі звичаї, як поклонене Діві Марії тай кликане святих. Атже-ж Діва Марія, як нас переконують Евангелісти, була за мужем і вродила своєму чоловікови скілька дітей. Але коли перемогло божкохвальство, то її перестали вважати жінкою теслі; її зробили королевою неба і матірю божою.

Наука Арабів ішла слідом за розширенням їхньої літератури, яка пропихала ся в Християнство двома дорогами — через Південну Францію тай Сіцилію. Маючи добру нагоду, через прогнане пап до Авініону тай через Велику Схизму, вона закорінилася у Верхній Італії. Арістотелівська або Індуктивна філософія, одягнена в ту Сарацинську одержу, яку дав їй Аверроес, надбала собі багато тайних і не мало явних приятелів. Вона найшла чимало розумних людей, які приймали її палко тай могли її оцінити. Межи ними був Леонардо да Вінчі, який проголосив головний принцип, що експеримент і обсервація се однієї тривкої підвалини розмов у науці, що експеримент одинокий певний товмач Природи і конче потрібний задля встановлення законів. Він показав, що діяне двох стрімких одна до одної сил на одну точку те саме, й що поперечка прямокутника, якого би вони були боками. Відси був дуже легкий перехід до тези про нахилені сили. Ся теза була відкрита Стевіном у-друге, ціле століття після того, і прикладена ним до викладу про механічні сили. Да Вінчі виложив ясно теорію сил прикладаних скося до підойми, відкрив закон тертя, доказаний потім Амонтоном, і порозумів принцип можливих швидкостей. Він дослідив умову падання тіл по нахилених площах і кругових дугах, винайшов камеру-обскуру, розбирав вірно деякі фізіологічні завдання і вгадав декотрі великі висновки новішої геології, як от суть викопних останків тай підняте суш. Він пояснював світло земне відбиване місяцем. Він визначив ся з чудовою лехкістю генія яко скульптор, архітект, інженер, знав дуже добре астрономію, анатомію тай хемію своїх часів. У малярстві він ішов навзаводи з Мікель Анджелом і сучасними клали його дище від остатнього Його „Тайна Вечеря” на стіні їдальні в Домініканському монастирі Santa Maria delle Grazie, звісна добре з численних вирізувань тай копій.

Вкорінивши ся раз міцно в Північній Італії, Наука розширила ся швидко по всему пів-острові. Що її при-

хильників ставало чим раз більше, се видно по зростови тай по швидкому розширенню вчених товариств. Се були репродукції Мавританських учених товариств, які існували колись у Гранаді та в Кордові. Видною пам'яткою дороги, по якій приходили цивілізаційні впливи, є Тульюзка Академія, заснована в 1345 р., яка достояла до наших часів. А в тім, вона репрезентувала веселу літературу Південної Франції тай була звісна під фантастичним ім'ям „Академії Цвітних Жартів”. Перше товариство задля ширення фізикальної науки, *Academia Secretorum Naturae* (Академія Тайн Природи, заснував Баптиста Порто, в Неаполі. Воно було, як каже Тірабоскі, розв'язано церковними властями. Лінксейську Академію заснував князь Фредерік Цезі, в Римі; її прапор показував ясно його намір; рись, *lynx*, із очима оберненими в небо, розриває своїми пазурами *Ц е р б е р а* з трьома головами. *Accademia del Cimento* (Академія Злуки), заснована у Фльоренції в 1657 р., сходила ся на збори в палаті воеводи. Вона існувала десять років і була скасована під напором папського уряду; в заплату за те зроблено брата великого воеводи кандидатом. Між її членами було чимало великих людей, як от Торічеллі та Кастельлі. Умовою допусту до неї було відректи ся від усякої віри і постановити досліджувати правду. Отсі товариства визволили робітників науки від самоти, в якій вони жили доти і, згуртувавши тай з'єдинивши їх, дали їм усім діяльність і силу.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ВПЛИВ НАУКИ.

Тільки що я дав історичний нарис обставин, серед яких була заведена наука в Європі. Тепер я вертаю ся від сего відступу і розгляну спосіб її праці тай її результати.

Вплив науки на новішу цивілізацію був двоякий: 1. Інтелектуальний; 2. Економічний. От, ми й розглянемо його під сими заголовками.

Інтелектуально наука звалила авторитет переказу. Вона не хотіла приймати без доказів слова якого небудь учителя, хоть би він був не знати-який славний, або ша-

нований. Умови допущу в Італійанську Академію del Cimento тай оклик прийнятий Королівським Товариством у Лондоні, показують ясно її напрям.

Вона відкинула надприродність і чудесність яко доказ у фізикальних дослідах. Вона покинула доказ знаком, якого домагали ся давно Жиди, і перечила, немов би можна було доказати щось одно, показуючи щось инше, і таким чином відкинула тоту льогіку, яка панувала тільки століть.

При фізикальних дослідах вона пробувала вартість якоїсь постановленої гіпотези, роблючи обрахунки в якійсь спеціальній пригоді на підставі або на принципі сеї гіпотези, і потім устроюючи експеримент або роблючи обсервацію, переконувала ся, чи годить ся її результат із результатом обрахунку. Коли ні, то гіпотезу треба було відкинути.

Дамо тут один-два приміри сего способу поступованя:

Ньютон, догадуючи ся, що вплив земного притягання, тягота, може простягати ся до місяця і бути тою силою, від якої він обертає ся своєю дорогою довкола землі, вихував, що при обкрузі своєю дорогою місяць відхиляє ся від стичної що мінути тринайцять стіп; але, встановляючи дорогу, яку пробігають за мінути тіла, що падають на поверхню землі, і приймаючи, що ся дорога буде вменшати ся пропорціонально виворотним квадратам, він мусів думати, що притягане на місяцевій дорозі відхиляло би тіло поверх пятнайцять стіп. Ось чому він уважав поки що свою гіпотезу безпідставною. Але вийшло так, що незабаром після того Пікард зміряв на-ново степень докладніше; се перемінило дотодішню оцінку величини землі тай віддаль місяця, яку міряно пів-діаметрами землі. Тепер Ньютон узяв ся знов за рахунок і, як я сказав вище, коли рахунок доходив до кінця, і він бачив на перед, що результати зійдуть ся, то його так розворушило, що мусів попросити свого приятеля, аби докінчив рахунок. Гіпотеза була вірна.

Другий примір покаже добре сеї метод. Його дає хемічна теорія фльогістона. Автор сеї теорії, Сталь казав, що є принцип палкості, який він назвав фльогістоном, що-ді з'єдινяє ся з тілами. Коли таким чином те, що ми тепер зємо металічною кислотиною, було з'єдинене

з ним, то виходив металъ; коли-ж фльогістон узято геть, металъ переміняв ся в свій землистий або скислий стан. Значить, на підставі сего прінципу, металі були зложені тіла, землі з'єдинені з фльогістоном.

Але в вісімнадцятому століттю заведено вагу яко інструмент хемічного дослїду. Отже, як би фльогістична теорія була вірна, то металъ повинен би бути тяжший від його кислятини, бо в першім є щось таке — фльогістон — що додано до остатньої. Але коли важити частину якогось металю і кислятину, яка робить ся з него, то остатня є тяжша, і значить фльогістична теорія провалює ся. Дальшими дослїдами можна показати, що кислятина або вапно, як її звуть звичайно, стала тяжша тому, що з'єднала ся з одною складовою частиною повітря.

Сей головний експеримент приписують звичайно Лявуазіє; але факт, що металъ, коли його перепалити важить більше, був замічений давнішими Європейськими експериментаторами і, правду кажучи, був добре звісний Арабським хемістам. А про те Лявуазіє перший признав велику його вагу. В його руках він зробив революцію в хемії.

Провалене фльогістичної теорії показує як радо покидають ся наукові гіпотези, коли покаже ся, що вони не годять з фактами. Авторитет і переказ не значать нічогоїсьнюко. Всяка річ установляє ся оберненем до Природи. Думає ся, що відповіді, які дасть вона на практичний запит, будуть усе вірні.

Отже рівнаючи філософічні прінципи, по яким поступала наука, до прінципів, на яких стояла церковщина, ми бачимо, що коли перша відкидала переказ, то задля остатньої він був головною підпорою; коли перша домагала ся згоди обрахунку з обсервацією, або рівнян міркованя до факту, то остатня покладала ся на таємности; коли перша відкидала свої власні теорії зараз-же, скоро лише побачила, що їх годі помирнити з Природою, то остатня находила заслугу в вірі, яка приймала сліпо непояснимо та вдовольяла ся думкою „про річи повище розуму”. Обі вони розходили ся чим раз більше. По однім боці була згїрдність, по другім ненависть. Безпристрастні свідки бачили скрізь, що наука швидко підкопувала церковщину.

Таким чином математика стала великим інструментом наукового досліджу; вона стала струментом наукового мислення. В одному вона, можна сказати, зробила роботу розуму механічним процесом, бо її знаки визволяли часто від праці мислення. Навик до духової докладності, підтримуваний математикою, простяг ся й на інші поля мисли і зробив інтелектуальну революцію. Годі було далі вдоволити ся чудом - доказом, або тою льогікою, на яку здавали ся люди в середні віки. Таким чином математика не лише що мала вплив на спосіб мислення, але й перемінила напрям мисли. Про се ми можемо переконатися, рівняючи справи, розглядані в розвідках усіх учених товариств, до розмов, які займали людей у середні віки.

Але користь із математики не стала на самій провірці теорій; вона, як було сказано вище, дала й способи вгадувати те, що доси не було обсервовано. Тут вона просто противенство церковних пророцтв. Один такий примір, який дала астрономія, се відкрите Нептуна, а другий, який дала оптична теорія хвильовань, се відкрите коїчної рефракції.

Але за той час, як сей великий струмент вів до такого чудового розвою в природних науках, він і сам розвивав ся — вивершував ся. Я позволю собі сказати коротенько про його поступ.

Зерно альгебри можна бачити в творах Діофанта з Александрій, який жив, як думають, у другому столітї нашої ери. Перше в сій Єгипетській школі зібрав Евклід великі правди геометрії тай упорядкував їх льогічно. Архімед, у Сіракузах, пробував розв'язувати вищі завдання методом вичерпувань. Тенденція справ була така, що як би були й далі опікували ся наукою, то альгебра була би винайдена неминуче.

За знане початків альгебри ми маємо подякувати Арабам; ми маємо подякувати їм навіть за само ім'я, під яким звісна ся галуза математики. Вони додали заподливо до останків Александрійської Школи поправки, добути з Індії тай дали справі певну суцільність і форму. Знане альгебри, яке було у них, занесено у-перше в Італію коло початку тринадцятого століття. На него звернули так мало уваги, що минуло майже триста років, поки вийшов якийсь Європейський твір про сю справу. В 1496 р. Паччіолі видав свою книжку під заголовком:

„Arte Maggiore” (Більша Штука) або „Algebra”. В 1501 р., Мілянець Крадан дав метод задля розв’язання квадратних рівнянь; інші поправки зробили Сціпіон Феррео, в 1508 р., Тарталеа, Віета. Після того справою зайняли ся Германе. Тоді альгебраїчні знаки були недокладні.

Видане геометрії Декарта, де вжито альгебри задля значення й досліду кривих ліній (1637), зробило епоху в історії математичних наук. Два роки перед тим появив ся твір Кавалієрі про Неділімі. Сей метод був поправлений Торрічельмі і іншими. І от отворила ся дорога до розвою обрахунку Бесконечно Малих, до метода Флюксії Нютона, тай обрахунку Діференціалів тай Інтегралів Лейбніца. Ньютон знав метод Флюксії чимало років, але не публікував про него нічого аж до 1704 року; недокладні знаки, вжиті ним, спинили дуже дриклад його метода. Тим часом, на Суші, головно дякуючи блискучим розв’язкам деяких вищих завдач, які зробили Бернуллі, обрахунок Лейбніца прийнятий був загально і поправлений боготьома математиками. Тоді почав ся незвичайний розвій сеї науки, який тривав ціле столітє. До біномної теорема, відкритої первісно Нютоном, додав тепер Тейлор у своїм „Method of Increments”, славну теорему, яка має його імя. Се було в 1715 р. Обрахунок Почастних Ріжниць був заведений Ейлером у 1734 р. Він був розширений Д’Алямбером, і слідом за ним пішов обрахунок Варіацій Ейлера й Лягранжа, та метод Виводних Функцій Лягранжа, в 1772 р.

Але сей великий рух у математиці йшов не лише в Італії, Германії, Англії та Франції; Шотляндія додала тепер новий бисер до інтелектуальної діядеми, яка сияє на її чолі, — велике винайдене Льюгарітмів, Непіра з Мерчістона. Годі дати яке понятє про наукову вагу сего незрівняного винайденя. Новіший фізик і астроном згодить ся з усеї душі з викликом професора математики в Грешемській Колегії Бріггса: „Я не бачив ніколи книжки, яка би мені більше подабала ся, ї якій би я більше чудував ся!” Не без рації вважає безсмертний Кеплер Непіра „найбільшим чоловіком свого віка, на тім полі, де він приклав свої спосібности”. Непір умер у 1617 р.. Скажемо не за багато, що се винайдене, вкорочуючи працю астронома, вбільшило його жите у-двоє.

Та тут я мушу зупинити ся. Я мушу нагадати, що ціль моя не є дати історію математики, але розглянути те, що дала наука задля поступу людської цивілізації. І тепер треба знов запитати ся: Як-же се стало ся, що Церква не вродила ні однісінького геометра за весь час свого авторитарного пановання, яке тривало дванайцять сот років?

Що до чистої математики, то можна завважати ось що: Заняте нею не потребує гроший понад маючість найбільшої частини людей. Астрономія мусить мати свою обсерваторію, хемія свою лабораторію; але до математики треба лиш особистої охоти та трохи книжок. Не потрібно ніяких більших видатків, ані служби ассистентів. Здає ся, що нема нічого ріднішого, нічого милішого, навіть у самоті монастирського життя.

Хиба що казати так як Евзебій: „Ми думаємо про сі справи так мало через погорду до такої некорисної праці; ми-ж обертаємо свої душі на сповнене кращих річий!” Кращі річи! Що може бути краще від абсолютної правди? Хиба що таємности, чудеса та брехливі ошуки — кращі? Отже то вони стали на дорозі тай спинили математику!

Церковні авторитети порозуміли, в самому початку сего наукового нападу, що принципи, ширені ним, абсолютно непомиримі з теологією. Вони воювали з нею і просто і скося. Вони так ненавиділи експериментальну науку, що думали, мов би то виграли бог зна що, коли Accademia del Cimento була скасована. І таке думав не лише Католицизм. Як було засновано Королівське Товариство в Лондоні, то теологічна ненависть підняла ся проти него з такою пізмою, що воно було би пропало неминуче, як би король Кароль II. не став був явно по його боці, та не піддержав його. Товариство винували за те, що-дї „нищило встановлену релігію, кривдило Університети тай звалило стару й поважну науку”.

Нам би лише перевертати картки Розвідок сего товариства, аби переконати ся, як багато воно зробило задля поступу людей. Воно було засновано в 1662 р. тай інтересувало ся всіми великими науковими рухами й відкриттями, зробленими від того часу. Воно видало Ньютонові „Principia”, допомгло подорожі Гельзея, першій науковій експедиції, заповзятій яким-небудь урядом, пробу-

вало переливати кров і приняло Гарвеево відкрите оббігу крові. Після його захоплення до щеплення віспи, королева Кароліна випросила на пробу шість присуджених і потім дозволила прищепити віспу своїм власним дітям. При його захопленні Бредлей зробив своє велике відкрите аберації сталих зірок і відкрите нутації земної осі; сим двома відкриттями, як каже Делямбр, ми маємо подякувати за точність новішої астрономії. Воно допомогло поправити термометер, міру температури, тай хронометер, міру часу — годинником Гаррісона. За його підмогою заведено в Англії, 1752 р., Григоріанський календар, не вважаючи на люту релігійну опозицію. Декого з його членів переслідувала вулицями темна та під'юджена товпа, яка думала, що воно вкоротило їй одинайцять день життя; треба було конче сховати ім'я вченого Єзуїта, отця Уельмеслі, що інтересувався живо справою; коли-ж серед того руху помер Бредлей, то казали, що його справедливо покарало Небо, за його злочин!

Як би я хотів оцінити по справедливості заслуги сего великого товариства, то повинен би посвятити чимало сторінок таким речам, як ахроматичний телескоп Дольюнда, ділюча машина Рамсдена, яка перша дала точність астрономічним обсерваціям, зміряне степеня поверхні земної Масоном і Діксоном, подорожі Кука зв'язані з переходом Венери, його обплите землі, його досвід, що від шкорбугу, сего прокляття довгих морських подорожей, можна вилічити ся, вживаючи рослинної страви; полярні експедиції, встановлене щільності землі експериментами Маскеліна в Шегальїоні, тай експериментами Кавендіша, відкрите планета Урануса Герешелем, розклад води Кавендішем тай Уаттом, означене різниці довготи межі Лондоном і Парижем, винайдене вольтаїчної батареї, огляди неба Гершелями, розвій принципу інтерференції Юнгом і його встановлене хвилюючої теорії світла, вентиляція тюрем і інших будинків, заведене газу, аби світити в місті, встановлене довготи секундного вагадла, зміряне відмін ваги в різних широтах, проби встановити кулястість землі, полярна експедиція Росса, винайдене Девієм безпечної лампи і його розклад алькаліїв і земель, електро-магнетичні відкриття Ерстедата тай Фаредая, рахункові машини Бебеджа, заходи, на домагане Гумбольдта, зашнуровати багато магнетичних обсервагорій, дослід одно-

часних магнетиччних хитань на поверхні землі. Та годі мені на такому обмеженому просторі, дати бодай спис його Праць. Дух його був той самий, що держав Академію del Cimento, і через те його поклик був „Nullius in Verba (Не покладати ся ні на чий слова)”. Воно проганяло забобонність і допускало лиш обрахунок, обсервацію тай експеримент.

Але не треба думати ні раз, що коло сих великих проб, коло сих великих удач Королівське Товариство стояло само одно. В усіх столицях Європи були Академії, Заклади або Товариства, рівно славні тай рівно вдатно працюючі задля ширеня людського знаня й новіщої цивілізації.

ЕКОНОМІЧНІ ВПЛИВИ НАУКИ.

Наукові досліди Природи змагають не лише до управильнення тай очеснення інтелектуальних уяв чоловіка, але й служать до поправи фізичного стану. Вони спонукують чоловіка до досліду, як би вихіснувати задля себе встановлені факти, прикладаючи їх економічно.

За дослідом принципів ідуть швидко практичні винайденя. Се дійсно характеристична ознака нашого часу. Вона зробила велику революцію в національній політиці.

Давніше воювали задля придбання невольників. Завоювач переселяв усю людність і силував її до праці на себе, бо людську працю можна було влекшити лише людською-ж працею. Коли-ж відкрили, що фізичні сили тай механічні комбінації можна вжити до того з безмірно більшою користю, то публична політика перемінила ся; коли переконали ся, що приклад нового принципу, або винайдене нової машини ліпші від придбання нового невольника, то мир став вартніщий від війни. Ще більше: нації, які мали купу невольників або підданих, як се було в Америці та в Росії, переконали ся, що оглядам на людськість стають у поміч огляди на інтерес, і пустили своїх людей на волю.

Таким чином ми живемо в періоді з характеристичною ознакою — заступити людську й звірячу працю машинами. Механічні винайдення сего періоду зробили суспільну революцію. Задля досягнення наших цілей, ми звертаємося до природного, а не до надприродного. Католицізм не хоче помирити ся з ростучою таким чином „новіщою цивілізацією”. Папство відкидає голосно й непохитно сей стан річий, і домагаєся привернення середньовічного стану річий.

Факт, що кусень бурштина, коли його потерти, притягає і потім відпихає лехкі тіла, був звісний ще шість сот років перед Христом. Але він лишився самотнім, необробленим фактом, простою дитячою іграшкою ще шіснайцять сот років після Христа. Тоді його стали досліджувати науковими методами математичного рахунку тай експерименту і прикладати практично результат, і він дав людям можливість зносити ся з собою в одну мить почерез суші тай по під океани. Він сцентралізував світ. Даючи верховному авторитетови можливість пересилати свої накази без огляду на віддаль або час, він зробив революцію в політиці державній і скріпив політичну силу.

В Александрійському Музею була машина, винайдена Героном, математиком, трохи більше як сто років перед Христом. Вона крутила ся від сили пари, і мала таку форму, яку ми тепер назвали би реакційною машиною. Сей початок одного з найважливіших винайдень, яке було зроблено коли небудь, згадувано сімнайцять сот років яко просте чудацтво.

В винайденню новіщої парової машини пригода не грала ніякої ролі. Се був добуток мислення тай експерименту. В половині сімнайцятого століття скільки інженерів механіків пробували покористувати ся прикметами пари; в половині вісімнайцятого століття їх праці довершив Уат.

Парова машина стала швидко робітником цивілізації. Вона працювала за мільйони людей. Тим, котрим було бу судило ся працювати тяжко й жити нужденно, вона дала нагоду до кращої праці. Ті, що перше працювали фізично, могли тепер мислити.

Найперше приклали її до таких занять, де треба було самої сили, як от черпане води. Але швидко вона по-

казала свою делікатну спосібність у промислових штуках прядення таї ткацтва. Вона сотворила великі промислові заклади і дала одержу всему світові. Вона перемінила промисли націй.

Прикладена зразу до плавби по ріках, а потому до плавби по морю, вона більше ніж учетверила колишню швидкість зносин. Давніше треба було на переїзд через Атлантик сорок день, тепер лише вісім. Але найбільше показала ся її сила в зносінах по суші. Чудове винайдене льокомотиви дало людям можливість, за несповна годину віхати більше ніж перше за один день з верхом.

Льокомотива не лише що розширила поле людської діяльності, але й побільшила спосібности людського життя тим, що вменшила простір. Через швидкий перевіз промислових пожитків, вона стала найдужшою спонукою до людського промислу.

Довершене парової їзди по морю було дуже прискорено винайденем хронометра, який дав можливість найти певно місце корабля на морі. Великою перепоною задля поступу науки в Александрійській Школі була недостача струментів до міряня часу й температури — хронометра та термометра; правду кажучи, винайдене остатнього необхідне задля першого. Тоді пробували робити клепсидри або водяні годинники, але вони були дуже недокладні. Про одну з них, яка була прикрашена знаком зодія, яка та знищена якимось давним християнином, св. Полікарп робить ось яку великозначну замітку: „В усіх сих гидких демонах видко лише штуку, супротивну Богови”. Аж коло 1680 р. став хронометер наближати ся до докладности. Гук, сучасник Ньютона, додав до хронометра розгінне колісце, зо спіральною пружиною, а після того придумано різні пристрої, як анкер, стоячий зазубець, подвійний стоячий зазубець, пристрій до накручування без ключиків. Заведено віщовання температури. Нарешті він був вивершений Гаррісоном і Арнольдом, і в їх руках став докладною мірою втеків часу. До винайденя хронометра треба додати винайдене зеркального секстанта Годфреда. Воно дозволило робити астрономічні обсервації, не вважаючи на рух корабля.

Поправки в плавбі по морю мають могучий вплив на розміщене людности. Вони вбільшують скількість колонізації таї переміняють її характер.

Але не одні отсі відкриття й винайдення, витвори наукового досліду, перемінили долю людського роду; чимало й інших відкрить і винайдень, може про себе й невидних, дали в купі чудові результати. Початки розвою науки в чотирнайцятому століттю підбили чудово винахідний талант, обернений головно на користні практичні результати; а потім його дуже піддержала система патентів, які забезпечують призвідцєви слушну пайку в користях його штуки. Доволі згадати як найкоротше про деякі з сих поправок; ми оцінімо до-разу як багато вони дали. Заведене водяних трачок дало домам деревляні підлоги, які прогнали підлоги гіпсові, цегольні або камінні; поправки, які подешевили склянні вироби, постачили вікна, що дали можливість ogrівати комнати. А в тім, гарно вставляти вікна почали аж у шіснайцятому століттю. Тоді заведено різанє діамєнтом. Додаток коменів очистив повітре комнат, перше задимілих та закоптїлих, як хати дикунів; се дало північним житлам неописану принаду — милий комінок. До того часу на дим була діра у стелї, а на дрова яма серед хати, яку треба було прикривати віком, коли вдарив вечірний дзвін або настала ніч. Ось які невідрадни та недостатні були доти способи ogrівання.

Не вважаючи на люте противєнство попів, люди почали думати, що пошести се не кари, посилані Богом на суспільність за її релігійні переступи, але фізичні наслідки нечистоти та бідности; що добрий спосіб відвернути їх — не молитви до святих, але чистота особиста і громадська. У дванайцятому століттю треба було вибуркувати вулиці Парижа, бо воняли вони страшенно. Отже після сего вменшили ся до-разу бігунки тай гнилі горячки і настав санітарний стан наближений до того, який був у Мавританських містах Іспанії, що були бурковані ще перед століттями. В сій прегарній від тоді столиці заборонено держати свинї, — наказ, який обурих черців аббатства св. Антонія, котрі домагали ся, аби свиням сего святого вільно було гуляти хоть куди; уряд мусїв подати ся в сій справі, але наказав, аби на шиї тим звірюкам вішати дзвінки. Короля Филипа, сина Людвіка Товстого, убив його кінь, який наскочив на свиню. Заборонено виливати крізь вікна помий. В кінци папського пановання, 1870 р., один самовидець, автор отсеї книжки завважав

у Римі, що йдучи грузькими та нечистими вулицями сего міста, треба було дивити ся більше на землю як на небо, аби не заваляти ся. Вулиці Берліна не замітано ніколи до початку сімнайцятого століття. Був закон, що кождий селянин, який приїздив на ринок возом, мусів вивезти з міста фіру гною!.

За буркованем пішли проби, часто недокладні, класти стоки й канали. Всім тямучим людям стало ясно, що сего конче потрібно задля збереження здоров'я не лише по містах, але й по відокромлених домах. Опісля стали освічувати публичні вулиці, якими їздили. Зразу в вікнах домів при вулиці мусіли горіти свічки, або лямпи; потому спробували систему, яка вживала ся давно у Кордові та Гранаді з такою великою користю — завести публичні лямпи. — але се довершено аж у теперішньому століттю, коли винайдено світло газове. Рівночасно з публичними лямпами поправлено й організацію нічних вартівників і поліції.

Від шіснайцятого століття, механічні винайдення та промислові поліпшення почали мати видний вплив на домашнє й суспільне жите. Появили ся зеркала, годинники на стінах, комени над комінками. Хоть у богатьох сторонах по кухнях топили ще торфом, але вже стали вживати більше камінного вугля. В обіди на столі появили ся нові ласощі; торгівля давала на стіл заграничні вироби; замість грубих напиків Півночи настали делікатні вина Полудня. Почали класти ледівні. Просіванє муки, заведене в вітрових млинах, дало біліший та й кращий хліб. Річи, які були дуже рідкі, ставали мало-по-малу загальні: Індійський хліб (кукурудзи), картоплі, индики і визначний у довгому списі тютюн. Виделці, Італіянське винайденє, стали при їді намісь нечистих пальців. Можна сказати, що спосіб життя цивілізованих людий перемінив ся тепер радикально. З Китаю прийшов чай, із Арабії кава, з Індії вживанє цукру, і се дуже підкопало кріпкі напикти. На підлогах замісь соломи появили ся килими, у комнатах кращі постелі, у гардеробах чистіща та й частіше міняна одежа. В богатьох містах заведено водопроводи замісь публичних керниць і колодязів із помпами по вулицях. Стелі, які колись чорніли від саджі та нечисти, прикрашували тепер гарними фресками. Почали

більше вживати лазень; за те стало менше потрібно перфум, аби не чути було воні від особи. Більшаючий смак до невинних утіх коло садівництва показував ся тим, що в садах заводили багато заграничних квіток: туберози, веснівки, імператорські корони. Перські лінії, яскори тай африканські горицвіти. На вулицях появили ся зразу ноші, потому замкнені вози і нарешті наємні карети.

Механічні винайденя дібрали ся навіть до тупих селян і дійшло мало-по-малу до теперішнього вивершеня хліборобських інструментів, плугів, сїячок, жнивярок, різачок, молотїлок.

Не вважаючи на проповіді жебручих черцїв, люди почали розуміти, що бідність се жерело переступу, запора знаня; що торгівля богачів далеко краща ніж добуване власти війною. Бо, хоть би й були правдиві слова Монтескіє, що торгівля, з'єднуючи нації, роз'єднує особи тай торгує марольністю, то все-ж таки вона одна може з'єдинити світ; її мрія, її надія се всесвітний мир.

Задля слушного показу поліпшень у домашнім і суспільнім житю, під благодатним впливом науки, тай при підмозі винахідного таланту задля торгівлі, треба би не кількох сторін, але цілих томів, а про те є річи, яких годі обминути мовчки. Іспанські халіфи вели з Барцельонського лиману величезну торгівлю і вони то зі своїми помічниками — Жидівськими купцями — переймали або й самі завели багато торгових винайдень і передали їх, у купі зо справами чистої науки, торговим суспільностям Європи. Таким чином була занесена у Верхню Італію штука подвійної бухгалтерії. Принято ріжні способи асекурації, хоть поли противили ся їй завзято. Поли виступали проти асекурації від вогню тай від нещастя на морі тому, що се, мовляв, значило спокушати божий промисл. Асекурацію на жите вважали вони за вмішане в наслідки волі божої. Доми задля позички гроший на процент або на застав, то є банки та позичкові каси обвиняли люто, особливо піднімало ся обурене проти високих процентів, які пятавано яко лихву — думка, яка існує й доси в декотрих малопоступових суспільностях. Приняті векслї в теперішній формі й виразах, установлено уряд публічного нотаря, подавано протести за незаплачені довжні записи. Можна сказати, не вбільшуючи,

що теперішня торгова машинерія була заведена, таким чином, іще тоді.

Я вже завважав, що через відкрите Америки перемінило ся лице Європи. Чимало багатих Італіянських купців і багато запопадливих Жидів оселили ся в Гольляндії, Англії, Франції тай принесли в ті країни всякі торгові новини. Жида, яким анї в голові були папські проклятя, багатіли через папські виступи проти позики гроший на великий процент; але Пій II., завваживши сей промах, перестав робити так. Нарешті позичкові каси були з'авторізовані Львом X., який грозив викиненням із церкви тим, хто писав проти них. Своєю дорогою, тепер Протестанти незлюбили ті заклади, які з'авторізував таким чином Рим.

Люди стали сумнівати ся в теологічній догмі, що пошесть, як і землетрясене, се неминучий допуст божий за людські гріхи, тай спробували спиняти їх поступ, устроюючи карантини. Коли Могаментанське відкрите щеплення природної віспи було принесено з Константинополя в 1721 р., добродійкою Марією Вортлі Монтегю, то попи виступили проти того дуже завзято, і воно було заведено лише тому, що його приняла англійська королівська фамілія. Похоже противенство підняло ся й тоді, коли Дженнер завів своє велике довершене, щеплене коровячою віспою; ще в століте перед тим рідко можна було бачити лице не споганене віспою — тепер таке лице було виїмкою. Подібно противили ся попи, коли до злогів прикладено велике Американське відкрите анестетичних ліків, і противили ся сему не так ізза фізіологічних рацій, як ізза того, що, мовляв, безбожно пробувати відвернути муки, наложені на жінки в книзі Бития III., 16.

Вигадливий дух не став на продукції самих користних річий, він додавав і забавні. Незабаром після заведення в Італії, в домах знавців штуки ставало повно всяких чудних механічних несподіванок або, як їх тоді звали, магичних ефектів. Сим остатнім стало в великій пригоді винайдене магичної ліхтарні. Не без резону ненавиділи церковники експериментальну філософію, бо з неї виходила немаловажна річ: ошуканець став удатним

супірником того, хто творив чудеса. Набожні ошуки, роблені по церквах, утратили свою чудесність, коли їх було рівнати до штучок, які витворяв чародій по ярмарках: він зияв полемію, ходив по грани, держав у зубах розжарене залізо, висотував собі з рота повні коші яєць, творив чудеса маріонетками. Але важко було знищити стару віру в надприродне. Коня, якого пан навчив був усяких штук, судили в Лізабоні 1601 р., рішили, що в ній сидить біс і спалили. Ще пізніше було спалено на вогнищах багато відьом.

Але відкриття й вигадки, заведені раз, ішли без перестанку наперед і то все швидше та швидше. Вони впливали одні на одних і підкопували наднатуралізм. Де-Домініс почав, а Нютон довершив пояснене веселки; вони доказали, що се не буде божа воєнна зброя, але наслідок падання сонішного проміння на каплі води. Де-Домініса заманили в Рим, обіцявши йому архієпископство таї кардинальську шапку. Поселили його в пишній палаті, але стерігли пильно. Завинили його в тому, що спонукував до згоди межі Римом і Англією, заперли за те в тюрму св. Ангела, і там він умер. Тоді принесли його в домовині перед церковний трибунал, признали винним у ересі, таї кинули його тіло з купою еретицьких книжок в огонь Франклін, доказуючи тотожність блискавки таї електричності, відняв у Юпітера його громову стрілу. Намість чудес забобонности настали чудеса правди. Два телескопи, зеркальний і ахроматичний, винайденя остатнього столітя, дали чоловікови можливість поглянути в безконечні величності вселенної, порозуміти, на кілько се можливо. її безкраї простори, її незміримі часи; а трохи пізніше ахроматичний мікроскоп ростворив перед його очима світ бесконечно-малий. Бальон підняв його повище хмар, дзвін водозазний довів його аж на дно моря. Термометер дав йому вірну міру перемін тепла, барометер давлення повітря. Заведене ваги дало хемії точність доказало незнищимість матерії. Відкритє кислороду, водороду таї богатьох інших газів, відокромлене алюмінія, кальція таї інших металів, показало, що земля, повітре таї вода не є первісні складові частини. Покористувано ся з прехвальною запопадливістю переходами Венери і посилаючи експедиції в ріжні сторони, означено віддаль землі від сонця. Поступ Европейського розуму

межи 1456 і 1759 пояснила Галлєєва комета. Коли вона появилася була в першому з тих років, то її вважали передтечею пімсти божої, ширителькою найлячніщих божих відплат, війни, пошести, голоду. По наказу папи, вдарено в усі церковні дзвони Європи, аби її прогнати, вірні мусіли додавати що днини нову молитву; і коли в часи затьміння, посухи таї дощів на їхні молитви бували часто відповіді, то, розуміє ся, і в сій пригоді було заявлено, що папа побідив комету. Тим часом Галлей, покладаючи ся на обяви Кеплера та Ньютона, відкрив, що її рухи вела доля по еліптичній дорозі, зовсім не дбаючи про молитви Християнства. Галлей, знаючи, що Природа не дала йому можливости бути свідком сповнення його сміливого пророцтва, молив астрономів дальшого покоління, аби вважали на поворот комети у 1759 р., і вона дійсно появилася.

Хто хоче дослідити безпристрастно, що дав Католицізм інтелектуальному поступови Європи, за своє довге панованє, а що дала наука за свій короткий період праці, той не може, я переконаний, прийти до иншого виводу, лише до того, що коли він рівнає се, то виходить противенство. А я-ж показав на передущих сторонах лише дуже недокладний, дуже невдовольючий спис фактів! Я не сказав нічого про вбільшенє знаня від розширеня штуки читати й писати, через публичні школи, таї про сотворенє, таким чином, читаючої суспільности; про способи виробляти публичну опінію газетами та часописями, про силу журналізму, про розширенє звісток публичних і приватних поштою таї через дешеву оплату, про особисті й суспільні користи з анонсів. Я не сказав нічого про заведенє шпиталів, яких першим приміром був Шпиталь Інвалідів у Парижі; не сказав нічого про поправлені тюрми, поправчі заклади, домн праці, пристановища, про поведінку з божевільними, бідними, переступниками; не сказав нічого про будову каналів, про санітарні інженерські праці, про переписі; не сказав нічого про винайденє стереотипів, про біленє хльором, про машину до чищення бавовни, або про чудові пристрої, яких повно по фабриках задля виробу бавовни — пристрої, що дали нам дешеву одіж і вбільшили, значить, чистоту, вигоду, здоровлє; не сказав нічого про великий поступ медицини таї хірургії, або про відкритя фізіології, про плеканє гар-

них штук, поліпшення у хліборобстві тай сільській господарії, про заведене хемічного гноєня тай хліборобських машин. Я не згадав про виріб заліза тай звязані з ним великі промисли, про ткацькі фабрики, про збиране музеїв натуральної історії, старовини, рідкостей. Я не зазначив навіть великої фабрикації промислових машин, винайдення колісця від тертя, машини до гнбльовання тай богатьох інших пристроїв, за підмогою яких можна робити машини майже з математичною докладністю. Я не сказав нічого вдовольючого про сістему залізних доріг, про електричний телеграф, ані про камінний друк або літографію, про помпу на повітрі або вольтаїчну батарею, про відкрите Урануса або Нептуна та більше ніж сотні астероїдів, про звязь метеоричних потоків із кометами; не сказав нічого про експедиції сушею й морем, які висилали різні правителства задля розвязання важних астрономічних або географічних завдач; не сказав нічого про дорогі й докладні експерименти, роблені задля встановлення головних фізікальних фактів. Я був такий несправедливий задля нашого власного століття, що й не натякнув на декотрі з його найбільших наукових тріумфів: на його великі погляди в натуральній історії, його відкриття магнетизму тай електричності, його винайдення пишної штуки фотографії, його приклади спектральної аналізи, його проби підвести хемію під три закони Авогарда, Бойля та Маріотта і Чарльза, його штучну продукцію органічних матерій з неорганічного матеріялу, філософічні наслідки якої важні незвичайно, його переріб фізіології на підставі хемії, його поліпшення тай поступи в топографічнім огляді та в докладнім означенню поверхні землі. Я не сказав нічого про нарізну стрільну зброю та про кораблі з пушками, ані про революцію в военній штуці не сказав нічого про дар жінкам, машину до шиття; не сказав нічого про чесне супірництво тай тріумфи штуки мира — промислові вистави та всесвітні ярмарки.

Ось вам лише катальог, тай то який ще недокладний! Він дає лише сякий-такий погляд на вічноростуче інтелектуальне заворушене — згадку про річи, які попадають ся на очі случайно. Яке-ж величезне противенство межи сею літературою, сею науковою діяльністю і застоєм середніх віків!

Інтелектуальна просвіта, звязана з сею діяльністю, принесла людському родови добро незміримо. В Росії

вона визволила масу кріпаків, в Америці дала волю чотиром мільонам Негрів-невольників. Намість скупой милостині під ворітьми монастирів, вона з'організувала добродійність і прихилила до бідного праводатність. Вона показала медицині її властиву завдачу, швидше відвертати ніж лічити слабість. Вона завела в державній управі наукові методи, кладучи намість поверховної тай емпіричної законодатности пильне встановлене суспільних фактів перше ніж прикладати до них законодатні ліки. Спосіб як вона піднімає людей, такий очевидний тай магучий, що й старезні нації Азії звертають ся тепер до неї. Не забуваймо, що вплив наш на них мусів іти в парі з впливом їхнім на нас. Коли знищено до гла поганство тим, що принесено всіх його богів у Рим і поставлено лице до лица, то тепер, коли наша чудова полекша в подорожах звела до купи чужі нації й ворожі релігії — Могаметанина, Буддиста, Браманця — всі вони мусять неминуче перемінити ся. В сив сходиnah остойть ся одна наука, бо вона дала нам величніші погляди на увесь світ, чесніші понятя про Бога.

Дух, який дав жите сему рухови, який оживив отсі відкритя та винайденя, се Індівідуалізм: у деяких умах надія на користь, у інших, чесніших, сподіванка почестей. Ось чому нема дива, що сей прінцип узяв на себе і політичну подобу і підняв в остатньому століттю двічі суспільні судороги — Американську та Французьку Революцію. Перша скінчила ся посвяченем суші Індівідуалізму — там, під республіканськими формами, ще перед кінцем теперішнього століття ітиме своєю дорогою сто мільонів людей свобідно, з обмеженем хіба лише задля їх власної безпеки. Французька революція, хоть і перемінила політичний вигляд усеї Європи тай була ілюстрована незвичайними воєнними вдачами, а про те ще не сповнила своїх цілей; вона наводила на Францію все нові й нові грізні нещастя. Її дуалістична форма управи — її підданство двом володарям, політичному тай духовному — зробили були її раз і провідницею і противницею новішого прогресу. Одною рукою вона вивела на трон Розум, а другою привертала назад і піддержувала папу. І ся аномалія в її поведінці не скінчить ся доти, доки вона не дасть дійсного вихованя всім своїм дітям, навіть дітям найбіднішого селянина.

Інтелектуальний напад Французької Революції на інстнуючі погляди мав характер не науковий, але літературний; він був критичний і нападний. Наука-ж не була ніколи нападницею. Вона все робила своє й боронила ся тай лишала нечемні напади своєму противникови. Але-ж літературна незгода не є така небезпечна, як наукова; бо література, по своїй природі, місцева — а наука космополітична.

Коли ми запитаємо ся тепер: Що-ж дала наука задля підмоги новішій цивілізації; що дала вона задля щастя й добра суспільности? то відповідь ми найдемо таким же способом, яким досягли справедливої оцінки того, що дало Латинське Християнство. Читач передущих параграфів виведе певно, що доля людської породи мусить бути краща; але коли ми прикладемо пробний камінь статистики, то сей вивід стає докладний. Міру впливу філософічних систем і релігійних форм на людей видко при загальних переписах. Латинське Християнство не змогло подвоїти людности Європи за тисячу років; воно не вбільшило помітно тривку особистого життя. Але, як показав др. Джервіс у своїм рапорті Массачусетській Раді Здоровля, то за Реформації „середній тривок життя в Женеві чинив 21.21 років, межі 1814 і 1833 р. 40.68, тепер-же тільки-ж людей доживає до сімдесяти років, кільки перед тристама роками доживало до сорока. В 1693 р. Британський Уряд позичив грошній, продаючи доживотя, від дітей і вище, на підставі пересічного віка. Умова вийшла користна. В дев'ятьдесять сім років опісля видано иншу тонтину, або скалю процентів, на підставі тої самої сподіванки життя, що в минулому століттю. Але-ж остатні доживотники жили багато довше від своїх попередників, так що ся позичка вийшла занадто дорога задля уряду. Показало ся, що коли першим разом умерло, не доживши до двацять вісім років, по десять тисяч людей обох полів, то другим разом, у сто років після того, вмерло в тім самім віці лише пять тисяч сімсот сімдесять два мущини та шість тисяч чотириста шісдесят жінок”.

Ми рівнали церковне до практичного, видумане до реального. Правила, яких держали ся в першім і другим

періоді, дали свої неминучі результати. В першому правилі було: „Темнота то матір Набожности”, в остатньому: „Знанє то Сила”.

XII.

НАВИСЛА КРИЗА.

Ознаки наближення релігійної кризи. — Пануюча Християнська Церква, Римська, чує се і ладить ся до того. — Пій IX. скликає Церковний Собор. — Відносини різних Європейських урядів до папства. Відносини Церкви, висловлені в Енцикліці та в Сіллябусі.

Заходи Ватиканського Собора коло безпохибности папи та коло Науки. — Огляд дотичних рішинців.

Стичка межі Пруським Урядом і папством. — Се є суперечка Держави і Церкви за верховенство. — Наслідок дуалістичної управи в Європі. — Заява Ватиканського Собора супроти Науки. — Догматична Конституція Католицької віри. — Її дефініція Бога, Об'яви, Віри, Розуму. — Її проклятя. — Її завина проти новіщої цивілізації.

Протестантська Євангельська Спілка та її заходи.

Загальний огляд передущих дефіцій і заходів. — Теперішній стан суперечки тай її будучі вигляди.

Хто знає теперішню силу думки у Християнстві, той не може сховати від себе факту, що грозить інтелектуальна релігійна криза.

Ми бачимо з усіх боків чорні хмари, чуємо шум наближаючої ся тучі. У Германії національна партія стає против ультрамонтанської, у Франції прогресівні люди борють ся з непрогресівними, і серед їх суперечки полі-

тичне верховенство тої великої країни майже з'неутралізоване або й пропаде. В Італії, Рим допав ся в руки виключеного з церкви короля. Володар-первосвященник, чинячи ся, що він у тюрмі, мече з Ватикана свої прокляття і каже, супроти найпевніших доказів усяких своїх промахів, що він безпохибний. Один католицький архієпископ заявляє справедливо, що вся світська суспільність Європи, в своїм публичнім житю, немов би виходить із Християнства. В Англії та в Америці релігійні люди бачать, зо страхом, що інтелектуальна підвалина віри підкопана духом часу. Вони ладять ся проти наближаючого ся лиха, по змозі, як найкраще.

Суспільність перебуває найсерйозніше нещасте тоді, коли скидає з себе окови релігії. Історія Греції таї Рима показує нам най-очевидніше, яка велика ся небезпека. Але-ж релігії не вічні. Вони переменяють ся неминуче, з інтелектуальним розвоєм чоловіка. Кілько країн держить ся тепер тої самої релігії, якої держали ся в часи Христового різдвя?

Всеї Європейської людности рахують коло триста одного міліона. З сего сто вісімдесять пять міліонів Римо-Католики, трийцять і три міліони Греко-Католики. Протестантів, розділених на багато сект, є сімдесять один міліон. Жидів пять міліонів; Могаметан сім міліонів.

Докладної статистики релігійних підрозділів Америки дати годі. Увесь Християнський Південь Америки є Римо-Католицький, то само можна сказати про Центральну Америку й Мексіко, таї про іспанські та французькі володіння у Західній Індії. В Сполучених Державах і в Канаді перемагає Протестантська людність. Так само в Австралії. В Індії рідка Християнська людність дуже невидна супроти двіста міліонів Могаметан таї інших Східних вір.

Римо-Католицька Церква розширена найдалі таї з'організована найміцніше з усіх новіщих суспільностей. Се далеко більше політична ніж релігійна спілка. Принцип її той, що вся сила у попівстві та що світські люди мають лише слухати. Республіканські форми, під якими існували Церкви в первісному Християнстві, пірнули мало-по-малу в абсолютну централізацію, з одним чоловіком, яко віце-Богом, на чолі. Отся Церква каже, що порука Божа, по якій вона робить, обіймає і цивільну впра-

ву; що вона має право вживати держати задля своїх власних цілей, але держава не має мішати ся до її справ; що навіть у Протестантських країнах вона не лише рівний уряд, але й верховна власть. Вона стоїть на тому, що держава не має ніяких прав ні над чим, що, по її заяві, належить до неї, та що Протестантизм не має ніякіснького права, яко простий бунт; що навіть у Протестантських громадах Католицький єпископ одинокий законний духовний пастир.

Ясно, значить, що з Християн є найбільше Католиків; і папство домагає ся верховенства так авторітетно, що при всякім огляді теперішнього релігійного стану Християнства, треба звертати увагу головню на його вчинки. Його рухи йдуть за найвищою інтелігенцією тай штукою. Католицтво слухає наказів одного чоловіка, і через те у него є спільність, суцільність, сила, яких не мають Протестантські секти. Окрім того, воно бере неоцінену могутність із споминів про велике ім'я Рима.

Папство поглянуло в очи наближаючій ся інтелектуальній крізі, без ваги. Воно приголосило свій рішинець і стало, як йому бачить ся, на найпевніщий ґрунт.

Означене його позіції ми находимо в актах остатнього Ватиканського Собора.

Пій IX., булею 20-ого юня 1868 р. скликав Вселенський Собор у Рим, на 9-ого декабрия 1869 р. Засідання собора скінчили ся в юлі 1870 р. Між иншими справами предложеними йому до розгляду, найвизначніщі дві: встановлене безпохибности Римського первосвященника тай означене відносини межи релігією і наукою.

Але скликане Собора було прийнято далеко не з загальною похвалою.

Погляди Східних Церков були, по найбільшій частині, некористні. Вони казали, що бачили бажане Римського первосвященника покласти себе головою Християнства, тим часом як вони признають головою Церкви одного Бога, Суса Христа. Вони думали, що Собор доведе лише до нових суперечок і скандалів. Думку сих шановних Церков видко добре з того, що коли 1867 року Несторіянський Патріярх Сімеон був запрошений Хальдейським Патріярхом вернути ся до Римо-Католицької спілки, то доказував у своїй відповіді, що нема ніякіснької надії на згідливе поступоване межи Сходом і За-

ходом: „Ви запрошуєте мене поцілювати покірно пантофель Римського Єпископа; та чи він-же, не такий самий чоловік, як і ви — чи достоїнство його вище від вашого? Ми не допустимо ніколи завести в наші святі храми поклонення образам і статуям, які є лише поганими та нечистими ідолами. Як! ми маємо дати Всемогучому Богови матір, так як се смієте робити ви? Геть від нас, таке богохульство!”

Нарешті в Соборі взяло участь сімсот чотири патріярхи, архієпископи таї єпископи з усіх сторін світа.

Рим бачив дуже ясно, що Наука не лише що підкопувала швидко догми папства, але їй ставала великою політичною силою. Він признав, що по всій Європі образовані люди швидко відпадають від него, таї що дійсним осередком сего відпаданя є Північна Германія.

Ось чому Рим дивив ся на Прусько - Австрійську війну з глибоким інтересом, підбиваючи Австрію, як лише міг. Битва під Садовою була задля него гірким розчарованем.

Опісля він дивив ся з радістю на вибух Французько-Пруської війни, не сумніваючи ся, що кінець її буде користний задля Франції, а, значить, і задля него. Тут йому знов судило ся розчароване, коло Седану.

Коли, таким чином, пропала надія на вдачу від явної війни, на довгі роки, то Рим поклав собі спробувати, що моглоби дати внутрішнє повстанє, і теперішній рух у Германській Імперії се результат його махінацій.

Як би взяла була верх Австрія, або Франція, Протестантизм був би пропав у купі з Прусією.

Але, тим часом як ішли сесї воєнні рухи, почав ся инший рух, інтелектуальний. Його принцип був — відновити порохнаві середновічні доктрини таї звичаї, доводячи їх до краю, все одно, що би з того вийшло.

Кадали не лише те, що папство має від Гога право панувати в усіх країнах на рівні з їх світськими авторитетами, але й те, що треба признати в сій справі верховенство Римови; та що в усякій суперечці межі ними світський авторитет повинен слухати його.

А що стан його загрожений був головно поступом науки, то він і взяв ся встановити її поле таї покласти

межі її авторитетови. Та се ще не все: він рішив ся за-
винити новіщу цивілізацію.

Сї заходи були обдумані незабаром після того, як
його Святість вернув ся з Гаети 1848 р. і взяли ся за ті
заходи за порадою Єзуїтів, які надіючи ся на неможливе
від Бога, думали, що папство може, на старість, відмо-
лоднути. Орган Курії заявив абсолютну незалежність
Церкви від держави, залежність єпископів від папи, зале-
жність дієцезального духовенства від єпископів, обяза-
нок Протестантів покинути свій атеїзм і вернути ся у ста-
до тай абсолютний осуд усякої терпимости. На зборах
єпископів у декабрі 1854 року папа проголосив догму про
безгрішне початє. В десять років опісля він пустив сла-
вну Енцикліку тай Сіллябус.

Енцикліка має дату 8-го декабря 1864. Вона була
зложена вченими церковниками, потім обговорена на
Конгрегації Святого Уряду, далі подана прелатам і наре-
шті переглянена папою тай кардиналами.

- Проти її осуду новіщої цивілізації виступило бога-
то попів. Деякі кардинали не хотіли прикласти руки до
Енцикліки. Але католицькі часописі надрукували її радо
і без жалю. Протестантські правителства не робили їй
ніяких перепон, католицькі були затурбовані нею. Фран-
ція дозволила опублікувати лише ту частину, де прого-
лошено юбилей, Австрія тай Італія дозволила завести її,
але без похвал. Політичні часописі тай законодавні тіла
Католицьких країн прийняли її неприхильно. Чимало з них
плакало над нею, бо було імовірно, що вона вбільшить
западню межи Церквою та новіщою суспільністю. Італі-
янські часописі вважали її за поклик до війни межи пап-
ством і новіщою цивілізацією, війни безперестанної і без-
перемирної. Навіть у Іспанії були часописі, які жалува-
ли ся на „впертість і сліпоту Римського двора, який пят-
нував і проклинав новіщу цивілізацію”.

Енцикліка завиняє тоту „страшенно небезпечну тай
божевільну думку, що воля совісти й богослуженя се
право кожного чоловіка, і що се право повинно бути
проголошено і впевнено законом у кождіснійкій поряд-
ній державі; що воля народу, проявлювана публичною
опінею тай иншими способами, се найвищий закон, не-
залежний від усяких божих і людських прав“. Вона пе-
речить, немовби то родичі мали право виховувати діти

свої поза Католицькою Церквою. Вона завиняє за „безличність” тих, хто хоче піддати авторитет Церкви й апостольського Престола, „переданий йому Христом Господом нашим, осудови цивільного авторитету”. Його Святість поручає шановним братам, до яких обернена Енцикліка, молити ся раз-у-раз; „аби-ж Бог послухав чим борше наших і ваших молитов, то звернім ся з усім довірем до нашої заступниці перед ним, Діви Марії, матери Божої, що сидить яко королева по правій руці свого єдинородного Сина, Господа нашого Суса Христа, в золотій одежі, одягнена в усякі прикраси. Нема нічого, чого би вона не могла випросити від него”.

Ясно, що принцип, висловлений отсе папством, мусів посварити його навіть із тими правительствами, які доси дружили з ним. Дуже невдоволена була Россія і те, що вийшло з сего, викликало промову його Святости (ноябр 1866) р.) проти сего правительства. На се Россія відповіла заявою, що касує ся Конкордат 1867 р.

Не налякавши ся результату битви під Садовою (юль, 1866), — очевидного глибокого захитання політичного стану Європи, особливо-ж відносин папства, папа проголосив промову (27 юня, 1867 р.) потверджуючи Енцикліку тай Сіллябус. Він заявив, що хоче скликати Вселенський Собор.

І дійсно, як ми вже згадали, в рік опісля (29 юня, 1868 р.), була видана була, яка скликала той Собор. Але тепер вийшли непорозуміння з Австрією. Австрійська Державна Рада ухвалила закони, які заводили рівність горожанських прав задля всіх горожан імперії тай вменшали вплив Церкви. Се викликало докір з боку папського правительства. Австрійське Правительство зробило так само як Россія — скасувало Конкордат із 1855 р.

У Франції, як ми замітили, не дозволено опублікувати всего Сіллябуса; але Пруссія, бажаючи бути в гарних відносинах із папством, не забороняла його. Домогання папства зросли. Заявлено просто, що вірні повинні тепер посвятити Церкві свою власність, жите і навіть свій інтелектуальний доробок. Гукнено на Протестантів і Греків, аби покорили ся.

Собор отворено в назначений день. Він мав завести в жите Сіллябуса, прийняти догму про папську непохиб-

ність і встановити відносини релігії до науки. Зроблено все задля того, аби назначені на перед точки були сповнені. Єпископам заявлено, що вони зійшлися в Рим не на те, аби розбирати, але на те, аби потвердити декрети, видані перше безпохибним папою. Не було й гадки про щось таке як вільна розмова. Не вільно було переглядати протоколів зборів; опозиційним прелатам дозволено по гіркій біді говорити. 22-ого января 1870 р. показано петіцію з домаганем, аби встановити безпохибність папи внесено й петіцію опозиційної меншости. Але після того заборонено меншости радити ся тай публікувати свої наради. І хоть Курія бачила на перед, що по її боці стане велика більшість, то все-ж таки вважено корисним видати наказ, що до прийняття якого-небудь внесення не треба однодушної ухвали, досить простої більшости. На закиди меншости не звернули уваги.

Коли Собор гнав навпростець до своєї ціли, то заграничні правительства були збентежені його безоглядною рішучістю. Петіція, зложена віденьським архієпископом і підписана багатьома кардиналами тай архієпископами, молила його Святість не давати на розгляд догми про безпохибність, „бо Церква має тепер видержати незвісну в давніші часи боротьбу з людьми, які виступають проти самої релігії, яко інституції, пагубної задля людської природи, то їй не пора тепер накидати на Католицькі нації, спокушувані тількими махінаціями, більше догм як оповістив Тридентський Собор”. Петіція додавала, що „згадана постанова далаби нову зброю в руки ворогів релігії, аби підняти проти Католицької Церкви невдоволене безперечно найкращих людей“. Австрійський міністер-президент післав папському правительству протест, остерігаючи його перед якими-небудь кроками, які вели би до посягання на права Австрії. Післало папі ноту і французьке правительство, натякаючи на те, аби який французький єпископ пояснив Соборови стан і права Франції. На се відповів папський уряд, що єпископ не може помирити двох обовязків: амбасадора і Батька Собора. На се завважало Французьке правительство, в дуже ченній ноті, що задля спіннення того, аби крайні погляди не стали догмами, воно здає ся на поміркованість єпископів і розвагу Святого Батька; оборону-ж горожанських і політичних прав від посягань теократії воно по-

ручає суспільному розумови таї патріотизмови Французьких Католиків. До сих заяв пристала й Північно-Германська Федерація, домагаючи ся серіозно, аби папське правительство розважило їх.

Пруський амбасадор фон-Арнім і Французький міністер Дарю натякнули Курії, 23-ого апріля, на невмістність відновлення середновічних ідей. Під'охочена сим меншість єпископів стала домагати ся, аби перше ніж говорити про папську безпохибність, означити відносини власти духовної до світської, таї рішити, чи дав Христос св. Петрови й його наступникам власть над королями таї імператорами.

На се не звернули уваги і навіть не згодили ся відкласти справу. Єзуїти, які були потайними проводирями сего руху, накрутили збори хитро в свою користь. Собор видумував, що лише міг, аби сховати ся від прилюдної критики. Його засідання відбували ся як найтайніше; всі учасники його були звязані врочистою клятбою мовчати.

13-ого юля зібрано голоси. На 601 голосів, 451 були притакуючі. Під кермою більшости заявлено, що ухвала перейшла, і в пять день після того, папа проголосив догму про свою безпохибність. Завважували часто, що се був як раз день, коли Франція заявила війну Прусії. В вісім день після того французькі війська виведено з Рима. Державник і філософ згодять ся може на те, що безпохибний папа був би великим помирним елементом, як би лише здоровий людський розум міг його признати.

Після того король Італії післав папі власноручне письмо, кажучи дуже чемно, що його війська мусять рушити й заняти позиції „потрібні задля забезпечення його Святости і задля піддержання порядку”, та що, вволяючи волю нації, голова Католициства „може вдержати на берегах Тибра свій славний престіл, незалежний від ніякого людського верховенства, серед пошани італіянської людности”.

На се відповідала його Святість коротеньким, але гризким листом: „Я дякую Богови, що дозволив вашому величеству наповнити полином остатні дні мого житя. А в тім, я не можу сповнити декотрих просьб, ані згодити ся з принципами, що в вашім письмі. Я знов обертаю ся до Бога таї віддаю в його руки мою справу, бо се-ж

його справа. Я молю Бога дарувати вашому величеству багато благодатей, визволити нас від небеспек і ніслати вам своє милосерде, якого вам так дуже треба”.

Італійнським військам противили ся мало. Вони заняли Рим 20-ого сентября 1870 р. Видано маніфест, який викладав подробиці плебісцита, з тайним голосованем, аби рішити справу „з'єднання Італії”. Результат його показав, що італійнський народний розум визволив ся зовсім від теології. В Римських провінціях записано було в лістах 167,548 голосів, голосувало 135,291, і з того голосувало за злукою 133,681, проти злуки 1,507; уневажено голосів 103. Італійнський Парлямент потвердив рішинець Римського народу за злукою 239-ма голосами проти 20. Після сего звістив королівський декрет про придуку Папських Держав до Італійнського королівства і видано маніфест із подробицями виповнення. Він заявляв що „сим попустом Італійнське Правительство бажає доказати Европі, що Італія шанує верховенство папи згідно з прінціпом вільної Церкви у вільній дершаві”.

В Прусько - Австрійській війні папство надіяло ся, що відновить Германську Імперію під верховенством Австрії тай зробити Германію Католицькою нацією. В Французько - Германській війні Франція ждала ультрамонтанських сімпатій у Германії. Зроблено все задля того, аби під'юдити Католиків проти Протестантів. Не щадили ніяких лайок. Казали, що вони атеїсти, заявляли, що вони не можуть бути чесними людьми, торочили, що їх секти, відпавши від Католициства, пропадають. „Прихильники Лютра, мовляв, найбільше пропащі люди в усій Епрові”. Навіть сам папа, думаючи, що ввесь світ геть забув історію, не завагав ся сказати таке: „Нехай Германський нарід порозуміє, що ніяка инша Церква, лише Римська є Церквою волі й поступу”.

Тим часом, серед Германського попівства з'організувала ся партія задля виступу проти папської гордині і навіть задля противенства їй. Вона запротестувала проти того, що „чоловік сів на престолі Божому”, проти всякого віце-Бога, тай не хотіла піддати свої наукові переконання під церковний авторітет. Декотрі зважили ся звинити самого папу, що він єретик. Супроти сих непокірних виступів Рим почав гриміти і нарешті став домагати ся, аби скинути декотрих професорів та вчителів і

покласти намість ним безпохибників. Пруське Правительство не хотіло сповнити сего домагання.

Пруське Правительство бажало щиро лишити ся в дружних відносинах із папством, воно не думало мішати ся до теологічної суперечки, та мало-по-малу воно мусіло переконатися, що справа ся не була релігійна, але політична: ішло про те, чи власть державна може бути вжита проти держави. Одного гімназіяльного вчителя виключено з церкви; правительство, від якого домагали ся, аби воно його прогнало, не хотіло зробити сего. Церковні авторитети взяли се за напад на віру. Імператор піддержав свого міністра. Орган безохибницької партії грозив імператорови опозицією всіх добрих Католиків і казав йому, що в суперечці з папою системи управи можуть і мусять перемянати ся. Тепер стало ясно всякому, що справа поставлена ось як: „Хто є паном у державі, чи правительство, чи Римська Церква? Годі-ж було людям жити під двома правителствами, з яких одно вважає несправедливим те, що наказує друге. Коли правительство не хоче піддати ся Римській Церкві, то вони собі вороги“. Таким чином, Пруссія була присилувана до боротьби з Римом,—і в сій боротьбі, Рим, спонукуваний своєю ворожнечею до нової цивілізації, безперечно нападає.

Уряд, порозумівши тепер свого супостата, боронив ся тим, що скасував Католицький департамент у міністерстві Публичного Культу. Се було в половині літа 1871. В ноябрі 1872 р. Державний Парлямент ухвалив закон, що церковники, над'уживаючи свій уряд до заколоту публичного супокою, повинні бути карані криміналом. І, на підставі прінципу, що будущина того, чия школа, підняв ся рух задля відділення шкіл від Церкви.

Єзуїтська партія простягала тай скріпляла свою організацію по всій Германії, на підставі прінципу, що державні закони не обов'язують у церковних справах. Се був акт явного бунту. Чи міг-же уряд дати себе налякати? Ерменляндський єпископ заявив, що не буде слухати державних законів, коли вони доторкатимуть ся Церкви. Правительство сперло йому плату і, розуміючи, що супокою не може бути доти, доки вільно жити в країні Єзуїтам, воно поклало прогнати їх і сповнило се. В кінці 1872 р. його Святість проголосив промову, де доторкнув ся „переслідування, Церкви в Германській Імперії“

тай запевняв, що лише Церква має право встановляти границі межі володінням своїм і державним — небезпечний і недопустимий принцип, бо під словом моральність Церква розуміє всі відносини людей одні до одних, і каже, що лише не помагає їй, те давить її. В відповідь на се, в кілька днів опісля (9-ого январа 1873), правитель-ство видало чотири закони: 1. Закон, який упорядковував способи як може особа пірвати свою зв'язь із Церквою; 2. Закон, який спиняв Церкву в накладанню церковних кар; 3. Закон, який упорядковував церковну дисциплінарну владу, забороняв тілесну кару, вправляв грошові кари тай виключування, забезпечував право апеляції до Королівського Суду задля Церковних Справ, яко остаточної інстанції; 4. Закон, який устанавляв початкове виховане тай настановлене священників. Священники мусіли бути добре виховані, здати публичний державний екзамен і знати філософію, історію тай Германську літературу. Заклади, які не схотіли би піддати ся державі, мали бути скасовані.

Закони ці показують, що Германія вже рішучо не буде слухати наказів кількох Італіянських фамілій, ані не дасть їм робити собі клопотів, що вона хоче бути паном у своїй хаті. Вона побачила в стичці не справу релігії чи совісти, але боротьбу межі верховенством державної закондатности і верховенством Церкви. Вона поставила ся до папства не яко до сили релігійної, але яко до сили політичної, тай поклала підперти заяву Пруської Констітуції, що „вживане релігійної волі мусить не перешкоджати обов'язкам горожанина супроти суспільности і держави”.

Кажуть справедливо, що папство устроєно не по вселенському, не яко універсальна Церква, задля всіх націй, але в користь кількох Італіянських фамілій. Погляньте лише на його склад! Належить до него папа, кардинали-єпископи, кардинали-діякони, які тепер усі Італіянци; кардинали-священники, те-ж майже всі Італіянци; урядники тай секретарі Святої Конгрегації в Римі, всі Італіянци. Від середніх віків Француза не було папою. Так само й Австрійця, Португальця, Іспанця. Не вважаючи на всі проби перемінити сю виключну систему, відчинити достоїнства Церкви всему Католицізмowi, ні один чужинець не може досягнути святого престола. Признано, що Церква

се володіє, дане Богом Італіянським княжеським фаміліям. Із п'ятьдесяти п'ятьох членів теперішньої Колегії Кардиналів, сорок Італіянци — себ то трийцять і два по-верх того, що би їм належало ся.

Колодою задля поступу Європи була її подвійна система правительства. Поки у якої небудь нації були два володарі, один світський, дома, і другий, духовний на чужині — при чому у різних нації були різні світські пани, а лиш один однісінький заграничний пан задля всіх, первосвященник у Римі — поти історія не могла бути чимось иншим як оповіданем про боротьбу сих супірних властей. Хто лише подумає про сей стан справ, той побачить чому власне тоті нації, які скинули з себе сю дуалістичну форму правління, поступили найбільше. Він порозуміє причину параліжу, який постиг Францію. Франція хоче, одним боком, бути провідницею Європи, а другим, учепила ся мертвої минувшини. Аби приподобати ся своїм темним клясам, вона хапає ся за політику, яку її інтелігенція мусить осудити. Дві верховні власти, під якими вона живе, майже рівні собі, так що все переважує раз одна, раз друга; і часто одна вживає другої за спосіб досягнути свої ціли.

Але близить ся кінець сії дуалістичній системі. Північним націям, менше чудацьким і менше забобонним, вона вже давно остогидла; в часи Реформації вони відкинули були її геть, не вважаючи на протести тай претенсії Рима. Россія, щасливіща від инших, не признавала ніколи впливу якої-небудь заграничної духовної власти. Вона гордила ся тим, що держала ся давнього Грецького обряду, і бачила в папстві лиш непосидючого відступника від первісної віри. В Америці світська й духовна власть були розділені абсолютно — остатній зовсім не вільно мішати ся до справ держави, хоть в усім иншій їй признано волю. Стан Нового світа доказує нам і те, що обі формі Християнства, Католицька і Протестантська, втратили свою розширну силу; ні одна ні друга не може вийти за встановлені давно межі — католицькі республіки все католицькі, а Протестантські протестантські. І серед остатніх пропадає охота до сектярського відокремлення; люди різних обрядів сходять ся з собою без ваги. Вони беруть свої біжучі погляди із газет, а не з Церкви.

В рухах, які ми розглянули, мав Пій IX-ий на оці

дві цілі: 1. Повніща централізація папства, з духовним автократом, який присвоює собі привилеї Бога на чолі; 2. Догляд над інтелектуальним розвитком Християнських націй.

Льогічний наслідок першої з цих цілей — політичне змішане. Папа стоїть на тому, що світська власть мусить піддавати ся духовній в усіх пригодах; всі закони незгідні з інтересами Церкви, мусять бути скасовані. Вони не обов'язують вірних. На передущих сторонах я розказав коротенько про декотрі комплікації, які вийшли з проби піддержати сю політику.

Тепер я розберу спосіб як папство думає встановити свій інтелектуальний догляд; як воно дефініює свої відносини до свого противника, Науки, і змагаючи відновити середовіччю, противить ся новій цивілізації таї накладає ся на новіщу суспільність.

В Енцикліці та в Сіллябусі є принципи, які мав завести в жите Ватиканський Собор. Сіллябус п'ятує пантеїзм, натуралізм, абсолютний раціоналізм, обвиняючи такі погляди, як ось, що Бог се світ, що нема иншого Бога, лише Природа, що теологічні справи треба досліджувати так само як і філософічні, що методи й принципи, по яким старі схолястичні доктори займали ся теологією, вже не вдовольять вимогам часу й поступови науки; що кождому вільно прийняти й визнавати тоту релігію, яку він, ідучи за світлом свого розуму, може вважати правдивою; що горожанська власть має означувати права й границі, в яких Церква може бути авторітетом; що Церква не має права вживати сили або якої-небудь безпосередної чи посередної світської влади; що Церква повинна бути відділена від держави, а держава від Церкви; що вже не яло ся вважати Католицьку релігію за одну державну релігію, виключаючи всі інші обряди; що люди, які оселяють ся в Католицьких країнах, мають право сповняти публично своє власне богослуження; що Римський первосвященник може й повинен помирити ся таї згодити ся з поступом новіщої цивілізації. Сіллябус домагає ся задля Церкви права публичної контролі над школами і відкидає права держави в сій справі; він домагає ся контролі над подружжями таї розводами.

Ті з повищих принципів, які вгодно було Соборови сформулювати, він завів у „Догматичну Конституцію Католицької Віри”. От ми й розберемо найважливіші точки сеї конституції, головню ті, які доторкають ся відносин межи релігією та наукою. Мушу завважати, що далі я не даю цілого документу, а лише витяг того, що в ній, на мою думку, найважливіше.

Ся дефініція починає ся острим оглядом принципів і наслідок Протестантської Реформації:

„Відкинене божеського авторитету Церкви навчання тай піддане всіх релігійних справ під осуд усякої людини, виробили багаті сект, а що вони думали ріжно тай перечили ся одні з одними, то не в одній душі пропала всяка віра в Христа, і Святі Писання стали вважати мітами та байками. Християнство відкинуло і намісь него поклали царюване чистого Розуму, як вони кажуть, або Природи; чимало людей, падаючи в безодню пантеїзму, матеріалізму тай атеїзму і відкидаючи розумну природу чоловіка тай усяку ріжницю межи добром і злом, працюють, аби звалити дійсні підвалини людської суспільности. Сеся безбожна ересь ширить ся скрізь, і звела вона не мало Католиків. Вони перемішали людську науку з божеською вірою.

„Але Церква, Мати й Пані націй, усе готова покріпити слабого, пригорнути до свого лона тих, що навертають ся, тай повести їх до ліпших річий. І ось, коли єпископи всего світа зібрали ся на сім Вселенським Соборі і Дух Святий витає над ним і судить із ними, ми поклали заявити з отсего престола св. Петра спасительну Христову науку, тай заборонити й засудити супротивні помилки.

„Про Бога, Творця Всіх Річей. — Свята Католицька Апостольська Римська Церква вірить, що є один істинний Бог, Творець і Господь Неба й Землі, Всемогучий, Вічний, Безмірний, Непонятний, Бесконечний в розуміню й волі, і Всевивершений. Він окремиї від світа. По своїй власній, зовсім вільній радї він зробив із нічого два творива, духове і світське, ангельське і земне. Після того зробив він людську природу, зложену з обох. Окрім того, Бог береже промислом своїм усі річи і кермує ними, сягаючи могуче від краю до краю і наладжу-

ючи все до гармонії. Всяка річ явна перед його очима, навіть річи, які мають настати з вольного вчинку його сотворінь”.

„Пр о О б'я в у. — Свята Мати Церква думає, що Бога можна взнати певно природним світлом людського розуму, але-ж йому вгодно було й об'явити себе тай вічні рішинці своєї волі надприродним способом. Отся надприродна об'ява, як заявив Святий Тридентський Собор, є в книгах Старого й Нового Завіту, які названі в ухва-лах того Собора і напечатані в старій Вульгаті латинського видання. Вони є святі, бо написані під натхненем Духа Святого. Автор їх Бог і яко такі вони були передані Церкві.

„І задля здержання духів несупокійних, які можуть давати хибні толковання, покладено — відновляючи ухвалу Тридентського Собора — що ніхто не сміє толкувати святі Писання проти того, як вони витолковані Святою Матір'ю Церквою, що одна й має право на таке толковане”.

„Пр о В і р у. — З огляду на те, що чоловік залежить від Бога яко від свого Пана, і сотворений розум залежний зовсім від несотвореної правди, він повинен, коли Бог робить об'яву, слухати його віруючи. Ся віра то надприродна чеснота і початок спасеня чоловіка, який вірить, що річи об'явлені правдиві не від своєї внутрішньої правди, яку можна бачити природним світлом розуму, але від авторитету Бога, який їх об'являє. Та, не вважаючи на те, що віра може сходити ся з розумом, Бог зволив додати чудеса й пророцтва, які, показуючи Його всемогучість і знане, є доказами, понятними всім. Такі докази ми маємо в Мойсею та в пророках і найперше в Христі. Далі, треба вірити в усі ті річи, які написані в слові Божім, або передані переказом, у який Церква своїм навчанем, запропонувала вірити.

„Ніхто не може бути виправданий без сеї віри і ніхто не може доступити вічного життя, лише той, хто видержав у ній до кінця. Ось чому Бог, через свого єдинородного Сина, поклав Церкву сторожем і вчителем свого об'явленого слова. Бо лиш одна Католицька Церква має всі ті знаки, які доказують очевидячки достовір-

ність Християнської віри. Ба, ще більше: навіть сама Церква, з огляду на своє чудесне розширене, свою величну святість, свою невичерпану плодючість у всьому що добре, свою Католицьку єдність, свою непорушну сталість, дає велике її очевидне право на віру і безперечний доказ своєї божеської місії. Церква показує таким чином дітям своїм, що віра, якої вони держать ся, стоїть на найміцнішій підвалині. Ось чому зовсім инакше стоять ті, що за підмогою небесного дару віри прийняли Католицьку правду, ніж ті, що, ведені людськими поглядами, ідуть за фальшивою релігією.

„Пр о Ві ру і Р о з у м”. — Окрім того, Католицька Церква все казала тай тепер каже, що є двояке знане, різне одно від одного і принципом і предметом. Принципом тому, бо в одному ми узнаємо природним розумом, а в другому божеською вірою; предметом тому, бо окрім тих річий, які може похопити наш природний розум, подають ся нам задля вірування і тайни, заховані в Бозі, яких ми не могли би взнати, як би він їх не об’явив.

„Правда, коли розум є просвічений вірою і досліджує пильно тай набожною розвагою, то може при дарі Божому, дійти до деякого розуміння тайн, обмеженого ступенем, але незвичайно благодатного в своїх наслідках, і то як по аналогії річий звісних природним способом, так і по звязи тайн одні з одними і з остатним кінцем чоловіка. Але розум ніколи не в силі похопити тайни зовсім так, як він розуміє ті правди, якими власне має займатися. Бо тайни Божі, своєю дійсною природою, так дуже виходять поза межі сотвореного інтелекту, що навіть тоді, коли подають ся об’явою тай приймають ся вірою, вони вкриті самою вірою мов би покривалом і, як були, так є заховані в темряві, за все отсе смертне жите.

Але хоч віра є над розумом, то все-ж таки не може бути ніколи дійсної різниці межі ними, бо той самий Бог, який об’являє тайни та вливає віру, дав душі людській світло розуму, а Бог не може відкидати себе самого, ані не може одна правда коли-небудь перечити другій. Ось чому пуста тїнь такої суперечки виходить головно з того, що або доктрини віри не розуміють ся і не викладають ся так, як їх дійсно держить Церква, або

марні видумки тай погляди людської вважають ся вказівками розуму. Отже ми заявляємо, що бріхня всяка говірка, яка суперечить просвіченій правді віри. Окрім того, Церква, яка вкупі з своїм апостольським урядом навчання повинна й берігти скарби віри, має від Бога й право й обовязок осудити „так зване знане“, „аби ні одного чоловіка не зводила філософія тай марна ошука“. Тому то не лише забороняє ся всім Християнським вірним піддержувати, або виправдані, тоті виводи, які, як звісно, противні доктрині віри, особливо коли вони прокляті Церквою, але й наказує ся їм абсолютно, вважати їх помилками, які показують ся немов би то й правда.

„Віра й розум не лише що не можуть ніколи суперечити одно одному, але навпаки, вони швидше допомагають одно одному. Бо здоровий розум се підвалина віри і він, за підмогою її світла, плекає науку про божеські річі; віра-ж, зі свого боку, визволяє й береже розум від помилок і богатить його всяким знанем. І так церкві ані в думці противити ся плеканю людських штук і наук, вона швидше помагає їм і ширить їх усяко. Знає-ж вона тоті користи, які ринуть із них задля житя чоловіка, тай не гордує ними; навпаки, вона признає, що коли вони вийшли від Бога, Господа знаня, та коли плекати їх так як треба, то вони, за ласки божої, й вернуть ся до Бога. Церква й не забороняє ні одній з тих наук уживати свої власні прінципи і свій власний метод на своїм власнім полі; але-ж, допускаючи сю слушну волю, вона журить ся, аби вони, суперечали науці Божій, не попали в помилки, або, пере ступаючи дійсні межі, не напали на царство віри або не зробили в нім заколоту.

„Адже-ж доктрина віри, об'явлена Богом, не була запропонована яко якесь філософічне відкрите задля того, аби її вивершував дотеп людський, але була передна княгині Христовій яко божеський скарб, аби її берігти вірно тай ширити безпoxибно. Ось чому всі правила віри святої треба все викладати згідно зо змислом і думкою Церкви; і не вільно ніколи відступати від них задля буцім-то просвіченіщого викладу. Нехай-же з покоління в покоління, і з віка в вік, розуміє, знане й мудрість усякого, людий і всеї Церкви, ростуть борзо тай більшають незвичайно, але лише своїм способом: себ то, зберіга-

ючи чисто й непорушно і змисл і думку і віру тої самої доктрини”.

Між іншими канонами проголошено ось які:

„Нехай буде проклятий —

„Хто відкидає одного правдивого Бога, Творця й Господа всіх річий, видимих і невидимих;

„Хто каже, без сорому, що окрім матерії нема нікого;

„Хто каже, що матерія або суть Бога і всіх річий се то само;

„Хто каже, що конечні річи, тілесні й духові, а бо-дай духові, се еманції божеської матерії, або що суть Бога, проявляючи ся чи розвиваючи ся, стає всіми річима;

„Хто не признає, що світ і всі річи в нім були зроблені Богом із нічого;

„Хто скаже, що чоловік може й повинен досягнути нарешті всю правду й добро своїми власними заходами, способами сталого поступу.

„Хто не схоче прийняти за святі й канонічні, книги Святого Писання цілком, із усіми їх частинами, так як вони вичислені святим Тридентським Собором, або скаже, що вони не натхнені Богом;

„Хто скаже, що розум людський такий незалежний, що Бог не може допомагати ся від него віри;

„Хто скаже, що об’ява Божа не може стати імовірна від зверхних доказів;

„Хто скаже, що не можна робити ніяких чудес, або що їх ніколи не можна знати на певно, тай що годі доказати ними божеський початок Християнства;

„Хто скаже, що в об’яві Божій нема ніяких тайн, але що всі догми віри можна порозуміти тай доказати просвіченим, як треба, розумом;

„Хто скаже, що науки людські треба розвивати в та-кім дусі волі, аби можна було вважати їх твердженнями правдивими навіть тоді, коли вони суперечать об’явлений доктрині;

„Хто скаже, що в поступі науки може вийти колись таке, що доктрини, ширені Церквою треба брати в іншому розуміню, ніж те, в якому їх усе приймала тай приймає Церква”.

Незвичайні і, правду кажучи, горойжні претенсії сих ухвал були прийняті просвіченими католиками зовсім не радо. Германські університети підняли ся проти них і, коли в кінці року ухвали Ватиканського Собора були в загалі прийняті, то не з переконання про правду їх, але з дисциплінарного почуття послууху.

Багато найнабожніших Католиків дивили ся з найщирішою турботою на весь сей рух і на його результати, Отець Гіяцінт каже, в листі до игумена свого монастиря: „Я протестую проти безбожного і нерозумного розводу, який хочуть завести межі Церквою, нашою вічною матір'ю, і суспільністю дев'ятнадцятого століття, якої ми дочасні діти, і задля якої ми те-ж маємо обов'язки й пошану. Я переконаний глибоко, що коли Франція почастно і латинська раса в загалі попали в соціальну, моральну та й релігійну анархію, то головна причина сему безперечно не самий Католіцизм, але спосіб як, довгий час, розуміли та й сповняли Католіцизм”.

Але, не вважаючи на свою безпохибність, у якій є і всезнайство, його Святість не вгадав кінця Французько-Прийської війни. Як би у него був пророцький талан, то він завважав би несвоечасність заходів свого Собора. Він просив у пруського короля військової підмоги задля своєї світської влади, і, розуміє ся, марно. Проклятий італіянський король, як ми бачили, заняв Рим. Терпка папська енцикліка, чудно незгідна з делікатною чемністю новіщих державних паперів, видана 1-ого ноября 1870 р., вдарила на заходи Піємонтського двора, „який пішов за порадою погубних сект”. Його Святість заявляє тут, що він у неволі та що не помирить ся з Беліялом. Він проголошує ще більше прокляте, з засудами й карами, проти ворогів своїх, і молить ся, „аби його заступила безгрішна Діва Марія, мати Божа, та й святі апостоли Петро й Павло”.

Деякі Протестантські секти зібрали ся, задля поради, під назвою Євангельської Спілки. Їх остатні збори були в Нью-Йорці в осени 1873 р. На сї збори зійшло ся чимало набожних репрезентантів зреформованих Церков, Європейських і Американських, а про те вони не мали ні блиску ні авторитета Великого Собора, який недавно скінчив свої засідання в церкві св. Петра в Римі. Вони не могли покликати ся на безперервних предків за тисячу

років з верхом; вони не могли промовляти з авторитетом, рівним авторитетови імператорів і королів, або й вищим від него. Тим часом як у всіх що робив Ватиканський Собор, блискала глибока інтелігенція тай світська державна мудрість, Евангельська Спілка зійшла ся без ясно го та певного погляду на свої цілі, без ніякісіньких означених намірів. Вона бажала з'єдинити тісніще різні Протестантські Церкви, але не мала ніякої певної надії досягнути сего бажаного результату. Се було неминуче діло принципу, на якому повстали тоті Церкви. Вони були засновані на незгоді тай існують окремо.

А про те в заходах Евангельської Спілки можна заважати деякі дійсно важні факти. Вона відвернула очі свої від свого давного супротивника — того супротивника, який ще кілька років тому лаяв і завиняв Реформацію — вона зупинила їх, як і Ватиканський Собор на Науці. Під сим лянним імям стояв перед нею якийсь опуд; він не мав певної форми, але ріс що година тай грозив. Іноді Спілка звертала ся до сеї чуднопояви з чемними словами, іноді з тоном завини.

Спілка не порозуміла, що новіща Наука се рідна сестра — властиво близня — Реформації. Вона не порозуміла, що хоть і годі з'єдинити масу ворожих сект, а про те всі вони можуть помирити ся на науці, та що їх дійсна політика не в недовірстві до неї, але в сердечній згоді з нею.

Лишає ся заважати ще дещо про „Конституцію Католицької Віри”, встановлену Ватиканським Собором.

Аби річі показали ся різним людям в тих самих відносінах, то треба дивити ся на них із того самого погляду. В справі, яку ми осьдечки розглядаємо, релігійний чоловік стоїть на своєму окремому становищі; учений чоловік на іншій, зовсім різній. Ані один, ані другий не може домагати ся, аби його суглядач допустив, що панорама фактів, розстелена перед ним, дійсно така самісінька, як йому бачить ся.

Догматична Конституція стоїть на допущеню, що Римська Церква працює під божеською порукою, даною лише їй одній. На підставі сего великого авторитету вона домагає ся від усіх людей, аби вони відрекли ся своїх інтелектуальних переконань, і від усіх націй, аби вони слухали її цивільної власти.

Але таке страшенне домагане мусить бути піддержано як найпевнішими, непохитними достовірствами; доказали не лише самопонятними тай посередними, але й ясними, рішучими та доладними; доказами, в яких годі булоби сумнівати ся.

Тим часом Церква заявляє, що вона не хоче піддавати свого права під осуд розуму людського; вона домагає ся, аби його прийняти згори, яко точку віри.

Як би се допустити, то треба би неминуче згодити ся з усіми її домаганнями, хотьби якими безмірними.

Догматична Констітуція відкидає, з чудною недоладністю, розум, кажучи, що він не може розсуджувати сих справ, але зараз-же дає йому аргументи задля розсуду. По правді, можна сказати, що весь виріб се пристрастне вговорюване Розуму, аби здурнів у користь Римського Християнства.

При таких супротивних поглядах годі, аби Релігія й Наука могли показувати річі однаково. Тай годі добути загальний вивід инакше, як лише звертаючи ся до Розуму, яко верховного й остатнього судії.

Є чимало релігій на світі; декотрі з них старші й поважніші, декотрі мають більше вірних від Римської. Якже-ж можна вибрати з межі них инакше, як обернувши ся отак до Розуму? І Релігія й Наука мусять піддаги свої домагання тай свої незгоди під осуд Розуму.

Ватиканський Собор протестує проти сего. Він кладе віру вище розуму; він каже, що се два окремі ряди знання, які займають ся окремими річами — тайнами і фактами. Віра має до діла з тайнами, розум із фактами. Кажучи, що віра рішучо вища, він старає ся зацитькати непослушний дух чудесами та пророцтвами.

З другого-ж боку, Наука відвертає ся від непонятного тай стоїть на правилі Вікліфа: „Бог не силує чоловіка вірити в те, чого він не може порозуміти”. Коли на боці її противниці нема вдоволяючих доказів, то вона дивить ся, чи в історії папства та в житеписях пап є щось таке, що моглоби підперти вдоволяючо божеську припоруку, щось таке, що виправдувалоби безпохибність первосвященника, або всилувати до того без’умовного послуху, який належить ся вище-Богови.

Одна з найчудніших і найбільше противурічивих прикмет Догматичної Конституції — те, що вона признає хоть і нерадо, інтелігенцію чоловіка. Вона дає дефініцію філософичної підвалини Католицізму, але ховає від очей гидкі риси протонародної віри. Вона розказує про прикмети Бога, Творця всіх річей, словами, які показують добре його величність, але не зважає ся сказати, що сю найшановнішу і вічну Істоту породила земна мати, жінка Жидівського теслі, яка від тоді стала королевою Неба. Бог, намальований нею, се не Бог середніх віків, який сидить на золотому троні, серед ангельських хорів, але Бог Фільософії. Конституція не каже нічогоїсьнько про Трійцю, ані про почесть задля Діви — навпаки, посередно відкидає її рішучо; не каже нічогоїсьнько про трансубстанцію, або роблене попом Божого тіла і крови; нічогоїсьнько про кликане святих. На її лиці видко піддане думці віка, вираз інтелектуального поступу чоловіка

Показавши нам оттак прикмет божі, вона навчає нас далі про спосіб управи світом. Церква каже, що вона має надприродний догляд над усіми матеріяльними тай моральними подіями. Попівство, як до різних своїх ступнів, може встановлювати події будущини, або вживаючи своїх власних прикмет, або своїм впливовим кликанем сил небесних. Володар-первосвященник може вязати й розвязувати, як йому злюбить ся. Беззаконно відкликувати ся від його присуду до Вселенського Собора, так мовби то до земного судії, вищого від него. Така сила годить ся з самовільним пануванем, але чому Догматична Конституція стоїть твердо за безперестанні вмішуваня промислу божого; вона не хоче ні раз допустити, що в природних річах події виходять невідмінно одні з одних і в людських справах факти йдуть неминуче за фактами.

Хиба-ж цивілізація не йшла так само в усіх частинах світа? Хиба зріст суспільности не похожий на зріст індивіда? Хиба обоє не показують нам фаз молодости, пристиглости тай старости? Хиба людині, яка слїдила щиро за прогрессивною цивілізацією людських груп землі в далеких одна від одної сторонах, яка розглядала тотожні форми, під якими показувала ся тота поступова цивілізація, хиба їй не ясно, що сей хід означає ся законом? Релігійні ідеї Перуанських Інкасів і Мексіканських імператорів, церемонії їх двірського житя, були ті самісінькі,

що й в Європі — ті самісінькі, що й в Азії. Хід мисли був той самий. Рій бжіл, перенесений в яку небудь далеку країну, будуватиме свої суспільні порядки так само, як і зробилиби інші незвісні рої; так-же само воно і з частиними відокромленими роями людий. Ся консеквенція мисли й учинку така невідмінна, що є філософи, які приміряючи давну пригоду з азійської історії до Європи, не вагували би ся піддержати ось яку тезу: коли є римський єпископ і скілька століть, то ви матимете Лямаїзм — той самий, до якого дійшла Азія вже давно.

Що до початку тілесних і духових річій, то Догматична Констітуція підносить урочисто свої заяви, проклинаючи всіх тих, хто признає доктрину про еманацию або вірить, що видима Природа се лише проява Сути Божої. Тут автори її мали перед собою не-аби яку важку задачу. Воңи мусіли побороти ся з тими лячними ідеями, старими й новими, які в наші часи так могуче вражають мислячих людий. Доктріна про збережене тай сувідносини Сили се льогічний наслідок прадавньої Східної теорії про еманацию; доктрини про Еволюцію тай Розвій счіпають ся з доктріною про послідовні творчі акти. Перша стоїть на тому головному принципі, що скількість сили в світі незмінна. Ся скількість не може ні зрости, ні вменшити ся, але форми, під якими проявляє ся Сила, можуть переміняти ся одна в одну. Доси ся доктріна ще не зовсім доказана науково, але аргументи, які наводять ся в її користь, такі численні тай такі важкі, що вона вже стоїть могуче, майже яко авторитет. Отже виходить, що Азійська теорія про еманацию тай абсорпцію годить ся з сею великою ідеєю. Вона не каже, що при початку людської істоти, Бог творить осібно задля неї душу з нічого і дає її їй, але каже, що їй дає ся частина вже існуючої, божої, універсальної інтелігенції; коли-ж жите минуло ся, то ся частина вертає ся назад і прожирає ся загальним жерелом, із якого вона первісно вийшла. Автори Констітуції забороняють держати ся сих ідей, під загрозою вічної кари.

Так само роблять вони і з доктринами про Еволюцію тай Розвій, стоячи боввановато на тому, що Церква вірить в окремі творчі акти. Доктріна про те, що всяка жива форма виходить із якоїсь передущої, стоїть науково

далеко краще від доктрини про Силу, і мабуть можна вважати її певною, хоть які булиби новіщі додатки до неї.

В своїм осуді Реформації, Церква викочує свої ідеї про піддане розуму вірі. В її очах Реформація се безбожна ересь, яка веде в безодню пантеїзму, матеріалізму тай атеїзму і намагає звалити самі підвалини людської суспільности. Ось чому вона хотіла би спинити „тих непосидющих духів”, які, йдучи за Лютером, піддержують „право кожного чоловіка толкувати Писання по своєму“. Вона каже, що давати Протестантам такі самі політичні права, як Католикам, се нужденна помилка спиняти-ж і давити їх — святий обовязок; що гидко позволяти їм засновувати виховавчі заклади. Григорій XVI. називав волю совісті божевільною дурницею, а волю друку погубною помилкою, проти якої мало ся виступати як найрішучіше.

Але акже-ж можна признати натхнену й безпохибну пророчню з над Тибра, коли нагадати собі, що папи раз-у-раз суперечили один одному; що папи винували собори, а собори винували пап; що в Біблії Сикста V. було тільки очевидних помилок — майже дві тисячі — що самі автори мусіли її відкликати? Як можна дітям Церкви вважати „брехливими помилками” кулясту форму землі, її позицію яко планети в сонічній системі, її крутіне на своїй осн, її рух довкола сонця? Як можуть вони перечити, що є антиподи тай інші світи окрім нашого? Як можуть вони вірити, що світ був зроблений із нічого, вивершений за один тиждень, викінчений саме так, як ми його бачимо тепер; що він не перемінив ся ні раз, а про те частини його зроблені так недбало, що потребують раз-у-разних вмішувань Бога?

Коли, таким чином, Науці кажуть відречи ся своїх інтелектуальних переконань, то чи може-ж вона не попросити церковника нагадати минувшину? Суперечка про форму землі тай поміщене неба й пекла скінчила ся проти него. Церква казала, що земля се простяжна площа, а небо се твердь, підлога дійсного неба, крізь яку, як бачено, пролітали-ж люди не раз у небо. Коли-ж астрономічні факти тай подорож Магельянового корабля доказали кулястість землі так, що годі було й писнути, то церква ще й тоді стояла на тому, що земля центральне тіло всего світа, що всі інші тіла піддані їй і вона є ве-

ликий предмет уваги божої. Прогнана із сеї позиції, Церква казала потому, що земля нерухома, що сонце та й зірки крутяться довкола неї, так як воно видить ся. Винайдене телескопа показало, що й тут вона помиляла ся. Тоді вона казала, що всі рухи сонічної системи регулюються вмішанем промислу божого; Нютонові „Principia” показали, що ті рухи йдуть по невідмінному закону. Далі вона казала, що земля тай усі небесні тіла були сотворені зо шість тисяч років тому, тай що за шість день був установлений лад Природи і заведені всякі рослини тай звірі. Приперта масою супротивних доказів, вона простягла свої дни в періоди неозначеної довготи — але лише на те, аби побачити, що й сеся видумка була за коротка. Шість віків, з їх шістьома спеціальними сотворіннями, не могли встояти ся далі, коли відкрито, що рід виринав помалу в однім віці, доходив до верха у другім і вимирав помалу в третім; до сего простирання з одного віка в другий требаби не одного сотворіння, але більше. Церква казала, що була потопна, яка вкрила всю землю геть аж поверх вершків найвищих гір, і що води сеї повени були висушені вітром. Вірні ідеї про розміри атмосфери й моря, та про випари, показали, які нетривкі сесі рахунки. Про прародичів людської породи вона казала, що вони вийшли з руки свого Творця вивершені, тілом і душею, та потім упали. Тепер вона мусить дбати про те, як би як найкраще збути ся чим раз більшої купи доказів про дикий стан перед-історичного чоловіка.

Чи дивнож, після того, що людий, яким зовсім байдужні погляди Церкви, так швидко стає більше! Як можна мати за вірного провідника в невидимому того, хто робить тільки помилок у видимому? Як можна мати довіре в моральних, духових справах до того, хто так дуже промахував ся в фізичних справах? Годі-ж замазати сі ворожі факти такими словами як „пусті тіни”, „марні видумки”, „мрії які йдуть від фальшивого знання”, „помилки з брехливим лицем правди”, як їх пятнує Церква. Се, навивороть, невимолимі свідки, які свідчать певно й непохитно проти церковного домагання безпощибности, і переконують про його неущтво тай сліпоту.

Але папство не пробує зовсім пояснити справу, хоть йому доказують тільки помилок. Воно не хоче знати всего того. Ба, ще більше: здаючи ся на успіх сміливо-

сти, воно піддержує домагане безпохибности навіть до очей з отсими фактами.

Але-ж первосвященникови не можна признати нїяких инших прав, окрім тих, які він може мати перед судом Розуму. Він не може домагати ся безпохибности в справах релігійних і зрікати ся її в справах наукових. Безпохибність обіймає всі річи. В ній є всезнайство. Коли вона важна задля теології, то мусить бути важна і задля науки. Та якже-ж можна помирити безпохибність папства з добре звісними помилками, які воно робило?

Чи не треба виступати конче проти папства, коли воно домагає ся силування до своїх поглядів; відкинути зовсім заяву, що „Інквізіція конче потрібна через невірство теперішнього віка”, тай запротестувати голосно, в імя людської природи, проти лютощів і теророзму тої інституції? Хиба-ж совість не має невідмінних прав?

Неперехідна і що година то ширша безодня стає межі Католицізмом і духом часу. Католицізм опирає ся на тому, що сліпа віра вища від розуму, що тайни важніші від фактів. Він-ді одинокий товмач природи тай об’яви, найвищий судія знання; він відкидає геть усю новіщу критику Писань і наказує приймати Біблію згідно з поглядами Триденських теологів; він показує явно ненависть до вільних інституцій тай виборних систем, і заявляє, що проклята помилка того, хто вважає згоду папи з новіщою цивілізацією можливою або бажаною.

Але-ж дух часу питає ся: чи розум людський має піддавати ся Тридентським Батькам, або фантазії непросвічених і некритичних людей, які писали в давніщі віки Церкви? Він не бачить нїякіснької заслуги в сліпій вірі, а швидше не вірить їй. Він намагає поправити простолюдське правило про імовірність задля рішинця межі фактом і фікцією. Він не вважає своїм обовязком вірити в казки та бріхні, видумані задля церковних цілей. Він не находить нїякіснького аргументу на підпору їх правди в довговічности переказів та легенд; оттут перекази тай легенди Церкви далеко нижші від поганських фабул. Та сама Церква довговічна не через божу протекцію, або боже вмішанє, але через штуку, з якою вона приладжувала свою політику до існуючих обставин. Як би давнина була ознакою достовірности, то треба би признати

домагання Буддизму; він дає поруку кращу, бо старшу на багато століть. Не можна ніяким чином оборонити тоті навмисні фальшовання історії, тоті ховання історичних фактів, якими так часто користувала ся Церква. В сих справах ціль не виправдує способів.

Отже по правді дійшло до того, що Римське Християнство і Наука, як то признають їх прихильники, непомиримі абсолютно; вони не можуть існувати побіч себе; одно мусить уступити ся другому; люди мусять вибрати — вони не можуть мати їх разом.

Коли мабуть такий кінець Католицізму, то помирене Реформації з Наукою не лише що можливе, але й лехке, як би лише Церкви Протестантські жили по правилу, яке проповідував Лютер і яке було встановлено тількими роками війни. Се правило — право приватного толковання Писань. Воно було підвалиною інтелектуальної волі. Але, коли допустити особисте толковане книги Об'яви, то акже-ж відкидати його що до книги Природи? Що до непорозумінь, які були, то ми все мусимо тямити про людські хиби. Покоління, які настали безпосередно після Реформації, можна, бачу звинити за те, що вони не порозуміли всієї ваги її головного принципу тай не держали ся його в усіх природах. Коли Кальвін казав спалити Сервета, то він був одушевлений не принципами Реформації, але принципами Католицізму, від яких не міг визволити ся зовсім. І коли попівство впливових Протестантських обрядів пятнувало дослідників Природи яко невірних тай атеїстів, то можна сказати те саме. Помирению Католицізму з Наукою стоять на дорозі страшенні, мабуть непоборні перепони. Задля Протестантизму їх нема, і він може досягнути сей великий результат. У першій пригоді треба поборити люту, смертельну ворожню; у другій відновити приятельство, яке розлучили непорозуміння.

Та хоть які були би приготови до тої великої інтелектуальної кризи, якої зазнає швидко й неминуче Християнство, то ми можемо бути певні, що мовчазне відпадане від публичної віри, яке так зловіщо характеризує теперішнє покоління, найде нарешті політичний вираз. Щось воно значить те, що Франція піднімає ультрамонтанські змагання своєї черни, устроюючи прощі, чудеса тай небесні появи. Присилувана своєю долею робити так, вона чинить се, паленіючи з сорому. Щось воно зна-

чить те, що Германія зважає ся визволити себе від мари подвійного правительства, виключаючи італіянський елемент і дбаючи про вивершене тої Реформації, яку, три століття тому, вона лишила недокінчену. Настає час, коли люди мусять вибирати або стоячу, перухому віру, або вічно-поступаючу Науку — віру, з її середновічними потіхами, Науку, яка сіє раз-у-раз по стежках життя своє матеріяльне добро, піднімає долю чоловіка на сему світі тай з'єдіння людську породу. Її тріумфи дійсні і тривкі. Але той блиск, який міг би осияти Католицізм від боротьби з матеріяльними ідеями, був би в найліпшій разі лише похожий на блиск небесних метеорів, коли вони доторкають ся земної атмосфери — минучий і пустий.

Хоть думка Гізо, що Церква ставала все на бік деспотизму, аж надто вірна, то треба нагадати, що в політиці, якої держить ся Церква, є багато політичної необхідности. Її давить девятнайцять століть. Але коли в її вчинках показує ся невідпирне, то в житю її виходить неминуче. Бо з папством так само, як з чоловіком. Воно зазнало натуг молодости, показало енергію пристиглости і, зробивши своє, мусить упасти в слабощі тай воркитливість старости. Воно не може відмолоднути ніколи. Лишить ся лише вплив його споминів. Як поганський Рим кинув свою передсмертну тінь на державу тай закрасив усі її думки, так і Християнський Рим кидає свою передсмертну тінь на Європу.

Чи новіща цивілізація згодить ся покинути дорогу поступу, яка дала їй тільки сили тай щастя? Чи згодить ся вона вернути ся назад у пів-варварське неуттво тай забобони середніх віків? Чи піддасть ся вона наказам власти, яка чванячи ся божеським авторітетом, не може дати ніякого достовірства на свій уряд; власти, яка держала Європу цілі століття в стоячому стані, задавляючи люто вогнем тай мечем усяку пробу прогресу; власти, яка стоїть на тумані тайн, яка кладе себе вище розуму і простого змислу, яка викрикує свою ненависть до волі думки тай давити першу і нищити другу, як лише буде нагода; яка волі горожанських інституцій, яка висловляє свій намір винувє яко найшкідливіщу тай божевільну думку про те, що воля совісти й віри се до кожної людини; яка протестує проти того, аби се право було проголошувано та впевнювано законом у кожній порядній державі; яка

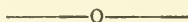
відкидає згідно принцип, аби воля народу, що проявляє ся публичною опінією (як то кажуть) або й іншими способами, була законом; яка не признає ні одному чоловікові і крихітці думки в релігійних справах, але каже, що він по-просту повинен вірити в те, що йому велить Церква, тай слухати її наказів; яка не хоче дозволити ні одному світському правительству встановляти права й межі церковного авторитету; яка заявляє, що вона не лише що може, але й буде вживати сили задля виховання непослушних людей; яка лізе у святощі приватного життя, роблячи, в сповідниці, жінку, доньку тай служницю заплідного чоловіка, шпiонами й донощиками на него; яка судить його без обвинителя і муками добуває з него свідство проти себе самого; яка перечить родичам право виховувати діти свої поза власною Церквою, тай стоїть на тому, що вона одна має право доглядати домашнє життя тай контролювати подружжя й розводи; яка винує в „безличности” тих, хто хоче піддати авторитет Церкви гуржанському авторитетови, або підпирає розділ Церкви від Держави; яка відкидає абсолютно всяку терпимість і каже, що Католицька релігія має право вважати ся одинокою релігією в кожній країні, виключаючи всі інші обряди; яка домагає ся, аби скасувати всі закони, що спиняють її інтереси, якби-ж сего не сповнено, то наказує всім своїм вірним не слухати їх?

Отся власть, знаючи, що не може зробити ніякого чуда в свою користь, не вагує ся трівожити суспільність своїми інтригами проти правительств і старає ся досягнути свої цілі спілкою з деспотизмом.

Такі домагання, се-ж повстане проти новішої цивілізації, намір знищити її, хоть би не знати яким суспільним коштом. Аби піддати ся сим домаганням без ваги, на те люди мусіли би бути дійсно рабами!

Чи може-ж хоть один чоловік сумнівати ся що до кінця грядущої боротьби? Усе, що стоїть на фікції тай ошуці, буде звалено. Інституції, які організують ошуку тай ширять брїхні, мусят показати, яке вони мають право на істнуванє. Віра мусить відповісти перед Розумом. Тайни мусять уступати ся фактам. Релігія мусить покинути те гороїжнє, пануюче становище, яке вона довго займала супроти Науки. Мусить бути абсолютна воля думки. Церковник мусить навчити ся життя в межах того

царства, яке собі вибрав, і перестати тиранити філософа, який, чуючи свою силу таї чистоту своїх понук, не хоче вже терпіти такого вмішання. Ще й тепер важні слова Ездри, написані на вквітчаних івами берегах Вавилона, більше як дваїцять три столїтя тому: „Правда триває і все вона міцна; вона живе й завоює вічно”.

ПОКАЗЧИК.

А.

- Абсорпція, доктрина про 89.
Абубекер нападає на Сирію 62.
Августин обжаловує Пелагія 41; огляд його писань 42 до 45; про антиподів 46.
Аверроїзм 91, 101; в Андалюзії 103; поборюваний Домініканами 104; в Європі 108; в Італії 109, 155.
Агезілай, його похід 4.
Аквін, св. Тома, поборює Аверроїзм 109.
Активний інтелект 101.
Александр нападає на Персію 5; його смерть 11.
Александрія, її засноване 12; Музей 13; бібліотека 14; її здобуває Амру 68.
Аль-Гаццалі, цитат із него 73; про душу 93.
Альгазен 85.
Альгебра, винайдена Сараценами 81, 220.
Альмагест 82.
Аль-Мамун міряє землю 79, 113; його бібліотеки 81; цитат із него 83; обжалований 103; перекладає "Syntaxis" 115.
Альмазор у Багдаді 81.
Америка, її відкрите 118; її прогрес 212.
Американська революція 238.
Амру нападає на Єгипет 67; радить ся халіфа в справі Александрійської Бібліотеки 75.
Anaesthetica 234.
Анахтема, Нікейська 39; Ватиканського Собора 258.
Андалюзія, її здобуте 69; цивілізація 112.
Англія, її людність 194.
Антиподи, св. Августина про них 46.
Аполлоній, його математичні твори 21; водяний годинник 22.
Араби, їх фаталізм 77; література 81; промисл і хліборобство 85; винайдення її від критя 115.
Арбеля, битва коло 6.
Аргіль, князь, цитат із него 165.
Арій 37; собори що до 152.
Арістарх 114.
Арістотельська філософія 16.
Арітметика, Індійська 83.

Архімед 20.
 Асекурація 233.
 Ассирійське печатанє 10.
 Астрономія, Арабська 84;
 періоди поступу 172.
 Атмосферична рефракція 85,
 115.

Б.

Багдад, центр науки 80.
 Багіра навертає Могамета 57.
 Батьки Церкви, їх характер 139.
 Беда Шановний, цитат із не-
 го 47.
 Безпохибність 167.
 Бекон. льорд, 172.
 Битие, підвалина Християн-
 ства 42; Августинів виклад
 його 43; його критика 164.
 Бібліотека, Александрійська
 13; її роснесене 39; її зни-
 щене 75; Каірська 82; Ан-
 далюзька 82;
 Боздра, її впадок 63.
 Брадлей відкриває аберацію
 зізд 125.
 Бруно 129; спалений 131;
 (його побіда 132—4).
 Буддизм, доктрина про душу
 89; його суть 101.

В.

Вавилон 7.
 Вавилонська астрономія 9.
 Вавилонська Вежа 137.
 Вагадло, винайдене 84.
 Валентиніян переслідує Пла-
 тоністів 48.
 Валерій добуває покаранє
 Пелягія 41.

Вальдензи, їх заява 155.
 Ваніні, його вбійство 160.
 Варфоломейська Ніч 158.
 Васко Де Гама 118.
 Ватинканський Собор 243.
 Ведаїзм 88.
 Венера, її перехід 126, 236.
 Винайденя, наукові 230.
 „Вільний Дух”, Брати й Се-
 стри 155.
 Вільям із мельмсбері про Ан-
 гльо-Саксів 196.
 Вінець із терня 199.
 Вінчі Л. да 172, 220.
 Вічне Євангеліє 108, 153.
 Вселенна, кероване нею 170.

Г.

Гакем, його бібліотека 104.
 Галилей, його відкриття 123;
 покаранє 124, механіка 173.
 Галлеєва комета 199, 236.
 Гарун - аль - Рашід організує
 школи 80.
 Геггінс про мрак 179.
 Геометрія, поправлена Сара-
 ценами 81.
 Гераклій, його похід на Кон-
 стантинопіль 54; війна з
 Хозроесом 55; розлука з
 Сірією 65.
 Герон винаходить парову ма-
 шину 22.
 Гершель про подвійні зіз-
 ди 176; про небулярну гі-
 потезу 177.
 Гіяцінт, Отець, його погля-
 ди 259.
 Гізо, його думка 268.
 Гіларій Пуатієський, цитат
 із него 151.
 Гіпатія, вбита 40.

Гіппарх 21.
Глиняні бібліотеки 10.
Гоніян, торговець книгами 82.
Гранада, її піддане 107.
Граціяна „Decretum” 156, 200.
Гибер про комахи 94.
Гумбольдт про вражінє від природи 8.

Д.

Дамаск, його впадок 55, 64.
Д’Елькано, Севастиян, до-вершує облите 120.
Де Гама 118, 217.
Де Домініс, його покаране 235.
Декарт про автомати 95; його геометрія 225.
Декреталії, Ізидорові 200.
„De Tribus Impostoribus” 108.
Діва Марія Мати божа 52; її молоко 199.
Діоклетіян виступає проти Християнства 28; скидає ся 28.
Діонісій Менший складає хронологію 136.
Догматична конституція католицької віри 263.
Доля, її ланцюх, 78.
Домашнє жите, його поліпшення 231.
Доходи, папські, 202—204.
Дуалізм 11.
Дуалістична управа 197, 252.
Дух Святий, його палець 200..
Душа 88; Ватиканський Собор про неї 88; її природа 93.

Дю Боа-Реймонд про муравля 94.

Е.

Евангельська Спілка 260.
Евклід 19.
Еволюція, доктрина про 183.
Європа, її соціальний стан 195, 198, 199; в часи Реформації 196, дуалістична управа в ній 197; людність 193, 241; секти 242.
Едесса, її колегія 53.
Ездра, автор Пятикнижя 164; цитат із него 270.
Еймерік, інквізітор 154.
Електричний телеграф 229.
Еманація, доктрина про 89, 263.
Енея Сільвія опис Британських Островів 196.
Енцикліка 259.
Енциклопедії, Арабські 82.
Епіфаній про мінеральогію 159.
Ератостен, його твори 20; міряє землю 113.
Ерігена, його філософія 91.
Ефес, Собор у нїм 52.

Є.

Єзуїти в Пруссії 251.
Єрмук, битва коло 64.
Єрусалим піддає ся Александрови 5; Хозроєсови 55; Сараценам 65.

З.

Закон, кермує світом 170.
Збережене сили 263.
Звізди, їх віддаль 128; нові 130.

Звірі, чи вони автомати? 93
100.

Зелізнi дороги 212.

Земля, її форма 79; змiряна
Аль-Мамуном 79; теольо-
гічні погляди на неї 112;
її мiряня 113, 121; її обпли-
те 119; її мiряне Францу-
зами 121; її простір 121,
126, 127; віддаль від сон-
ця 126; 127; її вік 136;
сплощене 140; її формація
140; її давнота 144; упа-
док її тепла 181.

Зенон 16.

Зороастер, його релігія 11.

Зосим касує думку Інокен-
тія I. 40.

Ж.

Жи́ди, їх на́верне́не ври́ває
ся 76; вплив на Сараценів
76; їх психологія 91; в Іс-
панії 107; прогнані з Іспа-
нії 107.

I.

Ібн-Юніс 84, 116.

Іван Граматик 76.

Ізіс, поклонене їй, відновле-
не 34, 51.

Ісусіяба зносить ся з Мога-
метом 76.

Індійська арифметика 83.

Index Expurgatorius 160.

Індивідуалізм 217.

Індульгенції 157.

Інкаси, їх релігійні ідеї 263.

Інквізіція 106, 154, 206; до-
конечна потреба 266.

Іспанія, напад на неї 69.

К.

Кааба, 62.

Каєтан до Лютера 157.

Кальвін 158; палить Сервета
160; про напередне назна-
чене 187.

Кальлістен, його смерть 11.

Кардинали, їх коле́гія 204.

Картагіна, спалена Сарацена-
ми 68; завела Латинське
Християнство 69.

Кассіні відкриває сплющене
Юлітера 139.

Католицтво, його впадок
210, 236.

Кеплер, його закон 170; йо-
го осуд 171; він забігає на-
вперед Ньютона 172.

Кирил, убійця Гіпатії 40; під-
купляє євнухів 52.

Клеменсові Конституції 156.

Козьма Індікоплейст 46, 112.

Колензо про Пятикнижје
162.

Колізей 190.

Колегій, Арабські 83.

Колюмб, його подорож 117;
відкрите невідхильної лінії
118.

Комахи 94.

Константин імператором 28;
його дар папі 201.

Конституція, догматична, Ка-
толицької віри 254, 261.

Копернік 122; його система
встановлена 124.

Коран, його Бог 61.

Королівське Товариство 226.

Космогонія, наукова 139.

Кріза, нависла 241.

Ксерес, битва коло 69.

Ксіменес палить Арабські рукописі 76; його зрада 107.
Ктезібій винаходить сикавку гасити вогонь 22.
Купецькі винайдення 231.
Курія, її крамарство 202.

Л.

Ланцюх Долі 78.
Латинське Християнство, його результат 189; мова, її вживане 207.
Легати, їх обов'язок 202.
Лейбніц, вина проти Ньютона 162.
Лікарі, Жидівські 77.
Льогоарітми, їх винайдене 225.
Льоренте про Інквізицію 106.
Людність, теорія про неї 194.
Лютер 157, 218; против Арістотеля 159.
Ляктанцій, цитат із него 46.
Лямаїзм 263.
Лямбета статі 187.
Ляплас про гіпотезу мрак 179.

М.

Маври, прогнані з Іспанії 107.
Маврикій, Імператор 53.
Магельян, його подорож 119, 217.
Магіянізм 11; звалений Могаметом 66.
Маймонідес 104.
Македонський похід 5.
Мартель, Кароль, побиває Сараценів 70.
Математика 224.
Медичні колеції, Сараценські 83; поліпшення 234.

Мексію, вменшене людности 194; його цивілізація 213.
Мену, його Закони 89.
Міссіссіппі, її поступ 140.
Міські поліпшення 231.
Моавія, Халіф 80.
Мова, первісна 138.
Могамет, у Бозрі 56; його одружене 58; битви 59; смерть 60; релігійні погляди 60.
Могаметанізм вплив із Несторіянізму 61; його простонародні доктрини 62, 72.
Мойсейське оповідане, закиди проти него 144.
Молитви, Християнські і Могаметанські 78.
Монотеїзм, його тенденція 26; початок 50.
Мраки, гіпотеза про них 177-180.
Музей, Александрійський 13, 14, 24.
Мушлі, купи їх 147.

Н.

Намістник Христа 202.
Напередне назначене 186.
Настане рівних днів і ночий 21, 140.
Наука, свята 45; її заведене в Європу 214; її вплив 228.
Небо, його опис 50; Могаметанське 79.
Негри, їх неволя 213.
Нептун, його відкрите 175.
Нервова система, її функції 95.
Нестор 37; іде за поглядами Теодора з Мопсуестії 51; суперечка з Кирилом 52;

його муки 52; його смерть 52.
 Несторіяне були Арістотелі-
 янами 52; могаметанізм їх
 вплив 61; вплив на Сара-
 ценів 76.
 Нікея, Собор у ній 37, 38,
 151.
 Нірвана 89, 102.
 Ное ділить землю 137.
 Ньютон, добродій І., відкри-
 ває здавлене землі 140; йо-
 го „Principia” 174, 175;
 зразок його філософії
 222.
 Ньютон, єпископ, цитат із не-
 го 36.

О.

Обплите землі 120.
 Обсерваторія в Севільї 83.
 Огляд нервових вражінь 98.
 Ознака правди 149.
 Олена поганить Християнст-
 во 34.
 Омар, Єрусалим піддає ся
 йому 65; в Медіні 80.
 Організми, їх переміна 182.
 Охолода землі 181.

П.

Память, що таке вона 98.
 Пандекти Юстиніяна 156.
 Папа безпохибний 165, 248;
 його вибір 214.
 Папір, його винайдене 216.
 Папство, його переміна 200;
 його централізація 201;
 Італійське 252.
 Папські доходи 199, 214.
 Паральлякса сонця 126; звїзд
 128.

Парова машина 229.
 Патріярхи, довгота їх житя
 138.
 Патрістична філософія 45;
 хронольоґія 136.
 Пелягій, його доктрина й
 присуд 40.
 Пеляйо, єпископ, його звіт
 204.
 Пергамум, бібліотека в нїм
 15, 75.
 Перед-історичний чоловік
 145.
 Перехід з місця на місце 229.
 Перзеполіс 8.
 Персія 3; її інтелектуальний
 стан 9; її реліґія 10; її во-
 енний похід 53.
 Перу, його цивілізація 213;
 реліґійні ідеї Інкасів 263.
 Печатане, його наслідки 100.
 217.
 Писане, його наслідки 100.
 Пігафетті 119.
 Пій IX., його закиди 253.
 Пікард міряє землю 120, 175.
 Пітагорейська система 114.
 Плотін 90.
 Плятонізм 18.
 Позідоній міряє землю 113.
 Полігамія, її практичний на-
 слідок 72.
 Помішане язиків 138.
 Потопа, її час 138.
 Привиди, їх реліґійна причи-
 на 59.
 Протестантизм, його роспад
 218; помирнене з наукою 267.
 Пруссія, її боротьба з папою
 249; її церковні закони 251.
 Птоломей, австроном 21; йо-
 го система 114.

Птоломей Сотер, його народини 12; король Єгипта 12; автор 19.

Птоломей, їх політика 22.

Пусей, др. цитат перекладу 44.

Пятикниж'є, Тертуліян про него 29; його критика 163.

Р.

Реформація 157, 218, 219, 264.

Рим, за Реформації 191; його політичний стан 192; його соціальний стан 193; занятий італіянською армією 248.

Римські обряди прийняті в Християнство 36; аристократичні фамілії, поганські 37.

Ренан про Аверроїзм 101.

Ріг Африки, його обплите 118, 217.

Романи, Арабські 82. 85.

Романус, його зрада 63.

С.

Салерно, колегії в ній 83.

Сарацени, добувають Єрусалим 65; Александрію 67; Картагину 68; нападають на Іспанію 69; на Францію 70; знеславляють Рим, 70; незгоди серед них 71; їх байдужність на Європейську опінію 71; їх династії 80.

Сервет, його погляди і спалене 160, 267.

Сикст V., його Біблія 264.

Сила, її незнищимість 92.

„Syntaxis” Птольомея 21.

Сіллябус 245; його аналіза 253.

Сирія, нападена Хозроесом 54; Сараценами 65.

Сіфіліс 199.

Смерть, її заведене у світі 41.

Собори означають правду 151; задля безпохибности 165.

Созіген поправляє календар 22.

Сонце, його віддаль 126.

Сотворіне тай еволюція 143.

Софроній піддає Єрусалим 65.

Спілка Евангенльська 260.

Спіноза 108.

Сповідь у вухо 153.

Степень, його міряне 120, 175.

Стоїцизм 16, 185.

Схід, його спеціальні релігійні погляди 50.

Схізма, Велика 206, 215.

Т.

Тарік нападає на Іспанію 69.

Тейльора теорема 225.

Телеграф, електричний 229.

Телескоп винайдений 123.

Теодозій замикає святині 39.

Теорія про розвій 85, 183.

Теоділь розносить Александрійську Бібліотеку 39.

Терпимість 219.

Тертуліян, його апольогія 29—33.

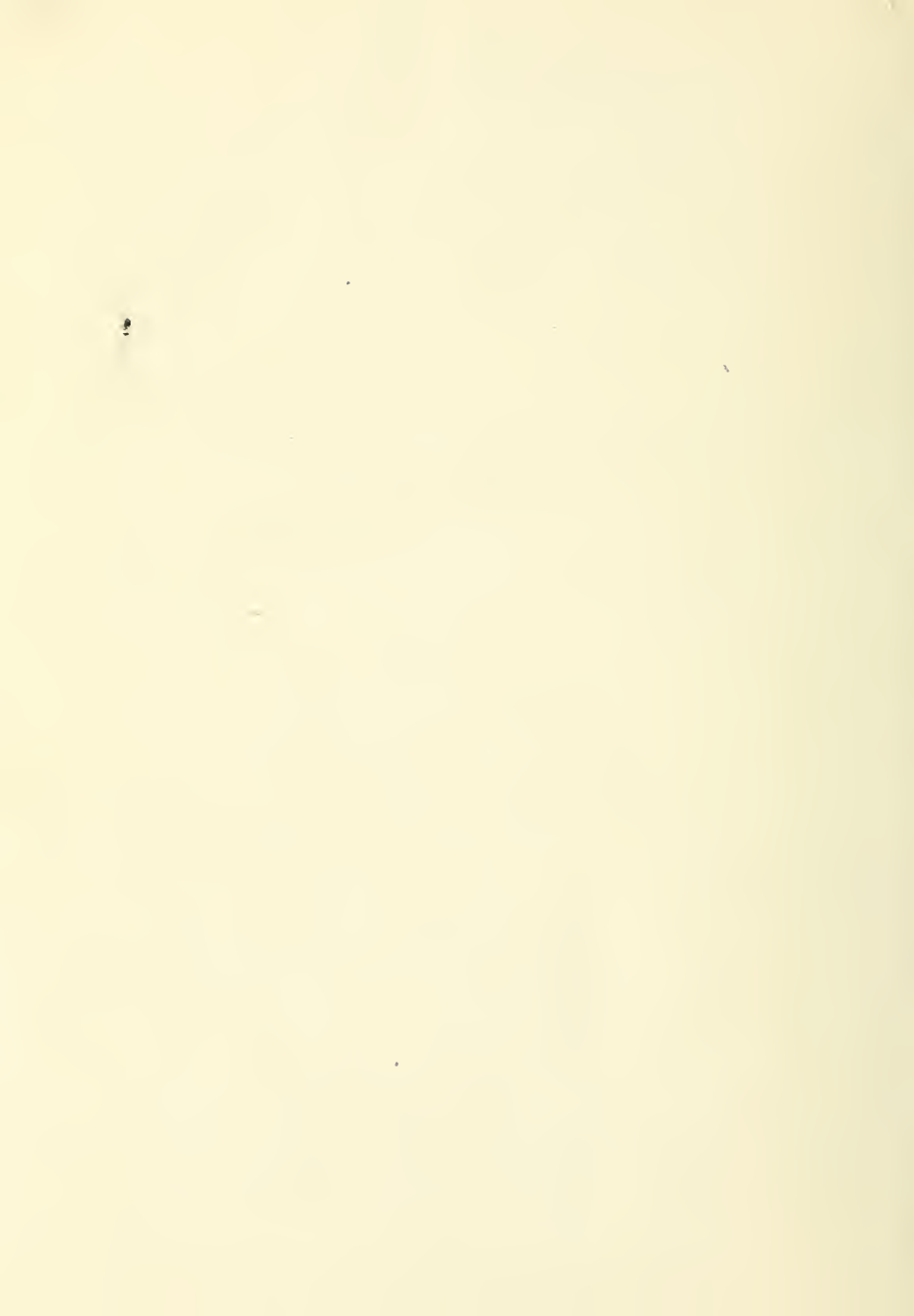
Товариства, Італіянські наукові 221.

Торквемада, інквізітор 106;

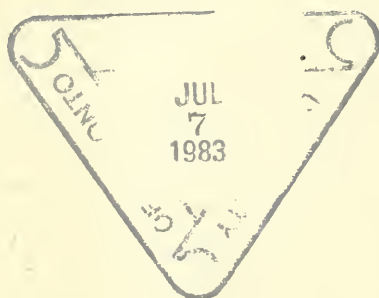
- палить Східні рукописі 106.
- Тридент, Собор у нїм 158.
- Трігонометрія винайдена Сараценами 81, 84.
- Трійця, св. Августин про неї 44; Плотін про неї 90.
- Тринітаріянська суперечка 38.
- Тягота, універсальна 174.
- У.**
- Управа світа законом 169.
- Ф.**
- Фавст, його поклик до Августина 35.
- Фаталїзм, Арабський, 77.
- Фернель міряє землю 120.
- Филип Гарний 214.
- Филип Македонський 4.
- Фільо Жид 90.
- Фільопонос, Іван, просить за Александрійську Бібльотеку 74.
- Фільософія державний поступок 48.
- Фльогістон 222.
- Фокас, його повстане 53.
- Французька Революція 238.
- Fratricelli, їх погляди 210.
- Фрауенгофер про спектра 178.
- Фридерих II., його „Сіцилійські Запити” 110.
- Х.**
- Халдейські обсервації 9;
- Церква встановлена 53.
- Халїд, Сараценський генерал 62.
- Халїфати, три 71.
- Хемія, її початок 81, 84.
- Хитаня компаса 118.
- Хозроес панадає на Римську Імперію 54; здобуває Єрусалим 54; забирає хрест 55.
- Християнство, його початок 25; опоганенє 33; переміна в політичну систему 37.
- Хронольоґія, звичайна 136; патрістична 137.
- Хронометер 230.
- Ц.**
- Цензура 216.
- Церква, Католицька, число її вірних 242; її претенсії 243; доходи Італії 251; її домагання 269.
- Ч.**
- Чародїйство 234.
- Чистилище 205.
- Чоловік, його давнота 145; розвій 184.
- Чудеса-докази 47, 152.
- Ш.**
- Шакія Муні 101.
- Щ.**
- Щепленє 234.
- Ю.**
- Юстинїян закриває поганські школи 40; його Пандекти 156; наслідки його Італїянських воєн 194.

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок.	Надруковано	Має бути.
2	9 з низу	ноети	поети
5	1 з гори	тисач	тисяч
8	3 з низу	стаяли	стояли
19	11 з гори	не	на
19	20 з гори	Вони	Вона
26	8 з низу	ростустниці	роspутниці
32	21 з гори	вибийають	вибирають
35	19 з низу	Тіари	Тіатри
38	3 з гори	натмненю	натхненю
38	4 з гори	кві.	кві.
38	6 з низу	подилив	подивив
42	3 з гори	фільсохічні	фільсофічні
53	2 з низу	дроводом	проводом
63	10 з гори	Холїф	Халїф
65	16 з гори	монетелїтськїї	монетелїтської
70	4 з гори	чужді	нужді
80	7 з низу	медїтїнські	медїцинські
89	6 з низу	заснованю	засновано
93	7 з низу	вийили	вийшли
100	19 з низу	финкції	функції
102	20 з гори	Вільсофія	Фільсофія
106	10 з гори	бла	була
106	10 з гори	бачии	бачити
106	7 з низу	дурге	друге
113	14 з гори	Нншиі	Інші
114	20 з гори	різвідка	розвідка
128	8 з гори	діповідній	відповідній
129	10 з гори	звіряти	змїряти
129	3 з низу	Явіря	Звіря
155	1 з гори	штуба	шруба
155	13 з гори	а	на
160	18 з гори	вусокому	високому
178	11 з гори	різсіянї	розсіянї
185	заголовок	Розвід	Розвій.
190	19 з гори	вовозборами	водозборами
201	1 з гори	легати	легати

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 12 22 09 009 1